מחנה האסאג

לוח הזיכרון שהוקם לזכר היהודים שסבלו ומתו בעבדם עבודת כפיה במפעל התחמושת הגרמני האסאג פלצרי.

הלוח הוקם בשנת 2009 ביוזמת מר זיגמונד רולט ונמצא בכניסה למחנה עבודת הכפיה ברחוב Filamtowa 28

פליציה קראי

מחנה האסאג־אפאראטבאו בצ׳נסטוחובה

התאחדות יוצאי מחוז צ׳נסטוחובה ודור המשך בישראל
תל־אביב 2006 – תשס״ז

לזכר אמי, אידה אירקה מנקס (שטרנזיס)
לזכר אבי, אליאש (ז'וטק) רוז (רוזנבאום)

עריכה לשונית: יוסף רב

עיצוב העטיפה: נעמה יפה

© כל הזכויות שמורות להתאחדות יוצאי מחוז צ'נסטוחובה
ודור המשך בישראל

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליד, לתרגם, לאחסן במאגר
מידע, לשדר או להקליט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או
אחר — כל חלק שבספר זה אלא בהסכמת התאחדות יוצאי מחוז
צ'נסטוחובה ודור המשך בישראל.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בספר זה או בכל חלק ממנו
אסור בהחלט אלא בהסכמת התאחדות יוצאי
מחוז צ'נסטוחובה ודור המשך בישראל

ספר זה מוקדש
לכל האסירות והאסירים
של מחנה האסאג-אפאראטבאו
המכונה "פֶּלְצֶרִי" –
לקורבנות הסלקציות,
לנספים ברעב ובעבודת פרך
ולאלה ששרדו
ולא שכחו
את הנרצחים.

תוכן העניינים

הקדמה 11
דברי תודה 13
מבוא 15

חלק ראשון: בסימן השותפות בודין-דגנהארדט 21

פרק 1: כובשים את "פלצרי" 23
א. האיש ומפעלו 23
ב. מדוע צ'נסטוחובה 26
ג. כיצד הפך פלצר לאפאראטבאו 28

פרק 2. "המאושר שבגטאות" 37
א. הנסים של צ'נסטוחובה 37
ב. עבודה היא חיינו... 43
ג. ידי זהב יצילו חיים 45

פרק 3. בחסותו של "אבי היהודים" 49
א. נבואתו של הפולני 49
ב. השמועות, הפקודות והתגובות 50
ג. גם רצחו וגם ירשו 52
ד. תולדותיו של בונקר אחד 54
ה. כיצד נציל את ילדינו 56

חלק שני: בין הגטו הקטן ואפאראטבאו 61

פרק 4. המחנה המדומה 63
א. השלושה שהיו אחד 63
ב. התמרונים של המפקד דגנהארדט 65
ג. ברוכים הבאים לאפאראטבאו 69

פרק 5. dolce vita בגטו הקטן 75

א. הגעגועים לגטו "אל-דוראדו" 75
ב. כל עוד חיים — חיים! 77
ג. ראשית ההתעוררות 79

פרק 6. למי נחוצים גיבורים? 83
א. המיפקד הגורלי ותוצאותיו 83
ב. "לכו להאסאנ! לכו להאסאנ!" 88
ג. הקרב שלא היה 90

פרק 7. המקלט שהכזיב 97
א. פועלו של ברנרד קורלנד 97
ב. "19 ביולי 1943" — סיפורו של זיגמוש רוזנבלאט 101
ג. מי נתן את ההוראה? 110

פרק 8. בְּצַלָּהּ של "הסלקציה הגדולה" 113
א. המפעל בשעת המפנה 113
ב. ייצור או פרנסה? זאת השאלה 117
ג. משמר התליינים 120
ד. הנבל, הבוגד והרשע 124
ה. המצילים והמנצלים 128

חלק שלישי: משנה מקום – משנה מזל? 131

פרק 9. מחנה "חמי האסאג" 133
א. לצריפים הגענו — פשפשים מצאנו 133
ב. הרופא עם המטאטא 137
ג. מי שלט במחנה 141
ד. האמנם בין הכדורים שתקו המוזות?... 145

פרק 10. המולך ושמו Rekalibrierung 151
א. הנסיגה נמשכת 151
ב. הופכים את הישן לחדש 151
ג. כש"האמריקאי" פגש את "פיטרוחה"... 156
ד. התככים בחצר המחסן 160
ה. פרצופו הכפול של המהנדס פראנצקה 164

פרק 11. "האינפנטריה — מעל הכל!" 169
א. מה קרה לגנרטורים? 169
ב. אנשי "האינפנטריה" 171
ג. חודש מרץ הגורלי 174
ד. דאגותיו של ד"ר מומה 176
ה. הלודז'אים באים... 178

פרק 12. ציפיות גדולות ואירועים קטנים 183
א. יום רגיל בחייו של "האסאגובייץ". 183
ב. במשכנות "הבטלנים" 187
ג. משחקים ישנים ושחקנים חדשים 191
ד. בציפייה לפלישת "הצהובים" 195

פרק 13. שבת אחים גם יחד? 201
א. מחירו של כדור 201
ב. האם הייתה עזרה הדדית? 205
ג. הנפשות הקרובות ביותר 206
ד. ומה עם "הקוזינקות?" 208
ה. משפחת המחנה

חלק רביעי: בצפייה לשחרור 221

פרק 14. מתן בסתר ומתן במחתרת 223
א. בשם המצווה "מתן בסתר" 223
ב. הסיסמה היא "הישרדות" 224
ג. הדרכים העקלקלות של כספי העזרה 227
ד. הבריחות — הצלחות וכישלונות 233
ה. מה אמרו השכנים 236

פרק 15. ימיו האחרונים של אפאראטבאו 239
א. הניצחון האחרון של המנהל ליט 239
ב. ההתפוררות נמשכת 243
ג. ושוב נוסעים הקרונות 245

פרק 16. השחרור הקפוא 249
א. פצצות הגאולה 249
ב. בין "קולוניה" ל"מצעד המוות" 254
ג. ביתי — היכן הוא? 256

סיכום ומסקנות 261
מקורות וביבליוגרפיה 269
רשימת העדויות 275
מונחים וקיצורים 279
מפתח 280

ספטמבר 2019

הקדמה

שלוש־עשרה שנים עברו מאז ראה אור ספר זה, המספר את סיפורו של מחנה עבודת הכפייה האסאג בצ'נסטוחובה, שעתיד להיות חלק בלתי נפרד מהגטו, ושרבים מבני משפחותינו מצאו עצמם עובדים בו כפועלי כפייה.

צריפי המגורים אינם קיימים עוד, ואת הגדרות כמעט אי־אפשר לזהות. מקצת הבניינים הקיימים, ההרוסים, שבהם ייצרו תחמושת עדיין עומדים על תילם, ומעל בולטת ארובת תחנת הכוח שמכריזה קבל עם ועדה: כאן היה מחנה עבודת הכפייה של יהודי גטו צ'נסטוחובה – האסאג פלצרי.

ניצולי השואה בני הדור הראשון מתמעטים, ובודדים נותרו לספר את סיפורו של מחנה עבודת הכפייה, שבו הועסקו בני משפחותינו כעבדים בתקופת השואה. לצד ניצולי השואה שעודם בחיים, אנו ממשיכים לעשות כל שאפשר על מנת להמשיך את פעילות ההנצחה ושימור הזיכרון בעיר שנותרה ללא קהילה, ולהעביר את המורשת הזאת לדורות הבאים.

בשנת 2009 הקמנו לוח זיכרון בכניסה למחנה עבודת הכפייה האסאג פלצרי לזכר כל בני משפחותינו וכל מי שעבדו בכפייה במחנה זה. כמו כן, בשנים האחרונות פעלנו רבות להנצחת המורשת המפוארת של הקהילה:

- בשנת 2009, ביוזמת מר זיגמונד רולאט ובביצוע האמן מר שמואל וילנברג, יליד צ'נסטוחובה וניצול טרבלינקה, הוקמה האנדרטה לזכר יהודי צ'נסטוחובה בכיכר השילוחים ברחוב Strażacka.
- בשנת 2009 הוקם לוח הזיכרון בכניסה למחנה עבודת הכפייה האסאג פלצרי.
- בשנת 2012, בשיתוף עם עיריית צ'נסטוחובה, נקראה התזמורת הפילהרמונית של צ'נסטוחובה – שהבניין שלה ברחוב וילסון עומד על שרידי בית הכנסת החדש – על שם הכנר יליד צ'נסטוחובה, ברוניסלאב הוברמן.
- בשנים 2008–2016, בסיוע תלמידי תיכון רעות מירושלים, מופה בית העלמין היהודי, והמיפוי הועלה לאתר האינטרנט Gidonim.com. כל אחד יכול אפוא לאתר כעת את קברי בני משפחתו בבית העלמין.
- בשנת 2016, בשיתוף עם עיריית צ'נסטוחובה, נפתח המוזיאון להיסטוריה יהודית ברחוב קתדרלנה 8. התערוכה המציגה את ההיסטוריה של הקהילה מומנה על ידי בני הדודים זיגמונד רולאט ואלן זילברשטיין.
- בשנת 2016 הוסר הלוט מלוח זיכרון בבניין ברחוב Stary Rynek 24, אשר בבונקר שהיה בו הסתתרה במהלך המלחמה משפחת פריימן.
- בשנים 2009 ו־2016 שופצו שני קברי אחים בבית העלמין, ואנו פועלים עתה להשלמת השיפוץ של ששת קברי האחים האחרים שם.
- לאחר שבעים שנות הזנחה התחלנו בשנת 2018 בפרויקט ניקיון של בית העלמין – פרויקט מורכב ומסובך, שכן במהלך שנים רבות בהן הוזנח המקום וכוסה צמחיית

פרא עבותה ושברי עצים שקרסו. הפרויקט שיזמנו מתבצע בשיתוף פעולה עם "קרן מצבה" מארה"ב – תלמידי תיכון ומתנדבים מקומיים.

- ביוזמת הארגון צ'נסטוחובה עלתה בשנים האחרונות על מפת הביקורים של תלמידי ישראל במסגרת המסעות לפולין. הביקור בצ'נסטוחובה כולל סיור באתרי המורשת היהודית בעיר, מפגש עם תלמידי תיכון פולני לקיום דיאלוג ישיר ופעילויות משותפות.

המלאכה עוד רבה, ואנו נמשיך בפעילות ההנצחה ושימור הזיכרון גם בשנים הבאות.

הוצאה לאור מחדש של ספר זה היא חלק בלתי נפרד מהעשייה שלנו לשימור הזיכרון, הפצתו והנחלתו לדורות הבאים. ברצוני להודות לידידנו יורם רוז על נדיבות ליבו. ללא התגייסותו למשימה והעזרה שהושיט לנו, הדבר לא היה יוצא אל הפועל.

אלון גולדמן – יו"ר
התאחדות יוצאי מחוז צ'נסטוחובה
ודור ההמשך בישראל

הקדמה

התאחדות יוצאי מחוז צ׳נסטוחובה ודור ההמשך בישראל (לשעבר — ארגון יוצאי צ׳נסטוחוב והסביבה בישראל) מפרסמת את הספר השלישי על יהודי צ׳נסטוחובה ועל חורבנה של קהילה מפוארת זאת. הספר הראשון, "ספר צ׳נסטוחוב", הופיע בשנת תשכ"ז 1967 בשני כרכים, והוא נערך על ידי ועד הספר וועדת מערכת. בשנת 2000 הוציא הארגון לאור ספר שני, "תולדות יהודי צ׳נסטוחובה" אותו כתבה ההיסטוריונית וילה אורבך.

הגרמנים ריכזו את השרידים של יהודי עירנו בארבעה מחנות עבודה "האסאג" Hugo Schneider (A.G). בצ׳נסטוחובה, כשלב אחרון בהכחדת הקהילה, אחר שחיסלו את הגטו הגדול והגטו הקטן.

המחנה הגדול מבין ארבעת המחנות היה מחנה "האסאג-אפאראטבאו, המכונה האסאג-פלצרי (Hasag-Pelcery) נשוא ספר זה.

ד"ר פליציה קראי, היסטוריונית המתמחה בחקר מחנות האסאג, מגישה הפעם ספר, בו היא מנציחה את תולדותיו של מחנה האסאג-אפאראטבאו, את סבלם וחייהם העלובים של אסיריו.

חשיבותו של הספר כפולה:

מחקר היסטורי על פרק משואת יהודי צ׳נסטוחובה. בקורותיו של מחנה האסאג-אפאראטבאו יש לציין במיוחד את הפרקים המתארים את התקופה האחרונה לקיומו, בה הפך האסאג-אפאראטבאו למחנה ריכוז הכפוף לשלטונם האכזרי של אנשי ה-ס.ס.

חשיבות נוספת לפרסום הספר היא הנצחה וגל-עד לאחרוני היהודים בצ׳נסטוחובה שנותרו אחר האקציות וחיסול הגטו הקטן ואשר ניצלו ממוות בשואה הודות לקיום המחנה (ומחנות האסאג האחרים).

כיום, לא נותר אות או סימן מהמחנה. פרט לאנשים ששהו במחנה וקרוביהם, איש אינו יודע על קיומו.

האוכלוסייה הנוכחית של צ׳נסטוחובה אינה יודעת דבר על קיומו של המחנה או על מחנות האסאג האחרים בעיר. אין רשות כניסה למפעל בו היה המחנה ובעלי המפעל שומרים בקנאות על "פרטיות" של מקום המחנה.

נכון, כי הודות לקיום מחנה האסאג ניצלו כ-5000 יהודים. אולם, אין לשכוח כי חברת האסאג השתלבה והייתה חלק מהמנגנון לפתרון הבעיה היהודית. נוסף להשמדה ולגזל הרכוש היהודי ע"י הגרמנים המציאה הנהלת האסאג דרך נוספת לסחוט את קומץ היהודים שנותרו בחיים (מתוך כ-40,000 שחיו בעת האקציות בצ׳נסטוחובה). היו אלה

הצעירים והמסוגלים לעבודה קשה. הנהלת האסאג באה אל השלטונות הגרמניים עם רעיון "גאוני": רוב היהודים כבר הושמדו, הרכוש היהודי כבר נגזל אז מדוע לא לנצל את הנותרים לפליטה ניצול מחפיר בעבודת ייצור נשק ותחמושת למכונת המלחמה הגרמנית ובאותו הזמן להתעשר מעבודה זולה של היהודים המורעבים? מדוע לא יתעשרו גם חברת האסאג וגם בעלי מניותיה (הגדולים שבהם Dresdner Bank ו-Allgemeine Deutsche Credit Anstalt). בנוסף לכך אפשר יהיה לסדר מקומות עבודה "למקורבים" כדי שלא יישלחו לחזית.

יושבי המחנה היו ברובם המכריע תושבי צ'נסטוחובה. אולם, היו בו גם תושבי העיירות הסמוכות וגם תושבי ערים אחרות. חלק מהם נסו לצ'נסטוחובה עוד לפני הקמת המחנה כדי להיות בקרב קהילה גדולה של יהודים וחלק מהם הובאו לצ'נסטוחובה ע"י הגרמנים במטרה לצרפם למשלוחים לטרבלינקה. אלה שניצלו מהאקציות הועברו להאסאג יחד עם יהודי צ'נסטוחובה ובמשך זמן קיומו של המחנה הובאו אליו קבוצות יהודים מערים וממחנות אחרים. אולם, "האוירה" וההתנהגות במחנה היו אפייניות ליהודי צ'נסטוחובה כפי שד"ר קראי תיארה זאת יפה בסיפרה. שררו בו יחסים הוגנים בין האסירים, הייתה בו פעילות של עזרה הדדית והתקיימה פעילות תרבותית. גם ה-Vorarbeiter לא היו אכזריים והיו ביניהם כאלה שהקלו את העול הכבד שרבץ על האסירים.

התאחדותנו, במיוחד אסירי האסאג-פלצרי לשעבר, מכירים תודה לד"ר פליציה קראי על מאמציה בכתיבת ספר זה, המקיף את כל שטחי החיים במחנה. לצד התיאור של חיים עלובים, קשים, של עבודת פרך ופחד מפני מכות ומפני משלוח למוות, הובאו בו גם נקודות אור ותקוה לחיים. הקורא יזיל דימעה בעת קריאת הספר, אבל לפעמים יעלה גם חיוך על פניו.

אריה אדליסט ז"ל, יו"ר 1924-2011
ארגון יוצאי צ'נסטוחובה והסביבה בישראל

דברי תודה

ספר זה, נעשה והושלם הודות לעזרתם ותמיכתם של אנשים רבים. תחילה — עלי לציין לשבח את ארגון יוצאי צ׳נסטוחובה בישראל, שהבין את חשיבות המחקר על גדול המחנות של האסאג בעירם והסכים לסייע בהוצאתו לאור. **ותודה לכל אסירה ואסיר לשעבר של המחנה, שטרחו, כתבו ושלחו לי עדויות חדשות – מקור, שאין להמעיט בחשיבותו.** בייחוד מודה אני ליו״ר הארגון עו״ד אריה אדליסט, שהקדיש זמן רב לפרויקט הזה והודות להשתדלותו ולמאמציו הבלתי נלאים הפך כתב יד לספר, המוגש זה עתה לציבור הקוראים.

יבוא על הברכה מר זיגמונד רולאט, נשיא ההתאחדות העולמית של יהודי צנסטוחובה שתמך בעבודתי עד לסיום כתיבתה. אין זה מקרה, שלשני האישים יש זיקה לנושא הנדון: שניהם היו בשנות נעוריהם אסירי מחנה ״Pelcery״.

לכתיבת מחקר זה, שהוא הרביעי בסדרת המחקרים על מחנות האסאג, זכיתי גם בסיוע של אוניברסיטת תל-אביב ותודה לפרופ. אניטה שפירא ולקרן יורן-שניצר על תמיכתם. הנושא הנדון קשר אותי במיוחד למוסד יד ושם ואני אסירת תודה לד״ר בלה גוטרמן על העידוד והעזרה. עלי לציין לשבח את עזרתם של כל עובדי ארכיון יד ושם, ובראש וראשונה את מארק שרברמן שדאג לספק לי ״צימוקים״ נדירים מתולדות המחנה.

כאן המקום להביע תודה והערכה למפעל התרגומים של יוסלה כרמון מקבוץ מגן ול״חבורת המתנדבים״ שלו, שהודות לעבודתם מאות עדויות הכתובות בשפות זרות שונות הפכו לנגישות לכל חוקר. חן-חן מכל הלב שלוחה לידידתי רות שטרן מקיבוץ מגידו על תרגום שירים ולמרה זילברברג על עזרתה בתרגומים מאנגלית.

תעודות רבות נמצאו בארכיונים פולניים וכאן בא לעזרתי ידידי הותיק, לונגין קצ׳אנובסקי (Longin Kaczanowski), מורשה, שחיפש, בדק ושלח לי מסמכים חשובים, ביניהם תיקי משפטים של פושעים נאציים, שעבדו במפעל אפאראטבאו ומשפטיהם נערכו בפולין אחרי המלחמה. על זה שלוחה לו תודתי החמה. אני מוסיפה ברכות גם לגב׳ סורמה-יוניציק (Surma-Jończyk), מנהלת הארכיון הממלכתי בצ׳נסטוחובה, ולד״ר מוסטפה הייקל (Mustafa Heikal), חוקר תולדות האסאג בארכיון הממלכתי של סכסן.

אני אסירת תודה ליוסף רב על עריכת הספר ולנעמה יפה על עיצוב העטיפה. ואחרון אחרון חביב, אני מודה לבעלי, חיים קראי, שסייע לי לאורך כל הדרך בחיסול המכשולים – על ידי תרגום טכסט כתוב ביידיש או שחזור מפה, סריקת תמונה, עריכת טבלה וכיוצא באלה. הוא ידע להתגבר על כולם ועל כך שלוחה לו תודתי ואהבתי.

מבוא

בעיתון "גאזטה וויבורצ'ה" (Gazeta Wyborcza), במהדורה של העיר צ'נסטוחובה, התפרסם בגיליון מיום ה-1 בדצמבר 2000 ראיון עם ההיסטוריון הפולני, סלאוומיר מאשליקובסקי (Sławomir Maślikowski), שערך העיתונאי יאצק נושצ'יק (Jacek Noszczyk). הראיון הופיע תחת הכותרת "כאילו לא מן העולם הזה" והוא פורסם אחרי סדרת מאמרים, שהופיעו ב"גאזטה" במשך כמה שבועות. שני נושאים הופיעו בהם: חיי היהודים בגטו צ'נסטוחובה בימי הכבוש הגרמני והשמדתם הסופית. בין היתר נשאל מאשליקובסקי, מה אנשי צ'נסטוחובה יודעים היום על הגטו ועל העבר היהודי של העיר. והנה תשובתו:

> "למען האמת, הם אינם יודעים כלום. נאמר גלויות, שהדיירים שגרים עכשיו ברחובות אלה בכלל לא חושבים על זה. לא קיימת שום מודעות על אירועים, שקרו כאן לא מזמן, בחיי ההורים שלנו. זה דבר נורא הן מנקודת מבט של היסטוריון ושל אנשים המכבדים את העבר. אבל ישנם קברות המוניים ברחוב קאביה (Kawia)... ובכיכר ברחוב גארנצארסקה (Garncarska). אלה הם המקומות המקודשים בדם אזרחים פולנים ממוצא יהודי...[1]

ובכל זאת קרה נס: מסיבות שקשה כאן לפרטן — כעבור ארבע שנים, בין הימים 21-23 באפריל 2004 התקיימו בצ'נסטוחובה שלשה "ימי זיכרון" ליהודי העיר שנספו בתקופת השואה. יוזם הפרויקט היה ד"ר יז'י מיזגלסקי (Jerzy Mizgalski), דיקן בית הספר הפדגוגי הגבוה (Wyższa Szkoła Pedagogiczna WSP). הוא נתמך על ידי עיריית צ'נסטוחובה, המכון היהודי ההיסטורי (ŻIH) בוורשה ועל ידי מוסדות אחרים. באירועים לקחו חלק שני הספונסורים של הפרויקט, ילידי צ'נסטוחובה, זיגמונד רולאט (רוזנבלאט) (Sigmund Rolat-Rozenblat) ואלאן זילברשטיין (Alan Silberstein) שהגיעו מארצות הברית. ל"ימי הזיכרון" הוזמנו עשרות יהודי צנ'סטוחובה מהעולם כולו, באו גם נציגים מישראל, עם עו"ד אריה אדליסט בראש.

"מסמר התוכנית" של הפרויקט הייתה התערוכה **"יהודים בני צ'נסטוחובה – דו־קיום – שואה – זיכרון"**. התערוכה הפכה לאירוע תרבותי מרכזי עבור הפולנים, שביקרו בה בהמוניהם. פתאום, כמו במגע של קסם, היהודים שוב חזרו להיות

---

[1] "Jakby nie z tego świata", Gazeta Wyborcza, Częstochowa, 1.12.2000

יצורים מן העולם הזה, אנשים מוכרים וקרובים, שהזכירו לתושבי העיר, שאלה היו שכניהם — לא מזמן...

ביום שני של הכינוס נפתח בבית הספר הפדגוגי סימפוזיון מדעי בנושא "יהודי צ'נסטוחובה ומקומם בתולדות העיר". מתוך 15 ההרצאות, רק שתיים היו מוקדשות לתקופת השואה: הראשונה, של הרב ד"ר מרק קיל (Mark Kiel) מארצות הברית, בנם של יהודי צ'נסטוחובה, שדיבר בשם הדור השני של ניצולי השואה. הוא אמר בין היתר:

> "כאשר הלכתי לחפש את המפעל בו היה פעם האסאג, ששם אמי עבדה גיהינום, האנשים ששאלתי ברחוב על המקום לא רק שלא ידעו איפה זה נמצא, גם לא היה להם מושג, מה זה האסאג. כשסוף סוף מצאתי את המפעל, לא קיבלתי שום אינפורמציה, מה היה כאן קודם, בזמן המלחמה... מקום זה היה צריך להפוך למוזיאון ואתר קדושה"...[2]

בתגובה דומה נתקבלה גם הרצאתי על הנושא "התפשטותה הכלכלית של חברת האסאג בדיסטריקט ראדום בתקופת מלחמת העולם השניה". ראיתי, כי בשביל רוב הקהל המושג "האסאג" הוא זר לחלוטין. לא היססתי לשאול את הנוכחים, כיצד קרה, שבעיר בה היו בזמן המלחמה ארבעה מפעלים של חברת האסאג — לא ידוע עליה דבר? מיותר להוסיף, כי לא קיבלתי תשובה.

עד עתה עסקתי בתולדותיהם של שלשה מחנות האסאג אחרים: בסקרז'יסקו-קמיננה, בקיילצה ובלייפציג בגרמניה (ראה ביבליוגרפיה). זו הייתה הסיבה העיקרית שהניעה אותי לפנות לחקר ארבעת מחנות האסאג בצ'נסטוחובה: פלצרי, וארטה, ראקוב וצ'נסטוחוביאנקה (Pelcery, Warta, Raków, Częstochowianka). אבל נתברר, כי בשל ריבוי החומר גם העבודה על מחנה פלצרי, שהיה הגדול מכולם, מעמידה אתגר רציני לפני החוקר.

מטרתו של הספר היא תיאור תולדותיו של מחנה פלצרי־אפאראטבאו בלבד. היה זה אחד האובייקטים של "ממלכת האסאג" בצ'נסטוחובה, תופעה מיוחדת במינה, שלא הייתה כדוגמתה בפולין הכבושה. "הממלכה" הקיפה בממוצע כ-7000 יהודים ויחד עם שני מחנות נוספים — בסקרזיסקו ובקיילצה — היה האסאג

---

[2] Mark Kiel, Ambiwalencja i nadzieja - kilka refleksji syna Żydów z Częstochowy, Konferencja naukowa, WSP, Częstochowa, kwiecień 2004

הקונצרן הגרמני היחיד בגנרל-גוברנמן שהעסיק קרוב ל-15,000 יהודים, אותם החזיק בשישה מחנות עבודה ליד המפעלים.

סוד כוחו של האסאג היה טמון בשני גורמים: מצד אחד — בעיות בייצור של תחמושת, שהתקשה להדביק את הצרכים העצומים של המלחמה בשתי יבשות. מאידך גיסא — מדיניותו של המנהל הראשי של האסאג, פאול בודין, שהצליח להתאים את ייצור הקונצרן לצורכי הצבא. עד מחצית שנת 1942 האסאג הצליח להשתלט על שלושה מפעלים: בסקרזיסקו, בצ'נסטוחובה ("פלצרי") ו"גראנאט" (Granat) בקיילצה. נוסף לכך הוא השיג **מונופול בגנרל-גוברנמן על ייצור תחמושת זעירה עבור חיל רגלים**. הדבר הקל על בודין להעמיד את רשויות הצבא ואת פיקוד הס"ס לפני דרישה אולטימטיבית: אם רוצים הספקה מהירה ושוטפת של תחמושת זולה — על האסאג לקבל את כוח העבודה הזול ביותר — קרי, יהודים.

תהליך זה מתואר באופן מפורט בספרי "המוות בצהוב," העוסק בקורות המחנה בסקרזיסקו. המחקר העכשווי משתלב בתהליך הנדון והוא כולל ארבעה חלקים:

- חלק ראשון (פרקים 1-3): עלייתו של האסאג והפיכתו של מפעל "פלצר" למפעל לייצור תחמושת-אפאראטבאו. במקביל — קורותיו של הגטו הגדול עד הגירושים בספטמבר 1942.
- חלק שני (פרקים 4-8): "האחסון" הראשון של עובדי האסאג במפעל; קורות הגטו הקטן עד חיסולו ביוני 1943; הסלקציה הגדולה ביולי 1943.
- חלק שלישי (פרקים 9-13): הקמת מחנה קבע בשטח אפאראטבאו וקליטת הטרנספורטים החדשים במשך שנת 1944.
- חלק רביעי (פרקים 14-16): תמונות מחיי המחנה בתחומים השונים ופינויו הסופי בינואר 1945.

מבחינה מתודולוגית נשמרת המסגרת הכרונולוגית והחלוקה לשלבים, אבל הצד המאפיין את מבנה המחקר הוא השילוב של תיאורי עבודה עם תמונות מחיי האסירים. וכל כך למה? כי מסיבות שונות הפך המפעל לבית שני עבור האסירים ולא תמיד ניתן להפריד בין האירועים "החיצוניים" לבין "הפנימיים". תוך תיאור המחנה והמפעל התכוונתי לברר כמה שאלות:

א. אלו גורמים, גלויים ונסתרים, הביאו להקמתו של מפעל אפאראטבאו?
ב. כיצד קרה, שבספרי מחקר ובאנציקלופדיות מופיעים "פלצרי" ו"אפאראטבאו" כשני מחנות נפרדים, למרות שמדובר באותו מחנה?
ג. מדוע מבין כל המחנות של האסאג — רק זה של אפאראטבאו זכה לכינוי Hasag-Zdrój ("חמי האסאג" — קוראורט, מקום מרפא) ובאיזו מידה תנאי החיים במחנה היו מצדיקים את הכינוי המחמיא?
ד. בכמה עדויות של אנשי צ'נסטוחובה מוצאים ביטויים לסולידריות מקומית כגון: "יש משהו מיוחד בעיר שלנו". האם העדויות שבספר תומכות בהשקפה זו?

על גורל יהודי צ'נסטוחובה בתקופת השואה נכתבו ספרים ומאמרים רבים. כמה פרקים מצויינים בנושא נמצאים במחקרה של וילה אורבך "תולדות יהודי צ'נסטוחובה". חומר רב ניתן למצוא ב"ספר צ'נסטוחוב" (בעברית וביידיש) ובספרו של בנימין אורנשטיין "חורבן צ'נסטוחוב" (יידיש). בעברית הופיע חיבורו של ליבר ברנר "מרי והכחדה של גטו צ'נסטוחובה" וכמה ספרי זיכרונות, ביניהם "פנים רבות למוות" של פרידה הרשליקוביץ ו"כוכב בעלטה" של רות זיידמן. בכולם נמצאים פרטים רבים על מחנה האסאג-אפאראטבאו. אבל רוב החומר נמצא עדיין בארכיונים.

חיבור זה מתבסס על ארבע קבוצות של מקורות:

הקבוצה הראשונה — חטיבות עדויות ביד ושם ופרוטוקולים מישיבות המשפט של פושעי מלחמה עובדי האסאג בצ'נסטוחובה (Tschenstochau Prozess) שהתקיים בלייפציג ב-1949.

הקבוצה השניה — יומנים וזיכרונות של אסירי אפאראטבאו, שנכתבו חלקם בזמן המלחמה וחלקם מיד אחריה. החשובים ביניהם הם זיכרונותיו של אלפרד אדם קרומולובסקי (Alfred Adam Kromołowski) עורך דין מוכשר, נכה (גיבן), שבנס הצליח לשרוד. זיכרונותיו (בפולנית) מסתערים על 830 עמודים ומקיפים את תקופת הגטו והמחנה. גם היומנים של מרים זלצברג ושל הניה לוסטיגר הם רבי ערך. רק יומנה של הניה לוסטיגר זכה לתרגום ויצא לאור בשם "תהפוכות החיים". בעברית חשובים מאוד הם זיכרונותיה של הלינה ברקני, בשם "דואוגרפיה".

הקבוצה השלישית — תעודות וחומרים הנוגעים להאסאג ולמפעל אפאראטבאו והנמצאים בארכיון הממלכתי בצ'נסטוחובה, (APCZ), בארכיון הממלכתי של מדינת סאכסן בלייפציג (StAL) ובארכיון הצבאי הגרמני בפרייבורג (MA).

הקבוצה הרביעית — תיקי משפט של המנהלים והשומרים, עובדי אפאראטבאו, שנתגלו בארכיון הוועדה המרכזית לחקר פשעי הנאצים (AGKBZH-IPN) בוורשה. חיונית מאוד להכרת תולדות הגטו היא התכתובת בין ארגוני העזרה היהודיים בקרקוב לבין היודנראט ומוסדותיו בצ׳נסטוחובה, הנמצאת בארכיון המכון היהודי ההיסטורי בוורשה (ŻIH).

עבור החוקר הרוצה לתאר בפרטים את חייהם הפנימיים של אסירי המחנה קיים רק מקור אחד: העדויות. כידוע, מקור זה מעורר הרבה הסתייגויות בגלל ריבוי שגיאות, אי דיוקים ברישום השמות וחוסר כמעט מוחלט של תאריכים. בתיאור המאורעות הידועים (כמו כישלון המרד בגטו וכו׳) קיימות תמיד כמה גרסאות ורק לפעמים ניתן על סמך ההשוואה להגיע לתיאור האמת. מסיבות אלו חוששני, כי גם בחיבור זה יגלה הקורא אי דיוקים וטעויות ועמו הסליחה. ואם הוא יתקל בציטוט שלא מלווה תמיד בהערה עם מספר עדותו — ימצא אותו בנקל ברשימת העדים.

יחד עם כל החסרונות — דברי האסירים הם מקור חשוב ביותר. מאות סיפוריהם המופיעים במשפטים ובראיונות — הופכים אותם ל-dramatis personae אמיתיים של טרגדיה זו ששמה ״מחנה ׳אפאראטבאו׳ בצ׳נסטוחובה״. הם הם הראשונים, שיקימו את **מצבת ההנצחה הכתובה,** שחשובה לנו, לניצולי מחנות האסאג ולילדיהם. הנצחה זו חשובה גם ללומדי תולדות השואה, כי היא מאירה פן ידוע פחות: עבודת יהודים עבור הפוטנציאל הצבאי של הרייך השלישי.

חלק ראשון

בסימן השותפות בודין־דגנהארדט

פרק ראשון

כובשים את "פלצרי"

א. האיש ומפעלו

במאמרו "כמה הערות לוויכוח עם ההיסטוריה של חברת האסאג"[1] שואל החוקר הגרמני מוסטפה הייקל (Mustafa Haikal) כיצד קרה, שאחד הקונצרנים החשובים ביותר ברייך השלישי, שהעסיק בתחילת 1944 כ-64,000 אנשים (מהם כ-60% היו עובדים זרים) — נשכח כמעט לחלוטין אחרי המלחמה. הייקל מציין שתי סיבות לתופעה: ראשית, גרמניה המזרחית הייתה מעונינת להבליט את סבלם ומאבקם של הקומוניסטים, אשר פעלו במפעלי האסאג בלייפציג, כשבמקביל הושכחה רדיפת אסירים אחרים, עם יהודים בראש. שנית, חוסר המידע נגרם ממחסור במסמכים מקוריים, שהוחרמו חלקם על ידי האמריקאים וחלקם על ידי הסובייטים. אבל גם מן המסמכים שנותרו — עולה דמותו של המנהל הכללי, פאול בודין (Paul Budin), שבצדק טען "האסאג זה אני".

לפי "המדריך של חברות המניות הגרמניות" (Handbuch der deutschen Aktiengesellschaften) לשנת 1943, האסאג נוסד בלייפציג בסוף המאה ה-19 כמפעל למנורות. איחודה של גרמניה ב-1870 תרם להתפתחותה של הפירמה, שהפכה לחברת מניות ופיתחה ענפי ייצור חדשים.[2] אבל בשנות המשברים 1923-1929 מצבה הפיננסי של האסאג הידרדר. המפנה הגורלי בתולדות האסאג חל ב-1931 עם צירופו של פאול בודין להנהלת המפעל. בודין הצטרף למפלגה הנאצית כבר ב-1933 ונתקבל גם כחבר בארגון הס"ס.[3] בהיותו מומחה בענפי מטלורגיה וחשמל, איש עסקים

---

1 Mustafa Haikal: Einige Bemerkungen zur Auseinandersetzung mit der Geschichte der Hugo Schneider Aktiengesellschaft (Hasag). In: Fremd- und Zwangsarbeit in Sachsen 1939-1945. Hrsg. Vom Sächsischen Staatsministerium des Innern, Halle (Saale) 2002, S. 81-88

2 Hugo Schneider Aktiengesellschaft (Hasag), Handbuch der deutschen Aktiengesellschaften, 1943, Band 5, pp.5259-5262, Sächsisches Staatsarchiv, Leipzig (StAL)

3 Mustafa Haikal: Exkurse und Dokumente zur Geschichte der Hasag, in: Leipzig, Permoserstrasse, Zur Geschichte eines Industrie-und Wissenschaftsstandorts, (Leipzig: Umweltforschungszentrum, Leipzig-Halle, 2001, pp.66-67); להלן: M. Haikal, Exkurse

ממולח ובעל כישרון ניהול בלתי רגיל – הוא עלה תוך שנה למשרה של המנהל הכללי של האסאג.

בשנת 1936 התחיל חימושו המזורז של הצבא הגרמני. חוגי הצבא, למודי ניסיון ממלחמת העולם הראשונה, דרשו הגברת הייצור של נשק קונבנציונלי ובייחוד – ייצור תחמושת.[4] הקונצרנים הגדולים בגרמניה לא היו מעונינים בייצור זה, בגלל הצורך בכוח עבודה רב ורווחיות נמוכה. אבל בודין הבין, שמתחילה קוניונקטורה מלחמתית, והגיע להסכם על אספקת תחמושת עם משרד החימוש של חיל היבשה (Heereswaffenamt-HWaA).

בעקבות זאת התחילה עבור האסאג תקופת התפתחות קדחתנית. את התנופה מימנו שני בנקים, דרזדנר בנק (Dresdner Bank) ו-ADCA, (Allgemeine Deutsche Credit Anstalt) שרק ב-1938 הזרימו להאסאג 8,000,000 מרקים. דרזדנר בנק הופך באותו זמן לבעל המניות העיקרי של האסאג עם שליטה על יותר מ-50% של מניות החברה. להתפתחות זו לא חסר גם הצד היהודי: בספטמבר 1933 הכריז בודין על סילוקם ממועצת המנהלים של כל החברים היהודים ועיתון המפעל החל לפרסם מודעות אנטישמיות. ב-1939 נוסדה חברה "האסאג – מפעלי מתכת" (Hasag Metallwerke G.m.b.H) שבשנת 1940 התמזגה עם החברה הוותיקה Hugo Schneider A.G. קונצרן האסאג זכה לדרגה של "מפעל חימוש" (Rüstungsbetrieb) ועם פרוץ המלחמה היה מוכן ליטול על עצמו תפקידים חדשים.[5]

---

4 Anja Bagel-Bohlan: Hitlers industrielle Kriegsvorbereitung 1936 bis 1939, Beiträge zur Wehrforschung, Band 24, (Koblenz: Wehr und Wissen Vlg, 1975)

5 Haikal, Exkurse, p. 62; Haikal, Von der Petroleumlampe zur Panzerfaust, in: Leipzig-Permoserstrasse, pp. 38-40

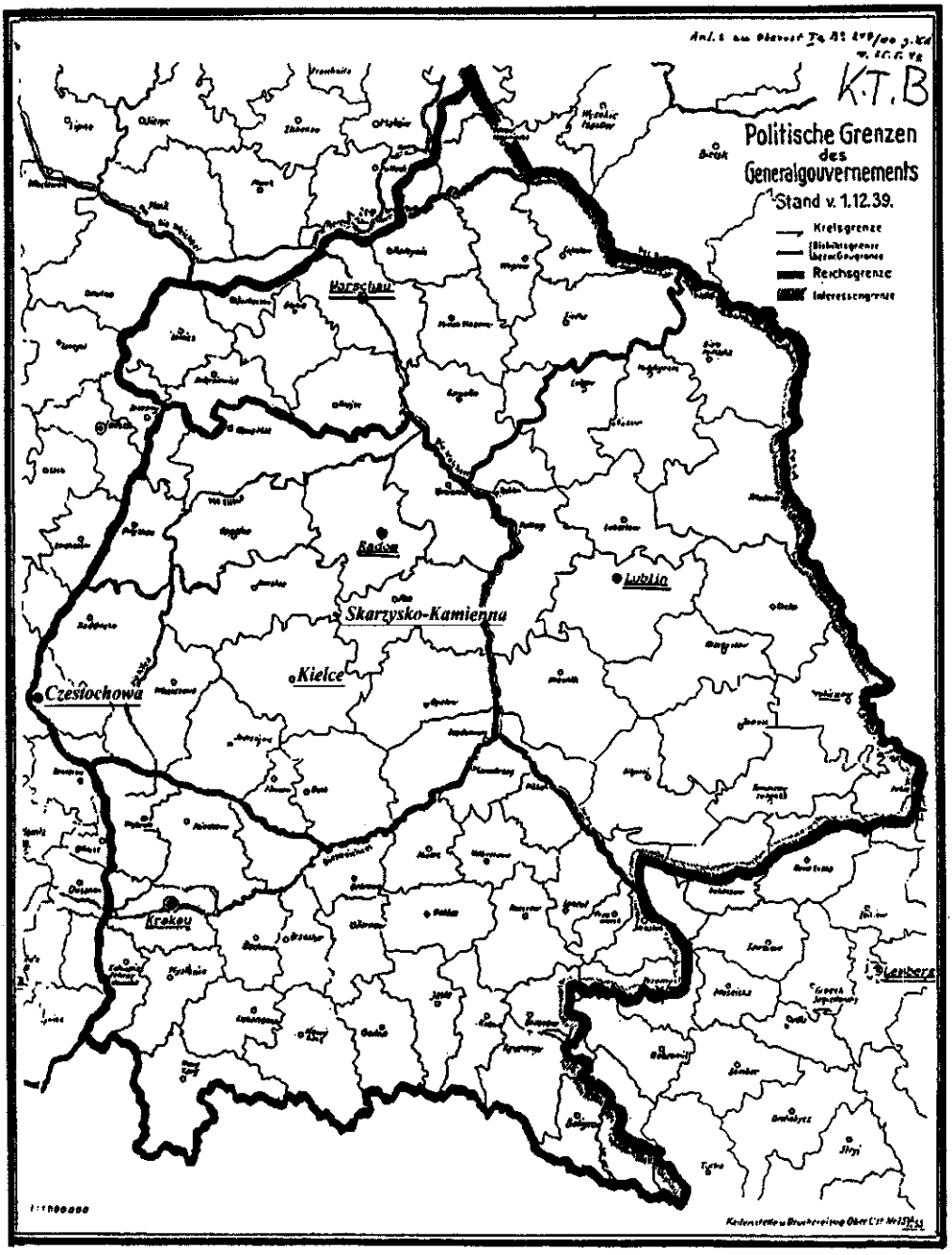

הגבולות הפוליטיים והחלוקה לדיסטריקים

של הגנרל-גוברנמן ביום 1.12.1940

(שמות הערים עם מפעלי האסאג הודגשו)

ב. מדוע צ׳נסטוחובה

אחרי כיבושה של פולין חולק שטחה לשלושה חלקים: פומרניה בצפון פולין, ״אזור הווארטה״ במערבה ושלזיה, שבה התרכזו מכרות הפחם והברזל והתעשייה הכבדה של פולין, בדרום-מערבה, סופחו לרייך; חלקה המזרחי של פולין, מעבר לנהר בוג (Bug) הועבר לשליטת ברית המועצות, בהתאם להסכם ריבנטרופ-מולוטוב; ואילו ב״משולש״ במרכז פולין (שלא סופח לגרמניה) הוקם הגנרל-גוברנמן (Generalgouvernement), שחולק לארבעה דיסטריקיטים (Distrikt): ורשה, קרקוב, ראדום ולובלין. למושל הכללי של הגנרל-גוברנמן מונה ד״ר האנס פראנק (Hans Frank) ולמפקד העליון של הס״ס והמשטרה — וילהלם קריגר (HSSuPF Wilhelm Krüger). בראש כל דיסטריקט עמד מושל ולצדו מפקד מחוזי של הס״ס והמשטרה (SSuPF).

מיד אחרי הכיבוש השתדל הוורמאכט (Wehrmacht) להשתלט על תעשיית החימוש המקומית. ואמנם, לפי הפקודה מיום 10.10.1939, נמסרה שורה של מפעלים לחיל היבשה, לחיל האוויר ולחיל הים.[6] ״משרד החימוש של חיל היבשה״, שבראש דאגותיו עמד המחסור החמור בתחמושת אחרי המתקפה על פולין — היה מעונין להפעיל בהקדם האפשרי תוכנית ייצור חדשה. מכאן התעניינותו בדיסטריקט ראדום, שבשטחו נמצא ריכוז מפעלי נשק של מדינת פולין לשעבר וביניהם ״מפעלים לייצור תחמושת״ בסקרז׳יסקו-קמיינה. מקיץ 1940 עברה ההנהלה הקומיסרית (Komissarische Verwaltung) שלהם לידיו של האסאג.[7] אבל זה לא סיפק את בודין, שהיה מעונין להשתלט על שורת מפעלים, שיבטיחו ייצור תחמושת ללא תקלות בשלושת השלבים העיקריים: אספקת חומרי גלם מתכתיים, ייצור תרמילי פגזים וכדורים ומילויים בחומרי נפץ. מסיבה זו השתדל בודין להעביר לניהולו של האסאג גם את המפעל ״גראנאט״ בעיר קיילצה, ובמאי 1940 הוא השיג את מבוקשו.[8]

---

6 Mieczysław Brones: Niektóre problemy grabieży ekonomicznej w Polsce, dokonywanej przez Wehrmacht w okresie 1.9-25.10.1939, BGKBZHwP, t. XVIII, (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1968), p. 56

7 בין ספטמבר 1939 ועד יוני 1940 היו מפעלי סקרז׳יסקו בהנהלה קומיסרית משותפת של חברת האסאג וקונצרן רכלינג.

8 פליציה קראי, ״גן עדן או גיהינום? שתי פנים של מחנה האסאג-קיילצה״, יד ושם, קובץ מחקרים, כרך ל״ב, ירושלים תשס״ד, עמ׳ 223.

"עקב אכילס" בתוכניתו של בודין נשארה האספקה של ברזל ופלדה. אבל השלל כבר חולק: באזור שלזיה הקים השלטון שני קונצרנים של בתי יציקה, ובדיסטריקט ראדום השתלטו "מפעלי הרמן גרינג" (Reichswerke Hermann Göring) על בתי יציקה ומפעלי פלדה וברזל בסטאראכוביצה ואוסטרובייץ (Starachowice Ostrowiec).[9] נגד מתחרה כה חזק גם האסאג היה חסר אונים. לכן תשומת לבו של בודין הופנתה לצ'נסטוחובה, שם נמצא בית יציקה בפרבר ראקוב (Raków). בתקופת פולין העצמאית הוא נקרא "מודז'יוב-האנטקה, מפעלי כרייה ויציקה מאוחדים בע"מ, בית יציקה צ'נסטוחובה" — (Modrzejów Hantke Zjednoczone Zakłady Górniczo — Hutnicze Sp. Akc. Huta Częstochowa). בשנת 1936 עבדו שם 1069 פולנים.[10]

בודין רצה להשיג מידי ממשלת הגנרל-גוברנמן את הניהול הקומיסרי של בית היציקה בראקוב ובמאבק זה הוא נעזר על ידי מפקח על החימוש (Rüstungsinspekteur), הגנרל מקסימילין שינדלר (Maximilian Schindler), שהיה אחראי על אספקה של אמצעי לחימה מתוצרת הגנרל-גוברנמן. בסוף הסכים האנס פראנק, שהאסאג יקבל מידי הוורמאכט את ההנהלה הקומיסרית של בית היציקה בראקוב. העסקה יצאה לפועל באוקטובר 1940.[11] כך הפך "ראקוב" לראש גשר של קונצרן האסאג בצ'נסטוחובה.

המפנה המכריע התחיל עם הפלישה לברית המועצות ביוני 1941. זרם ההזמנות שוב התגבר, פותחו סוגי תחמושת חדשים. אין פלא, שהתנופה הביאה את בודין לגישושים ראשונים לגבי אפשרויות רכישה מידי ממשלת הגנרל-גוברנמן של שלשת המפעלים: בסקרז'יסקו, קיילצה וצ'נסטוחובה. ביום 7 לנובמבר 1941 התקיימה בלייפציג ישיבת מועצת מנהלים של חברת האסאג. בודין הציג בגאווה את המאזן התקופתי ליום ה-30 בספטמבר 1941, בהדגישו ש"התמונה המשתקפת מהמאזן מעידה על עבודתה היעילה של החברה." בהמשך דיווח בודין על מצב

---

9 Czesław Madajczyk: Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970), t. I., pp. 520-521

10 Inwentarz zespołu akt: Hasag, Hugo Schneider A.G., Eisenhütte Tschenstochau (Modrzejów - Hantke Zjednoczone Zakłady Górniczo-Hutnicze Sp. Akc. Huta Częstochowa) 1898-1944, Archiwum Państwowe w Częstochowie (APCZ), zespół nr. 138, Wstęp.

11 Rüstungswirtschaftlicher Lagebericht, 12.9.1940, Militärarchiv Freiburg (MA), RH 53-23/27, p.118

המשא ומתן בדבר רכישת שלושת המפעלים בגנרל-גוברנמן, וציין ש"האסאג ינקוט בעמדת המתנה לגבי בתי חרושת בסקרז'ייסקו-קמיינה ובקיילצה, ואשר לבית היציקה בצ'נסטוחובה יהיה יחסו חיובי יותר... עקרונית, האסאג יהיה מוכן למלא את תפקידיו למען המשק הלאומי, אך יחד עם זה יהיה מוכן לנקוט באמצעים, שיהיו מתאימים למבנה החברה" (ראה עמוד 29).[12]

לאלו אמצעים התכוון בודין בדבריו המעורפלים?

ג. כיצד הפך פלצר לאפאראטבאו

כישלון הצבא הגרמני בחזית המזרח בחורף 1941/1942 הביא לתמורה במדיניות החימוש והעמיד בראש דאגותיו של שר החימוש שפאר את ייצור התחמושת. המערכה נגד ארצות הבלקן הגבירה שוב את זרם ההזמנות לתחמושת והצדיקה את הקמתו של מפעל נוסף. במרכז ההתעניינות עמדה המטוויה "פלצר" (Peltzer) בצ'נסטוחובה. המפעל שנמצא ברחוב 1 במאי 19, הוקם ב-1887 על ידי הפירמה "פלצר ובניו" והפך ב-1910 לחברת מניות צרפתית. יושב ראש החברה היה רנה פלצר (René Peltzer) שישב בפריס.[13] ב-1941 נמסרה המטוויה לניהול הקומיסר לרכוש זר, קלטרס (Kloeters) והפירמה הופיעה עדיין בשם "חברת מניות צרפתית, חברת מניות לתעשיית טקסטיל, צ'נסטוחובה" — (Französische Aktiengesellschaft, AG für Textilindustrie — Tschenstochau).[14]

הפיכתה של מטוויה למפעל לייצור תחמושת דרשה השקעה עצומה של הון ועבודה ובלחץ של הפיקוח על החימוש החלו המומחים של האסאג בעבודות הכנה כבר ב-1941. כסנונית ראשונה לתמורות בעתיד פורסמה ב-2 בינואר

---

12 Niederschrift über die Sitzung des Aufsichtsrat der Hugo Schneider A.G. am Freitag, den 7 Nov.1941, StAL, ADCA 1044, p. 117

13 FranciszekSobalski:DziejeCzęstochowyiwojewództwaczęstochowskiego, Informator o materiałach w archiwach państwowych, (Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1992) p. 91

14 Bekanntmachung, Tschenstochau, den 17.Juli 1942", in: **Zarządzenia" władz okupacyjnych,** 1.9.1939-17.10.1942, Towarzystwo Akcyjne Przemysłu Włóknistego w Częstochowie, Francuska Spółka Akcyjna, APCZ, zespół nr.145, sygn. 48

Geheim und streng persönlich!

Leipzig, 8.Novbr. 1941

Niederschrift

Über die Sitzung des AUFSICHTSRATS der HUGO SCHREIDER A.G.

am Freitag, den 7.Nov.1941

Anwesend vom Aufsichtsrat:

Herr Dr. von Schoen
Herr Direktor Hartmann
Herr Dr.Ing.Richard Koch
Herr Direktor Höhn
Herr Direktor Bassermann

Anwesend vom Vorstand:

Herren Budin - Dr. Kumme - Hessen.

I.

Herr Dr.von Schoen eröffnet die Sitzung vorm. 11 Uhr und erteilt Herrn Budin das Wort.

Herr Budin berichtet über die grundsätzliche Situation in der HASAG, und zwar

a) über die vorgelegte Zwischenbilanz per 30.9.41, wobei er bei der Erläuterung einiger Hauptposten und bei der Nennung der Gesamtumsätze bemerkt, dass das Bilanzbild der erfolgreichen Arbeit des Unternehmens entspricht;

b) über die Stellungnahme der HASAG bezüglich der drei im Generalgouvernement gelegenen Werke nach der Richtung hin,

daß die HASAG in den nächsten Tagen in KRAKAU mit Präsident EMMERICH als dem Vertreter des GG und mit Herrn Ministerialdirigent ZEIDELHACK als dem Vertreter des OKH eine weitergehende Verhandlung führen wird, deren Ausgang noch ungewiß ist.

Dabei wird die HASAG, was Kamienna und Kielce anbelangt, eine abwartende Haltung einnehmen und was Tschenstochau betrifft, mehr p o s i t i v eingestellt sein als bei den beiden vorerwähnten Werken, aber auch hier die bestehenden und kommenden Schwierigkeiten gebührend berücksichtigen;

c) über die generelle Linienführung der HASAG in naher und in fernerer Zukunft, soweit dies seines Erachtens derzeit möglich ist, und zwar

עמוד ראשון של התרשומת מישיבת מועצת המנהלים של האסאג מיום 7 בנובמבר 1941

(StAL, ADCA 1044, p. 117)

1942 הודעה, כי החל באחד בינואר 1942 תהיה השפה הגרמנית לשפה רשמית במפעל.[15] בהמשך — חולק לצוות הפולני "הסבר" (Erklärung) על חובת שמירה על סודיות בכל הנוגע לטיב הייצור במפעל, תוך איום בעונשים כבדים.[16] אם לפולנים עדיין היו ספקות לגבי טיב המפעל שיקום במקום המטוויה התמימה — ב-17 ביולי פורסמה ההודעה הרשמית שלהלן: "על פי פקודת הרשות המוסמכת בית חרושת שלנו הוכרז כ'מפעל צבאי' (Wehrmachtbetrieb)... יום עבודה של גברים יוארך ל-12 שעות ולנשים ל-10 שעות... לגבי העלאת שכר יתקיים מו"מ עם הרשות המתאימה". כמו כן בוטלו כל הפנסיות והקצבאות לגמלאים של המפעל.[17] בהמשך נדרשו משפחות שגרו בדירות המפעל ב"מושבת הפועלים" (Kolonia Robotnicza) — לחתום על חוזה שכירות חדש עם חברת האסאג.

החוקים החדשים לא בישרו טובות ועוררו תסיסה בצוות הפועלים הפולנים. אולי לשם שיפור האווירה לכל הפועלים שולם שכר עבודה בעד השבועיים הראשונים של אוגוסט. באותו מעמד פוטרו כל הפועלים על ידי חברת "פלצר" ונתקבלו מחדש לעבודה על ידי האסאג. בסוף הופיעה הודעה מ-17 בספטמבר: **"כידוע, בהתאם להוראה מגבוה, מיום ה-1 באוגוסט 1942 הועבר המפעל שלנו להנהלה חדשה של חברת הוגו שניידר, חברת מניות."**[18] (ראה תצלום בעמוד הבא). יש לציין, שבסתיו 1942 הופיעו עדיין על המודעות השונות של מפעל "פלצר" החותמות של שתי החברות, עד ש"החברה הצרפתית" פינתה לחלוטין את מקומה **ל"הוגו שניידר, חברת מניות, ההנהלה הקומיסרית, אפאראטבאו, צ'נסטוחובה" (Hugo Schneider AG, Kommissarische Verwaltung, Apparatebau, Tschenstochau).**

ב-4 באוגוסט 1942 התקיימה במשרדי דרזדנר בנק בברלין "ישיבת הנשיאות" (Präsidial-Sitzung) של מועצת המנהלים של האסאג. בראש הפרוטוקול של הישיבה צוין: "סודי ואישי ביותר". את ההנהלה ייצגו פאול בודין וגוסטב הסן (Gustav Hessen). ממועצת המנהלים היו נוכחים: ד"ר ארנסט שון פון וילדנג (Ernst Schoen von Wildenegg), חבר הדירקטוריון ונציג של ADCA, הוגו

---

15 Bekanntmachung, Tschenstochau, 2.Januar 1942, Zarządzenia, APCZ, v.n. 14

16 Erklärung (für nichtdeutsche Gefolgschaftsmitglieder), April 1942, APCZ, Zespół nr.192/2, sygn. 6, p.108

17 ראה הערה 14.

18 Bekanntmachung, den 17.September, Zarządzenia, v.n. 14.

Tschenstochau, den 17.September 1942.

B e k a n n t m a c h u n g !

Bekanntlich ist unser Werk auf höhere Anordnung ab 1.8.42 von der neuen Bewirtschafterin, der Firma Hugo Schneider A.G. in Tschenstochau übernommen worden. Hierzu gehören auch sämtliche Werkswohnungen.

In Bezug auf die Vermietung dieser Wohnungen sowie auf die Lieferung von Strom und Wasser haben sich daher sämtliche Koloniecinwohner mit der genannten Firma in Verbindung zu setzen, wozu ich hiermit auffordere. Die Firma Hugo Schneider beabsichtigt mit den in der Kolonie Wohnenden ab 1.Oktober 1942 Mietverträge abzuschliessen. Die Meldung hat baldmöglichst auf dem Büro der Hasag bei Herrn Tierbach während der Geschäftszeit zu erfolgen.

Der Verwalter:

הודעה על העברת הבעלות על מפעל פלצר לחברת האסאג (מקור: ראה הערה 18)

צינסר (Hugo Zinsser), חבר מועצת מנהלים ונציג של דרזדנר בנק, קונסול אדולף הרטמן (Adolf Hartmann), חבר מועצת המנהלים ונציג משנה של דרזדנר בנק ופליקס באסרמן (Felix Bassermann), חבר מועצת המנהלים ונציג משנה של ADCA (ראה עמוד 35).

כבר הרכב זה מרמז, כי במוקד הישיבה עמדו עניינים פיננסיים חשובים. בדין וחשבון מסר בודין, כי המאזן לשנה 1941 כבר הוצג למועצת המנהלים ולנציגי מחלקת הביקורת של "מחירים וחוזים של OKW". בהמשך הוא ביקש, בהתחשב במשא ומתן המתנהל עם ממשלת הגנרל-גוברנמן, לאשר את רכישת שלושת המפעלים (בסקרז'יסקו-קמיננה, קיילצה וצ'נסטוחובה) בעד סכום שלא יעלה על 20,000,000 זלוטי. בסעיף הבא התייחס בודין לפיתוח פרויקט הגנרטורים בגנרל-גוברנמן וגם במפעלי האסאג ברייך. אותו פרויקט קשור במפעל פלצר (שזה עתה עבר לידיו של האסאג), והוא נועד להיות מקום הייצור העיקרי של הגנרטורים. מאחר וקיימת האפשרות לרכוש מפעלי פלצר מידי ממשלת הגנרל גוברנמן, ביקש בודין להקציב למטרה זו 6,000,000 זלוטי (או RM 3,000.000.)

הנוכחים בישיבה נענו לשתי בקשותיו של בודין. בהמשך, הוא הציג, כחלק בלתי נפרד מהפרויקטים הקודמים, עוד שתי הצעות נוספות:

1. להגדיל את הון המניות של האסאג עד סכום RM.22,000,000.
2. להקים חברה חדשה של האסאג עם הון של 10-20 מיליון זלוטים, אשר תמלא בעתיד תפקידים בגנרל-גוברנמן כחלק של חברת האם, שרק היא תהיה הבעלים של החברה החדשה.

אחרי ויכוח נוקב נתקבלו גם הצעות אלו, עם תוספות כדלקמן:

1. בעקבות הגדלת הון המניות ל-22 מיליון מרקים, המניות החדשות יוצעו לבעלי המניות הקיימים ביחס 1:2,5 על פי שער של 110%. כתוצאה מזה השער הכללי הממוצע של מניות האסאג בהתחשב במצב המניות הנוכחי ובהקצאה החדשה יגיע ל-144%. צעדים אלו יזרימו לחברה 17,000,000 RM ברוטו הון נוסף.
2. הזכות לדיבידנדים על המניות החדשות תחל מיום 1.7.1942, בתנאי שבקשת דרזדנר בנק להגדלת הון המניות שהוגשה לפני מספר ימים ל-Reichswirtschaftsministerium (משרד הכלכלה של הרייך) תקבל את אישורה המיידי. אחרת תחול הזכות לדיבידנדים של המניות החדשות ממועד מאוחר יותר.
3. ייסוד החברה החדשה בגנרל-גוברנמן יהיה חלק בלתי נפרד מצעדים אלה של הגדלת ההון ויותנה ברכישתם של שלושת המפעלים בגנרל גוברנמן הנזכרים לעיל.[19]

אשר לסעיף שדן בפרויקט הגנרטורים הקשור במפעל פלצר, עוד ביולי 1942 דיווח גנרל שינדלר להאנס פראנק על גידול ניכר שעוברים מפעלי האסאג, "שלהם כנראה יימסר המונופול על ייצור של קוקס-גנרטור החדש".[20]

לעצם העניין — הנימה האופטימית המופיעה בפרוטוקול מעוררת כמה שאלות: מדוע קניית המפעלים בגנרל-גוברנמן נעשתה אקטואלית וכדאית דווקא כעת? כמו כן — מה היה הביטחון שלפרויקטים החדשים יימצא כוח עבודה מספיק?

---

19 Niederschrift über die Präsidial Sitzung des Aufsichtsrats der Hasag, Leipzig, 6, August 1942, StAL, ADCA 1044, pp. 114-116

20 Besprechung mit Gen. Schindler, 15.7.1942, Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen, 1939-1945, Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, Stuttgart 1975, p. 524

ומנין הביטחון, שהאסאג יוכל להגדיל את הונו ואת הרווחים של בעלי המניות שלו?

את התשובה יש לחפש באירועי אביב 1942. כתוצאה מהגיוס לוורמאכט וגיוס פולנים לעבודת כפייה בגרמניה הורגש בשוק עבודה בגנרל-גוברנמן מחסור בידיים עובדות. מאידך – עלה כוחו של הימלר, שתכנן להשתלט על כל כוח העבודה היהודי בגנרל גוברנמן. עבור האסאג הייתה זו התפתחות מסוכנת, כי – כאמור – בודין רצה להשיג מונופול על ייצור תחמושת זעירה. על מנת להוריד הוצאות הייצור, היה זקוק לכוח אדם זול ביותר, תלוי תלות מוחלטת במעבידו ולא מושפע מהתנודות בשוק העבודה. תנאים אלה מילאו רק היהודים. כך נפלה אצל בודין ההחלטה הגורלית להעסיק יהודים במפעלי האסאג.

באוגוסט-ספטמבר 1942 המחנות בסקרז׳יסקו ובקיילצה היו כבר מוכנים למגורים. למעשה היו אלה מחנות מפעל (Betriebslager) ראשונים בגנרל-גוברנמן, שנבדלו ממחנות עבודה אחרים בשלוש תכונות:

1. הם הוקמו בשטח המפעל-מעבידם;
2. הנהלתם ושמירתם לא היו בידי הס״ס, אלא בידי ״משמר המפעל״ (Werkschutz) שמפקדו היה כפוף למנהל המפעל;
3. הנהלת המפעל הייתה אחראית לתחזוקה של האסירים.

יש לציין, שבעניין זה קיבל בודין את מלוא התמיכה ממפקד הס״ס והמשטרה של דיסטריקט ראדום, ד״ר הרברט בטכר (Herbert Böttcher), שהתנגד לתוכניותיו הצנטרליסטיות של הימלר.

לשם הבטחת כוח עבודה יהודי הנחוץ למפעל אפאראטבאו ההולך ונבנה, נחתם ב-17 ביולי 1942 הסכם בין שינדלר ובין קריגר, לפיו התחייב האחרון להקים מחנות עבודה ליהודים בהתאם לצרכים של הפיקוח על החימוש, **ביניהם עבור 8,000 יהודים בצ׳נסטוחובה**[21]. אולם הימלר התנגד להסכם, ואחרי דיונים ארוכים הוסגה פשרה. בשני הסכמים שנחתמו באוקטובר 1942 נאמר:

1. בכל הנוגע לעבודת יהודים במפעלי נשק שבהשגחתו של הפיקוח על החימוש, ייקבעו הדברים בין קריגר ובין המפקח שינדלר.

---

[21] Ergebnis der Besprechung mit Herrn Gen.Leutnant Schindler, 17. Juli 1942, MA, RH 53-23/87

1000
HUGO SCHNEIDER AKTIENGESELLSCHAFT
LEIPZIG
1000 Reichsmark
AKTIE
№03405
ÜBER
EINTAUSEND REICHSMARK
Der Inhaber dieser Aktie ist für den Betrag von Eintausend Reichsmark bei der Hugo Schneider Aktiengesellschaft in Leipzig als Aktionär mit allen satzungsmäßigen Rechten und Pflichten beteiligt. – Leipzig, im Januar 1943.
HUGO SCHNEIDER AKTIENGESELLSCHAFT
Der Aufsichtsrat
Der Vorstand
Eintausend Reichsmark

מניה של האסאג על RM 1,000

2. ליהודים שיעבדו במפעלים אלה לא ישולם כל שכר ואף לא ביטוח סוציאלי.
3. כל מעביד יהיה חייב להעביר לחשבונו של ס"ס תשלום בעד כל פועל יהודי[22].

עבור האסאג היה זה אור ירוק: בינואר 1943 אושרה קניית שלושת המפעלים בגנרל-גוברנמן במחיר כולל של 16 וחצי מיליון זלוטים.[23] באותו חודש רשם בודין ב"מרשם המסחרי" של הגנרל-גוברנמן בקרקוב את מפעלי סקרז'יסקו כחברה בעירבון מוגבל עם הון יסוד של 20 מיליון זלוטי. לפי עדותו של גוסטב הסן, **המניות בחברה החדשה התחלקו בין הקונצרן "האסאג-לייפציג" ובין בודין, והוא גם היה מנהלה העסקי.**[24]

---

22 Ersatz der jüdischen durch arische Arbeitskräfte, 14.Oktober 1942, Kriegstagebuch, Anlage 227, MA, RH 53-23/70

23 Arbeitssitzung am 26.I. 1943, Hans Frank, Tagebuch, Yad Vashem Archives (YVA), JM/21, Nr. 10, p. 33

24 Gustav Hessen, Kamienna Prozess, Leipzig 1948, YVA, TR-10/7., Sitzungen, Bl.120 a-b

Geheim und streng persönlich! Leipzig, 6. August 1942

Niederschrift

über die am Dienstag, den 4. August 1942, vorm. 10 Uhr stattgefundene Präsidial-Sitzung des Aufsichtsrats der HASAG, die in den Räumen der Dresdner Bank BERLIN, Behrenstr. abgehalten wurde.

Anwesend vom Aufsichtsrat:

Herr Dr. von Schoen, Aufsichtsratsvorsitzer u. Vertreter d. ADCA
Herr Direktor Zinßer stellv. Aufsichtsratsvors. u. Vertr. d. Dresdner Bank
} Präsidial-Ausschuß

Herr Konsul Hartmann als Aufsichtsratsmitglied und mit Vertreter der Dresdner Bank

Herr Direktor Bassermann als Aufsichtsratsmitglied und mit Vertreter der ADCA

Anwesend vom Vorstand:

Herren Budin und Hessen.

I.

Sofort nach Eröffnung der Sitzung wurde Herr Budin zur Berichterstattung aufgefordert, die er in 1½ stündigem Vortrage geschlossen durchführte. Es wurde von ihm behandelt:

a) die Bilanz per 31.12.1941, die bereits am 30.7. mit den Vertretern des OKW Abt. Preisprüf u. Vertrag (Min. Direktor Ziehm, Min. Rat Dr. Zeidler und Amtsrat Dr. Schacherl) von Herrn Budin durchgesprochen und erläutert wurde und das Einverständnis sowohl bezüglich der neuen Reservenbildung, der vorgesehenen Abschreibungen als auch der Kapitalberichtigung fand.

Diese Bilanz wurde den vorgenannten Herren vom Vorstand gleichzeitig vorgelegt und in dem erforderlichen Umfang bezüglich ihrer einzelnen Posten behandelt.

b) der Ankauf der kommissarisch verwalteten Werke Kamienna, Kielce und Tschenstochau vom GG durch die HASAG, im Einvernehmen mit dem OKW.

Herr Budin verlas dabei die vordem den GG gestellten schriftlichen Kaufanträge und bat mit Bezugnahme auf die im

עמוד ראשון של התרשומת מישיבת מועצת המנהלים של האסאג מיום 6 באוגוסט 1942
(StAL, ADCA 1044, p.114)

אשר למפעל פלצר-אפאראטבאו, אחרי שלבודין נודע, שאין אפשרות לקנותו מידי ממשלת הגנרל גוברנמן בגלל בעלות זרה על המפעל, נשלח בנובמבר 1942 נציג האסאג לפריס לניהול משא ומתן עם נשיאות הפירמה פלצר בעניין קניית המפעל. אבל רק ביולי 1943 עבר המפעל לבעלותו של האסאג תמורת 2,150,000 RM.[25]

[25] P. 79....M. Haikal, Exkurse

פרק שני

"המאושר שבגטאות"

א. הנסים של צ'נסטוחובה

בזמן המתקפה של הוורמאכט על צ'נסטוחובה פשטו בעולם שמועות, כי הגרמנים הפציצו את המנזר הקתולי "יאסנה גורה" (Jasna Góra), שבו נמצאת התמונה המפורסמת, בעלת הנסים, של "המדונה השחורה". הגרמנים הכחישו את השמועות (שאמנם לא היו נכונות), אך הפרשה המחישה להם את חשיבותה העולמית של צ'נסטוחובה כאחד ממרכזי התנועה הדתית הקתולית. כאשר נקבע הגבול הסופי בין הרייך לבין הגנרל-גוברנמן, נשארה צ'נסטוחובה כמובלעת בשטח של הגנרל-גוברנמן. הגרמנים נהגו להעיר בשיחות עם הפולנים, כי "המדונה השחורה" היא שהצילה אותם מן הסיפוח לרייך.[1]

האם הנסים קרו גם ביחס ליהודים? ב-1946 התקיימה בלנדסברג בגרמניה אזכרה ביום חיסול גטו צ'נסטוחובה ויו"ר "הוועד המארגן" עו"ד אסתר אפשטיין הדגישה בנאומה, כי "עד תקופת הגירושים בסתיו 1942 — הייתה צ'נסטוחובה אחת הערים המאושרות ביותר בגנרל-גוברנמן, במובן זה, שבהשוואה לערים האחרות, נספו כאן פחות יהודים..."[2] ידועה העובדה, שגטו צ'נסטוחובה נחשב למקום, שבו ניתן היה לחיות. מה היה — אם כן — טיבם של "הנסים", שבהם התברכו יהודי המקום?

כבר בספטמבר 1939 הוקם בצ'נסטוחובה היודנראט, שהצליח לארגן את חיי הקהילה המונה 30,000 נפשות. מהרגע הראשון של הכיבוש ניחתו עליה כל אותן הגזירות, שהיו מנת חלקם של כל היהודים: מעשי רצח, מאסרים של בני ערובה לשם סחיטת דמי כופר וגניבות רכוש. בעיר שלטה אנדרולומוסיה. בינתיים התחיל לפעול המינהל המקומי הפולני לחידוש אספקה סדירה לתושבי העיר. והיהודים? "האוכלוסייה היהודית הייתה עדיין נתונה בתוהו ובוהו — רשם

---

1 Stanisław Rybicki: Pod znakiem lwa i kruka-Fragmenty wspomnień z lat okupacji, (Warszawa: PAX, 1965) ,p.75

2 Przemowa Przewodniczącej Komitetu Organizacyjnego Koła Częstochowian, Estery Epstein na Akademii żałobnej w Landsbergu, 20.10. 1946, YVA, M-1/E/513, p. 1 (16)

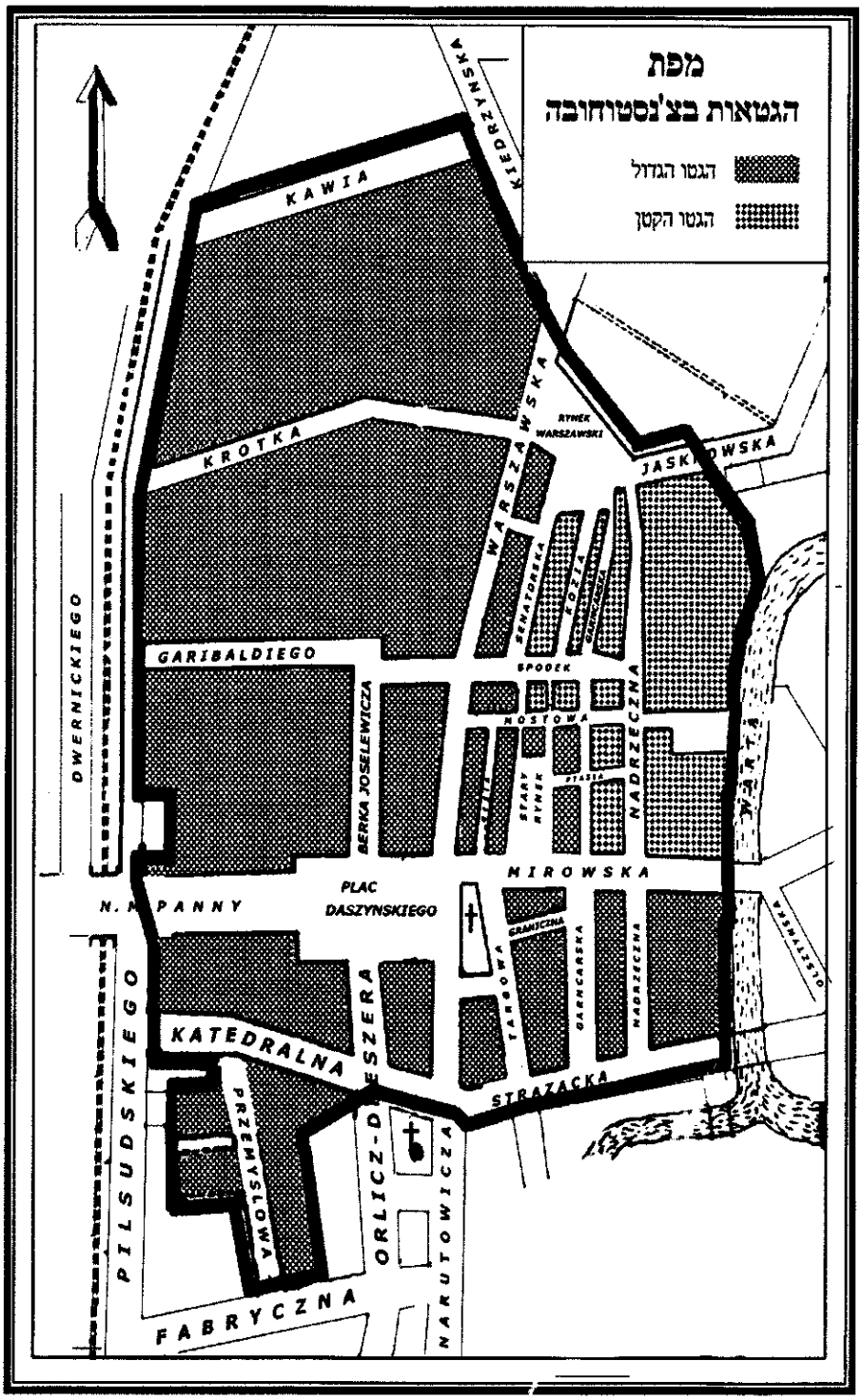

מקור: Żydzi Częstochowiania, Wspołistnienie - Holokaust - Pamięć, wyd. WSP, APCZ, w Częstochowic, ŻIH, 2004.

בזיכרונותיו ישעיהו לנדאו – עיני כול היו נשואות לסדרים, שהנציגות החדשה (ז.א. מועצת הזקנים) תצליח לארגן ברשות השלטון החדש".[3]

כך התייחסו רוב היהודים בצינסטוחובה להקמת היודנראט. ומוסיף דוד סנדלר: "בעיר שלנו הצליח היודנראט להתארגן בצורה כזו, שזה היה ממש כמו ממשל, עם משטרה, עם משרדים, עם לשכת עבודה... ראשי היודנראט הצליחו לקשור קשרים הדוקים עם חלק מראשי הגסטאפו או בכירי הגנרל-גוברנמן ואלה הבטיחו שיהיה טוב..."[4] בראש היודנראט עמד ליאון קופינסקי (Kopiński), שעליו כותב נתן עק: "בעיר היה לו שם של יהודי נבון וגם של איש הגון ונקי כפיים... שמעתי עליו רק טובות."[5] קופינסקי הרכיב את מועצת היודנראט, שבסוף מנתה 24 חברים, כולל נשיאות שהורכבה מאנשי ציבור ידועים.[6]

רשמית היו היהודים כפופים לסמכותו של המושל האזרחי של העיר, ד"ר ריכרד ונדלר (Dr.Richard Wendler), שכבר בנובמבר 1939 הטיל על יהודי העיר קונטריבוציה של מיליון זלוטים באיום של הוצאה להורג של 120 בני ערובה. רק הודות לשוחד הסכים להפחית את הסכום ושחרר את בני הערובה.[7] בצדק כתב החוקר הפולני יאן פייטשיקובסקי (Jan Pietrzykowski), כי ונדלר "פשט את בר מיהודי הגטו".[8] במלאכת הסחיטה והגזל התחרו עם ונדלר שוטרים גרמנים, קציני משטרת הביטחון סיפו (Sicherheitspolizei – SIPO) שנקראו בפי יהודים "גסטאפו", חיילי הוורמאכט ואנשי הס"ס.

---

3 עדותו של ישעיהו לנדאו, איו"ש, 0.3/5868, עמ' 15.

4 עדותו של דוד סנדלר, איו"ש, 0.3/9740.

5 עק נתן, התועים בדרכי המוות, הווי והגות בימי הכיליון, יד ושם, ירושלים 1960, עמ' 80.

6 Benjamin Orenstein: Churban Czenstochow, (Yiddish), (Central Farwaltung fun der Czenstochower Landsmanszaft in der amerikaner Zone in Dajczland, Bamberg 1948) s. 255

7 Liber Brener, O pracy przymusowej ludności żydowskiej w Częstochowie w okresie okupacji hitlerowskiej, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego (BŻIH), Nr.21, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Marzec 1957), p. 46

8 Jan Pietrzykowski, Hitlerowcy w Częstochowie w latach 1939-1945, (Poznań: Instytut Zachodni, 1959), p.41

כל המגרעות לא פגעו בשמה הטוב של קהילת צ׳נסטוחובה, שהפכה לעיר מקלט עבור פליטים רבים. כך לדוגמה: במאי 1940 פורסמה בקרקוב הפקודה הדורשת מכל היהודים ללא אישור מתאים לעזוב את העיר. מאות יהודים הגיעו אז לצ׳נסטוחובה באופן לגלי, רבים הסתננו גם באופן בלתי לגלי.[9] מאז גם פליטי קרקוב הפכו לשותפים לגורל של יהודי צ׳נסטוחובה.

באותם תנאים נאלץ היודנראט לתמרן בין דרישות בלתי פוסקות של רשויות השלטון לבין צרכי הקהילה ומצב זה עוד החריף עם הקמת הגטו באפריל 1941. היה זה **״הגטו הגדול״** בצפון מזרח העיר, ברחובות שבהם גם קודם גרו יהודים רבים, ביניהם: השדרה הראשונה, קרוטקה, קאביה, נובי רינק, סטארי רינק, נאדז׳צנה (Pierwsza Aleja, Kawia, Krótka, Nowy Rynek, Stary Rynek, Nadrzeczna). בגטו השתררו צפיפות ודוחק, כי אוכלוסייתו גדלה בהתמדה. לפי רישומיה של עיריית צ׳נסטוחובה הגיע מספר תושבי הגטו ל-40.000 ואף יותר.[10] עם ייסוד הגטו הוקמה גם המשטרה היהודית שב-1942 מנתה 250 איש ומפקדה היה הנריק פאראסול (Parasol). על התנהגותם של השוטרים רשמה הלנה שפילמן: ״אחדים מהם היו הגונים, ז.א. לא הרביצו, השתדלו לא ללכת ל״חטיפות״ (לעבודת כפייה), אבל רובם לא הצטיינו בהגינות״.[11]

לגטו עבר גם היודנראט, שהקיף כבר 21 מחלקות. לפי העדויות של בני התקופה, ״היודנראט פעל לארגון החיים ולסיוע לאנשים והייתה לו השפעה גדולה... הוא טיפל בסידור דירות, הקים בית חולים, מחלקת בריאות, מחלקת עזרה סוציאלית, בית יתומים, ארגן מטבחי הזנה לנזקקים... היחס של היודנראט ליהודי הגטו היה די טוב, כשמביאים בחשבון את התנאים הקשים בהם התנהלו החיים בגטו. הוא היה מורכב מהאנשים החשובים ביותר בצ׳נסטוחובה.״[12] נוכח החמרת המצוקה התגבש הרעיון לרכז את העזרה הסוציאלית בכל תחומי הפעילות תחת ארגון גג אחד, שהוקם ביולי 1941, והוא ״יועד החסות היהודי העירוני״ (Żydowski Komitet Opiekuńczy Miejski — KOM) בחסותה של ״העזרה העצמית היהודית״ (Żydowska Samopomoc Społeczna ŻSS)

---

[9] בארכיון צ׳נסטוחובה נמצאת בין היתר רשימת יהודי קרקוב, שהגיעו מינואר 1940 עד פברואר 1941.

[10] ראה הערה 8, שם.

[11] עדותה של הלנה שפילמן, איו״ש, M-49/E/3289.

[12] עדותו של אפרים מאירוביץ׳, איו״ש, M-49/E/32.

שישבה בקרקוב.[13] הלשכה המרכזית של ŻSS בקרקוב ניהלה התכתבות ענפה עם המוסדות היהודיים בצ'נסטוחובה בנושא מתן עזרה לנזקקים, שמספרם כל הזמן עלה, ביחוד בין הפליטים. הייתה גם עזרה הדדית מיוזמה פרטית. בעיני אותם אומללים, שהפכו לפליטים חסרי כול, כל צלחת מרק חם ופרוסת לחם שקיבלו בבית תמחוי — הפכו לנס אמיתי...

כללית, במשך שנת 1941 "היו בגטו מאסרים והתרחשויות חמורות... כל אלה גרמו לדיכאון ודאגה לגבי העתיד, אך עדיין לא השפיעו על המצב הכלכלי הנוכחי שנשאר פחות או יותר יציב."[14] ובמה היה טמון סוד היציבות? הגטו בצ'נסטוחובה היה באותה שנה פתוח ובמוצא הרחובות המקשרים אותו עם הצד הארי אמנם עמדו שוטרים, אבל לא הוקמה חומה. ליהודים אסור היה לצאת מן הגטו ללא אישור מתאים, אך לעומת זאת — נוכח מיקומו של הגטו קרוב למרכז העיר — הסכימו השלטונות **להרשות לתושבים הפולנים של העיר מעבר ברחובותיו,** בדרכם מצד אחד של העיר למשנהו (ראה מפת הגטאות בצ'נסטוחובה). אמנם לפולנים אסור היה להתעכב בגטו או לקנות אצל היהודים, אך מי שם לב לפרטים כאלה? בעיני היהודים זה היה ממש נס! התפתחו קשרי מסחר הדוקים עם הפולנים והיהודים לא הסתפקו רק במכירת רכושם, אלא הצליחו גם לספק שירותים שונים או מוצרים של בעלי המלאכה.

במאבקם על הקיום מצאו היהודים כל מיני תחבולות: למשפחת הרשליקוביץ הייתה מעדניה, שם ניתן היה לקנות גלידה, אבל עוגות — לא היו, כי הגרמנים אסרו על היהודים לאפות עוגות. "אז התקשרו לבעל קונדיטוריה פולני שהסכים למכור להם מספר עוגות. כאשר בביקורת גילו הגרמנים את העוגות, הוסבר להם, תוך הצגת קבלות מתאימות, שהעוגות לא נאפו על ידי בעל החנות, אלא נקנו אצל הפולני."[15] ראובן מונוביץ' ממשפחה חסידית מספר על אביו שהיה סוחר בתבואה ובקמח. עם המעבר לגטו המשפחה נותרה בלי מקור פרנסה. למזלה, דירתם החדשה גבלה עם השטח הארי. האב הצליח ליצור קשר עם סוחרים

---

13 Ältestenrat in Tschenstochau, 31.01.1942, Korespondencja z Komitetem Miejskim ŻSS w Częstochowie, 1941-1942, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, (AŻIH), sygn. 211/326, p,7

14 מאיירוביץ, איו"ש, M-49/E/32.

15 עדותה של פרידה הרשליקוביץ, איו"ש, 0.3/8791.

פולנים שבלילה היו מביאים על אופניים שקי קמח או תבואה והשליכו אותם מעל לגדר לצד היהודי. זמן מה פעלו ברחוב זה אנשי כנופיה יהודית, שהשתלטו על כל סחורה שנזרקה מן הצד הארי. אבל לר׳ חיים מונוביץ׳ הם רחשו כבוד גדול ובסחורתו לא נגעו.[16] האם זה לא היה נס?

אבל לא על הקמח לבדו חיו יהודי הגטו. עם חיסול כל פעילות חינוכית ותרבותית נדמה היה, שתמו חיי הרוח של הקהילה, אך במהרה באה ההתאוששות. רובה המוחלט של יהדות צ׳נסטוחובה נמנה עם הציבור הדתי על כל גווניו, שרצה לשמור על דת ומסורת. היהודים היו מתאספים בבתים לתפילה וללימוד תורה, ולמרות כל ההגבלות השתדלו תושבי הגטו לשמור על כל החגים. קשה יותר היה לארגן מסגרת חינוכית עבור ילדים ונוער ממשפחות חילוניות. את זיגמונד רוזנבלאט, תלמיד הגימנסיה היהודית, שלחו ההורים לחוג לימודים, שאורגן על ידי שתי מורות, האחיות אֵירנה ומדז׳יה הורוביץ׳ והתקיים בדירתן.[17] עבור תלמידי כתה ה׳ של הגימנסיה הקימה המחנכת טניה וינברג-וינמן חוג לימודים, שבו למדו גם מרים לבקוביץ׳ וחברתה רות שטרן, שרשמה בזיכרונותיה: "אני המשכתי כל הזמן בלימודים שלי, שעלו הרבה כסף, אך הורי לא היו מוכנים לוותר על זה בשום תנאי". רות המשיכה ללמוד אצל לוניה רוזנצווייג, מורה ידועה וקומוניסטית אדוקה, שארגנה בביתה "חוגי העשרה" עבור תלמידים.[18]

תלמידי הכיתות הגבוהות למדו אף הם בחוגים שנוהלו על ידי מורי הגימנסיה. יז׳י איינהורן מזכיר בספרו את קורס הלימודים של פרופסור מרינג (Mering), שהקפיד לא רק להרביץ תורה, אלא גם להעניק ציונים לחניכיו.[19] בגטו התקיימה גם פעילות תרבותית, היו מופעים על נושאים אקטואליים, שאורגנו על ידי כמה חוגים דרמטיים. נכתבו שירים, מערכונים ופזמונים רבים, שכולם הלכו לטמיון יחד עם יוצריהם. היו קונצרטים של אומנים ושל מקהלת ילדים. כל תנועות הנוער שבעיר ארגנו מפגשים עם הרצאות וויכוחים. לגטו הגיע לא רק "העיתון היהודי" (Gazeta Żydowska), שיצא לאור מטעם הרשויות, אלא גם — למרות האיסור החמור — עיתונים גרמניים ופולניים.

---

16 עדותו של ראובן מונוביץ׳, איו"ש, 0.3/10366, עמ׳ 15.

17 Sigmund A.Rolat, "Jakby to było wczoraj", in: Żydzi Częstochowianie, Współistnienie – Holocaust – Pamięć, wyd. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, APCZ, ŻIH, 2004, p. 1 (YVA, 0-33/6775)

18 עדויות איו"ש: רות שטרן (ציטר) 0-33/6847; מרים לבקוביץ׳ (שייקוביץ׳) 0-33/6856.

19 Jerzy Einhorn, Wybrany aby żyć, (Gdańsk: Marpress 1996), p. 65.

עם החמרת המצב הכלכלי הורעו גם היחסים בין היודנראט ובין אוכלוסיית הגטו. ביטוי לדבר נמצא בכתב עת סאטירי "ראסטה" (Rasta — קיצור המילים: Rada Starszych — יודנראט) שהופץ בגטו במחתרת. עורכו היה ד"ר אדם וולברג (Adam Wolberg) ומטרתו — תעמולה נגד היודנראט שלפי בנימין אורנשטיין "הפך לכלי שרת בידי הגרמנים".[20] בייחוד מתרעם הוא על אי הצדק החברתי בעניין סידור עבודת כפייה. אין ספק, שלצד אספקת המזון ופעולות סעד הייתה בעיית העבודה חשובה ביותר לתושבי הגטו.

ב. עבודה היא חיינו...

בשנות הכיבוש היו בין יהודי צ'נסטוחובה שלוש שכבות של עובדים:

1) הרוב היו פועלי כפייה "רשמיים" ששובצו במקומות עבודה שונים;
2) אסירי מחנות עבודה;
3) קבוצה "אריסטוקרטית" קטנה של בעלי מלאכה מעולים, דיירי "דאָס ווייסע הויז" ("הבית הלבן").

כאשר שמע איטשע כ"ץ, תלמיד חכם ידוע בצ'נסטוחובה, שעל פי פקודת הרשויות ערך היודנראט מיפקד של האוכלוסייה היהודית ועומד לסדר קבוצות עבודה מאורגנות — הוא איבד את עשתונותיו מרוב כעס: "שום פעולה או פקודה אין למלא למען האויב! הרי היטלר מכריז זה שנים, שישמיד את היהודים, שיעשה הכול לבד! שירשום, יחטוף, יהרוג וירצח! הרי לא יהרוג את כולנו... מדוע עלינו להקל על כיבושו?"[21] יותר קל היה להתריע מאשר לשנות את ההוראות. מהיום הראשון לכיבוש לא חדלו הגרמנים לחטוף יהודים ברחובות ובדירות, תוך שימוש בנשק. אף יהודי היוצא לרחוב לא היה בטוח, שיחזור הביתה בריא ושלם. והיו שלא חזרו בכלל.

עם פרסום ההוראה על עבודת כפייה של יהודים, הוטל הביצוע על הס"ס, אבל עקב קשיים ארגוניים, החל מיולי 1940 עברו ענייני עבודת היהודים למחלקת העבודה בממשלת הגנרל-גוברנמן. לפיכך הייתה "המחלקה לעבודת כפייה" (Arbeitseinsatz) שביודנראט ניהל אותה ברנרד קורלנד (Bernard Kurland) — כפופה לסמכותה של לשכת העבודה הגרמנית בצ'נסטוחובה. הגברים הרשומים בה חולקו לשש

---

[20] Churban Czenstochow, pp. 200-203

[21] לנדאו, איו"ש, 0.3/5868, עמ' 14.

חטיבות בהתאם למקצוע, שמתוכן נשלחו קבוצות עובדים ("בריגדות") ל-120 מקומות עבודה בעיר. בין אלה היו 300 גברים שנשלחו לבית היציקה בראקוב וכ-400 יהודים שנשלחו לפלצר.[22] היודנראט גבה תשלום מאלה שרצו להשתחרר מחובת עבודה וקבע לפועלים שכר יומי של 4 זלוטים. סידור זה עורר תסיסה עצומה בקרב פועלי כפייה ובהשפעת נציגי מפלגות השמאל הוקמה במאי 1940 "מועצת פועלים". המועצה ארגנה הפגנה של כ-1000 איש נגד היודנראט (דבר בהחלט יוצא דופן במציאות של הגנרל-גוברנמן), ובלחצה הסכים קופינסקי להגדיל את השכר ואת מנות הלחם.[23]

בשנת 1942 סיפק גטו צ'נסטוחובה כל יום בממוצע 7600 פועלי כפייה. כל פועל חויב לשאת אישור עבודה (Arbeitsausweis), שבלעדיו לא יכול היה לקבל תלושי מזון ולא היתר יציאה לעבודה בעיר[24]. עם כל הפיקוח החמור, רבים היו המשתמטים. סטניסלאב ריביצקי, ראש העיר צ'נסטוחובה מספר: בספטמבר 1941 היה חייב היודנראט לשלוח 550 גברים לעבודות בכביש, ורבים לא התייצבו. הדבר נודע במקרה לסגנו של מושל העיר, קאדנר (Kadner) וזה פקד לערוך ביקורת חמורה של המתייצבים לעבודה. ריביצקי מיהר להזהיר את קופינסקי ובימים הבאים התייצבו לעבודה כל המגויסים. קאדנר התרגז על ריביצקי והאשימו, שהוא "ידיד יהודים" (Judenfreund)[25]. גם נסים כאלה היו קורים בצ'נסטוחובה.

עם כל המגרעות של השיטה, היו לסידורי עבודה של היודנראט גם יתרונות: לפועלים הובטח קיום מינימלי ונגמרו החטיפות ברחוב לעבודות מקומיות. אבל היודנראט חויב לגייס גם משלוחים של גברים למחנות עבודה במזרח, שם נבנה קו ביצורים לאורך הגבול הרוסי. כבר בסתיו 1940 נשלחו 1000 צעירים למחנות הרוביישוב, צ'ישאנוב, בלז'ץ ואח' (Bełżec, Hrubieszów, Cieszanów), שיצא להם שם של גיהינום עלי אדמות. המידע על תנאי החיים האיומים במחנות הגיע לאוזני ההורים, שדרשו מן היודנראט לפעול למען שחרור הבנים. וכעבור חודשיים — קרה נס! הודות לשליחותו של ברנרד קורלנד, שהצליח לשחד את דולף, מפקד מחנה צ'ישאנוב — שוחררו האסירים, ביניהם גם דוד סנדלר. על שאלתו של המראיין, מדוע לא ברח מן המחנה לשטח הסובייטי, הוא ענה, שהכיר משפחות רבות שחזרו משם בגלל תנאי חיים קשים... "והרי על הפתרון הסופי אף אחד לא יכול היה אז לחלום".

---

22 לנדאו, איו"ש, 0.3/5868, עמ' 47.

23 Churban Czenstochow... pp. 64, 81-82

24 Brener, O pracy przymusowej... p. 51

25 Rybicki, Pod znakiem lwa i kruka... p. 82

ג. ידי זהב יצילו חיים

כאמור, הייתה בגטו גם קבוצה שלישית, של בעלי מלאכה עם זכויות יתר. הסיבה העיקרית לקיומם הייתה תאוות השליטים הגרמנים לנצל כל אדם וכל הזדמנות לטובתם האישית. על כן, עם הקמת הגטו הגדול רוכזו 15 בעלי מקצוע יחד עם משפחותיהם ב"בית הלבן", שנמצא בגבול הגטו. היה זה בית של שלוש קומות בעל חזית לבנה (ומכאן שמו). לכאן עברו: בית מלאכה לחייטות גברים של פנחס איינהורן, תפירת מדים של באום וגרין; את חייטות נשים ייצגו משפחות כץ, מינצר ואורנשטיין. בין הנבחרים נמצאה גם אשתו של מפקד המשטרה היהודית, גב' פאראסול, מומחית לתפירת לבני גברים.[26] התחרות הייתה גדולה ונוסף לרמה מקצועית גבוהה הייתה דרושה גם פרוטקציה כדי להיכלל בציבור הדיירים של "הבית הלבן". מספרת מרים רוטפלד:

> "לפני המלחמה אמי ניהלה סלון תפירה. היא הייתה תופרת מעולה, אישה אלגנטית ובעלת חזות מרשימה. אני מדגישה את תכונותיה, כי הודות לאישיותה ולכישוריה המקצועיים הנדירים עברנו את השואה... כאשר ב-1941 נודע לה על הקמת 'בית בעלי מלאכה', היא החליטה להיכנס לשם בכל מחיר. זה היה כמעט בלתי אפשרי, כי קודם היא מעולם לא עבדה עבור הגרמנים ולא היו לה קשרים. באותו זמן גרנו כבר בגטו ואימא, מבלי לספר לנו דבר, יצאה מן הגטו והלכה למנהלת 'הבית', גב' וינדמוט (Windemut). כאן היא הציגה את עצמה כגב' שניצר, והמנהלת ברגע הראשון הייתה משוכנעת, שלפניה עומדת גרמניה. אימא הודיעה לה, שהיא 'תופרת כמו דיור' (Dior) ומבקשת להתקבל לצוות של 'הבית'. אז גב' וינדמוט, שהייתה נמוכה ושמנה, הביאה שתי שמלות לא מוצלחות שלה ואמרה: 'את מוצאת חן בעיני, אם תוכלי לתקן את השמלות, נדבר'. אימא הצליחה במשימה וכאשר הביאה את השמלות לגב' וינדמוט, זו ממש נדהמה למראה עיניה וכך נכנסנו ל'בית הלבן'".[27]

לכאן נוספו עוד ארבע נשים, מומחיות לרקמה, עיצוב כובעים וכו', וכמה גברים, ביניהם דוד קוניצפולר, בעל נגריה. מצבם הכלכלי של דיירי "הבית הלבן" היה יחסית טוב והם היו משוחררים מעבודת כפייה. חוץ מעבודות פרטיות בתי המלאכה עבדו גם עבור מפעלים גרמניים שונים ועבור "מדור ראשי — משק מקצועי" (Hauptgruppe Gewerbliche Wirtschaft) בראדום. בתי המלאכה

---

[26] Churban Czenstochow... p. 65

[27] עדותה של מרים רוטפלד, איו"ש, 0-33/6844.

הגדולים ביותר היו רשאים למסור חלק מהעבודות הפשוטות לשוליות העובדים בחוץ: פירמה איינהורן העסיקה 161 אנשים ופירמה כץ יותר מ-100 איש.[28]

רבים מן הגרמנים שביקרו ב"בית הלבן" הפכו למקור מידע עבור תושבי הגטו, כי הם שוחחו ביניהם בחופשיות על הפוליטיקה. "פעם — מספר יורק איינהורן, שעבד בבית המלאכה של אביו — הגיעו למחלקת המכנסיים שני אנשי ס"ס. תוך כדי מדידה פנה אחד מהם לאבי ושאל: 'תאמר לי בבקשה, אדוני האומן, מה חושבים היהודים על מצבה של גרמניה בחזית?'. קפאתי במקום — המשיך יורק — פנחס העמיד פנים, שלא שמע את השאלה, המשיך לסדר את אורך המכנס ואז הגרמני השני פנה אליו: 'אינך רוצה לענות?...' הייתי מת מפחד. פנחס קם לאט מן הברכיים וענה בשלווה מוחלטת: 'לא רק היהודים יודעים שגרמניה של שילר וגתה לעולם לא תלך לאבדון'... הגרמנים החליפו ביניהם מבטים ולא אמרו מילה. כשיצאו, ראיתי איך לפנחס רועדות הידיים... מעולם לא הייתי כל כך מלא התפעלות על אבא שלי כמו אז, על תשובתו השנונה..."[29]

"הבית הלבן" עמד מחוץ לגטו וכניסתו הראשית הייתה מהצד הארי ואילו הכניסה האחורית, שעליה שמר שוטר יהודי — מצד הגטו. לבית ניתן היה להיכנס עם אישור של היודנראט. לצאת ממנו דרך הכניסה "הארית" היה כבר מסוכן, כי כאן שמרו גם שוטרים גרמנים. בכל זאת ה"בית" שיחק תפקיד חשוב בפעילות המחתרתית, שהתחילה להתפתח בגטו. "באותו הזמן הגיע לנגריה שלי חבר 'אריה' — רשם דוד קוניצפולר — והודיע לי, שבית המלאכה שלי יהיה נקודת מעבר מן הגטו לתחנת הרכבת ובחזרה... כמעט כל יום עברו דרכו צעירים שונים, מלאי עוז, שבאו מן הצד הארי"...[30] היו אלה הקשרים והקשריות של הארגון היהודי הלוחם, כותב איינהורן, שגם בדירתם מצאו לא פעם מקום לינה, לפני שיצאו לדרך מלאת הסכנות.

בספרו מתאר איינהורן את ההווי ב"בית הלבן" ואת הפגישות בערב, של נוער ושל מבוגרים, שבהן התווכחו בלי סוף. על מה התווכחו? קודם כל הטיחו טענות כלפי היודנראט. אובייקטיבית ניתן לומר: ביחסם של יהודי הגטו כלפי היודנראט היו במשך השנים עליות וירידות. והיה זה יהודי קלוג (Klug) שתפס את העיקר: "אחת

---

28 "Sprawozdanie z pracy Żydów w barakach i obozach pracy i przy pracach na zewnątrz", Częstochowa, 21. 3.1942, AŻIH, sygn. 211/327, p. 43

29 Einhorn, Wybrany aby żyć... p. 85

30 דוד קאניעצפאלער, דער ווארשטאט אויף אלעע 14, **ספר צ'נסטוחוב**, הוצאת "אנציקלופדיה של גלויות", ירושלים 1968, עמ 273.

המטרות של הנאצים נגד היהודים **הייתה להפנות את זעמה של האוכלוסייה נגד מנהיגיה הפנימיים הנהנים כביכול משלטון עצמי ובכך להשכיח את מקור הרע, שהוא בשלטון הכיבוש ועל ידי כך להרבות מבוכה ואנדרולומוסיה, שתעסיק את האנשים במרידות פנימיות**".[31] עם כל הביקורת שלא פעם הייתה מוצדקת — מנהיגי היודנראט לא נתפסו ברובם כדמויות מושחתות ושנואות. לפחות בשני תחומים הם הצליחו: בגטו לא מתו מרעב ולא פרצו מגפות.

לגבי השאלה, אלו גורמים עמדו מאחורי ההקלות בגטו בצ'נסטוחובה (לא הייתה חומה!), הסבר מעניין מביא בנימין אורנשטיין: עוד לפני המלחמה דרשו האנטישמים המקומיים לגרש את היהודים בנימוק, כי צ'נסטוחובה היא עיר קדושה ומקום עלייה לרגל של הקתולים מכל רחבי פולין. היהודים מחללים את קדושת המקום במסחר שהם עושים בתשמישי קדושה, לכן יש לסלקם. לגרמנים היו דברים אלה ידועים ומאחר שהם פעלו לפי העיקרון המרגיז של "עשיית דווקא", החליטו על מדיניות הפוכה: דווקא בצ'נסטוחובה היהודים יחיו בשלווה ובנוחות![32]

בצורה מוזרה למדי מתקשרת להסבר זה פרשה אחרת: "בערך בתחילת 1941 סופר בעיר מפה לאוזן על הוצאה להורג של קבוצת סוחרים פולנים... על פי הסיפור, הגיעה למשרדי הגנרל-גוברנמן בקרקוב משלחת של 10 איש מקבוצה זו, שדרשה להחמיר בצעדים הננקטים נגד האוכלוסייה היהודית על ידי השלטונות הגרמניים בצ'נסטוחובה, שאינם מספיק יעילים. לפי דעתם פורח השוק השחור המנוהל כולו על ידי היהודים וכך מקופחת פרנסתה של האוכלוסייה הפולנית, המחירים מאמירים והיהודים מתעשרים. לכן ביקשו חברי המשלחת מן השלטון המרכזי להורות לשלטונות הכיבוש בעיר לקיים בקפדנות את ההגבלות שהוטלו כחוק על היהודים... בקרקוב רשמו את פנייתם, אך יעצו לנציגים לפנות ישירות לשלטונות המקומיים." עד כאן הסיפור. מן ההמשך ידוע שכל אנשי המשלחת הוצאו אחר-כך להורג. והסיבה? "קרוב לוודאי, שהשלטונות המקומיים ראו בפנייתם לקרקוב מעל לראשיהם מעשה חמור וחוצפה מצד התת-אנשים הסלאבים ולא היה זה ביטוי לעמדתם הפרו-יהודית".[33]

נראה, של"חיי שלווה ונוחות" של יהודי צ'נסטוחובה הייתה סיבה ברורה למדי: המושלים הגרמנים ידעו, שהם לא ימשכו זמן רב...

---

[31] לנדאו, איו"ש, 0.3/5868, עמ' 25.

[32] Churban Czenstochow... p. 88

[33] לנדאו, איו"ש, 0.3/5868, עמ' 26-25.

פרק שלישי

בחסותו של "אבי היהודים"

א. נבואתו של הפולני

מתי ומנין באה האזהרה הראשונה על הכליה הצפויה? מספר ישעיהו לנדאו: המרכז התעשייתי בצ'נסטוחובה היה ידוע וגם בזמן הכיבוש הגיעו הנה סוחרים גרמנים, פולקסדויטשים ופולנים. פעם הגיע לביתו של לנדאו (שהיה לפני המלחמה קשור בענף מתכת) פולקסדויטש, שהציג את עצמו כפליט פולני מעיר פוזן. אחרי כמה עסקות נוצרו בין השניים גם קשרי הידברות. היה זה בחודשי ספטמבר-אוקטובר 1940, כשהפולני פנה ללנדאו: "אני יודע, שאתה ומשפחתך הנכם יהודים ובתור שכאלה אין לכם כל סיכוי להישאר בחיים. אבל בתור איש צעיר יש לך אפשרות לצאת ממצב זה: תתנדב לעבודה בגרמניה כפועל בתעשייה או במשק חקלאי... עשה כעצתי". על שאלתו של לנדאו הנדהם, מנין לו סברה כזאת, באה התשובה המפתיעה: "אני מכיר את הגרמנים, הם תמיד עשו ופעלו כפי שרק ניתן להם לעשות, ללא רתיעה. כעת יש להם הזדמנות לחסל כל החשבונות עם יריביהם... ואין להם שונא גדול מהיהודים וזה כבר אומר לך הכול".

האם בסתיו 1940 היו היהודים מסוגלים להתייחס בכובד ראש לאזהרות מסוג זה? אולי רק אותו איטשע כ"ץ, שהוזכר כבר קודם, שהתריע כל הזמן נגד מתן עזרה לאויב. אמנם נפילת פריס בקיץ 1940 גרמה למפח נפש קשה בקרב היהודים, אבל עם פרוץ המלחמה נגד ברית המועצות באה התאוששות, אבל התקווה לתבוסתה המהירה של גרמניה נמוגה מהר: בסתיו 1941 החלו הגרמנים להעביר דרך רחובות הגטו צעדות שבויי מלחמה רוסים, מורעבים עד מוות, תשושים, אכולי כינים.[1] הפועלים היהודים שעבדו בקרבת המקום אליו הובאו גוויות שבויים לקבורה, סיפרו על הזוועות. בין השבויים היו גם יהודים ואחד מהם אמר בסתר לפועל יהודי, שאסור לו להתיאש, כי רוסיה תנצח. אבל מתי, מתי?!

---

[1] Rybicki, Pod znakiem lwa i kruka... p. 86

ב. השמועות, הפקודות והתגובות

בחודשי הסתיו 1941 הופיעו כמה פליטים שהצליחו לעבור את קו חזית המזרח ולהגיע לגטו. הם סיפרו על ההשמדה השיטתית של יהודים במזרח פולין. לשמועות נוספו כמה צעדי הרשויות, שעוררו חשדות כבדים: בתי משפט בעיר קיבלו הוראה להפסיק את כל ההליכים בתיקים משפטיים נגד יהודים ולא לפתוח תיקים חדשים. בהוראה השניה שפורסמה על ידי חברת חשמל, נדרשו כל תושבי הגטו לשלם מראש בעד שני חודשי החורף. שתי הוראות עוררו בגטו רושם קשה, "שאיזה דבר קולקטיבי עלול לקרות לציבור כולו ולכן מתבטלים הצעדים נגד הפרט".[2] נוסף לזה, בסוף הקיץ 1942 פנו שלטונות המס הגרמנים ליודנראט בדרישה לשלם תוך שבועיים את כל חובות המס של תושבי הגטו. בתיווכו של פקיד גרמני הוקטן הסכום וחולק לתשלומים, מהם הספיקו היהודים לשלם רק את התשלום הראשון...[3]

אך גרוע מכול היה רגש הניתוק מן העולם. בסוף 1941 הגטו נסגר: באפריל 1942 פג תוקפם של כל רשיונות היציאה לעיר.[4] ביולי 1942 יצא צו, לפיו כל יהודי חייב להצטייד ב"אישור עבודה" עם תמונה. על מנת למצוא מקומות עבודה רבים, החליט היודנראט להקים בבניין המפעל "מטלורגיה" (Metalurgia) שורת בתי מלאכה לחייטות, פרוונות, סנדלרות וכו'. עבור אנשי אינטליגנציה ורבנים אורגנו "בריגדות" של מנקי רחובות ושל גננים. מושל העיר החדש, ד"ר אברהרד פרנקה (Eberhard Franke) דרש תמורת ההיתר להקמת השופים "פיצוי" בסך מיליון וחצי זלוטים![5]

באותם חודשים סופר בגטו מפה לאוזן על מקרה מוזר: בתו של אחד ממכובדי העיר, שלפני המלחמה נישאה לגרמני והתגוררה בברלין, שלחה להוריה מכתב עם הבקשה **שיתאבדו**, כי הודות לקשרי בעלה נודע לה, שצפויה השמדה כללית של היהודים בארצות הכבושות. אז מוטב שההורים יתאבדו קודם, כדי שיהיה להם קבר, עליו תוכל להשתטח ולבכות...[6] איך הגיבו הבריות על השמועות? עונה

---

[2] לנדאו, איו"ש, 0.3/5868, עמ' 30-29.

[3] Alfred A. Kromołowski, Wspomnienia z Częstochowy, YVA, 0-33/1911, II, pp. 463-464

[4] Kurier Częstochowski, 27 marca 1942, s. 3

[5] Jan Pietrzykowski: W obliczu śmierci: Przyczynki do historii Częstochowy w okresie hitlerowskiej okupacji, (Katowice: Śląsk, 1966) p. 69

[6] שלמה וואגא, החרפת הטרור, ספר צ'נסטוחוב, עמ' 103.

פרידה הרשליקוביץ: "אחי הצעיר רצה כמה פעמים לברוח לרוסיה, אבל גיסתי אמרה, שהוא לא יסתדר. כך ב-1942 היינו כולנו ביחד... לא ידענו, שיש טרבלינקה ואושוויץ, אבל ידענו, שהמצב לא טוב. הצעירים היו יכולים לחפש איזה מוצא, אבל מצפונם לא נתן להם להשאיר את אימא ואבא"... הראשונים שמחו נגד המדיניות הפסיבית של היודנראט היו המנהיגים של "מועצת הפועלים", אבל במאי 1942 חלק מהם נאסר ונשלח לאושוויץ.

באותה אווירה של דיכאון וייאוש התנהגו הבריות בדרכים שונות. ישעיהו לנדאו מבדיל בארבע צורות תגובה: היו שנפלו לתהום הייאוש ותלו כל תקוותיהם באלוהים. קבוצה זו הסתגרה בתא המשפחתי הקרוב ביותר וגם במאבק היום-יומי על הקיום קיבלה את גזר הדין ללא ערעור. השניה — הקבוצה הפעילה, חיפשה דרכים לעזרה הדדית בשם ערכים אנושיים. מתוכם יצאו הדואגים לצורכי סעד, בריאות וחינוך להמונים ובתוכם מאוחר יותר הופיעו המצדדים במרי מזוין. אצל הקבוצה השלישית — בלטה האדישות לכל המתרחש בחוץ, בגלל עול הצרות היום-יומיות של רעב, עבודה, מחלות וקור. בקבוצה הרביעית נמצאו כל אלה, שלא חסר להם כלום והחליטו ליהנות מן החיים, עד כמה שזה אפשרי. סיסמתם — "אכול היום, כי מחר תמות".

אין פלא, כי לאור מצב זה בעיני הרוב המוחלט של הציבור נראתה המרידה כמעשה טירוף, אשר רק יקל על הצורר לחסל את כולם. גם היודנראט ידע זאת. באוגוסט 1942 הגיע לגטו צ'נסטוחובה נתן עק, שברח מוורשה. לחברי היודנראט הוא סיפר על הגירוש ההמוני של יהודי ורשה לטרבלינקה והתפלא על תגובתם המאופקת של השומעים. את הסיבה לשלווה המדומה הסביר אחד הנוכחים: "אם זו היא גזרה שאינה חלה על כל עיר ועיר, יש לנו יסוד לקוות, שבנו לא תפגע — ואילו אם האסון הזה יחול על כל הציבור היהודי ואין להימנע ממנו, כי אז הרי לשווא כל הדיבורים"...[7]

---

[7] עק, התועים בדרכי המוות... עמ' 81.

ג. גם רצחו וגם ירשו

בפברואר 1942 הגיע לצ'נסטוחובה "אבי היהודים". מי היה האיש? היה זה הסרן פאול דגנהארדט (Paul Degenhardt), שכינה את עצמו "Vater der Juden". גבר נמוך ושחרחר, יליד 1895 ובנו של בעל מלאכה, גדל במשפחה מרובת ילדים. עוד בתקופה של הרפובליקה הוויימארית התגייס למשטרה מחוזית שופו (Schupo), אבל את הקריירה המבריקה החל רק בתקופתו של היטלר: אחרי שורה של תפקידים בפולין הכבושה הועלה ב-1941 לדרגת סרן. בצ'נסטוחובה התגשמו חלומותיו: הוא, איש ממוצע, ללא מעמד וללא השכלה — הפך לאדון החיים והמוות של רבבות אנשים והמחיש בדמותו את התופעה הידועה: כיצד במשטר נפשע אדם רגיל הופך בעצמו לפושע. יהודים, שפחדו לבטא את שמו המלא של השטן, כינהו "דער פאָטער", אבא...

ואמנם דגנהארדט נתגלה כאיש מתאים לתפקידו: תוך שבועיים הוא הצליח לשלוח לטרבלינקה קרוב ל-40.000 יהודים. לפקודתו הועמדו 60 אנשי שופו, 240 שוטרים פולנים והמשטרה היהודית בגטו. לזה יש להוסיף יחידות עזר של אוקראינים ולטבים, שכונו בפי היהודים — "די שוואַרצע" ("השחורים") בגלל צבע מדיהם. דגנהארדט היה כפוף למפקד הס"ס והמשטרה במחוז, ד"ר הרברט בטכר ולא פעם קיבל פקודות ישירות ממנו. בקיץ החלו ההכנות לקראת הגירוש הראשון: בטכר מינה את דגנהארדט למפקד מיבצע הגרוש וגם הטיל עליו את האחריות לארגון תנאי קיום עבור היהודים שייבחרו לעבודה במפעלים גרמניים.[8] אין ספק, שבטכר מצדו קיבל הוראות מתאימות מווילהלם קריגר, לאור התחייבותו לספק לחברת האסאג 8000 פועלים יהודים.

הגיע יום הדין. הגטו חולק לחמישה אזורים ונערכו בו חמישה גירושים גדולים, כל פעם מאזור אחר. האקציה הראשונה החלה למחרת יום הכיפורים, 22 בספטמבר 1942. הכל היה מוכן: עוד בלילה נדלקו כל פנסי רחוב. הגטו הוקף על ידי כוחות מתוגברים של אנשי שופו, שוטרים פולנים, ז'נדרמריה ויחידות עזר. בתחנת הרכבת עמדו קרונות המוות. המלכודת נסגרה... יהודים שניסו לברוח דרך הגגות — נורו מיד. ב-4 לפנות בוקר הודיע דגנהארדט לשוטרים היהודים, שתושבי האזור הראשון, שכלל את רחובות גריבאלדי, קאביה, וילסון (Garibaldi, Kawia, Wilson) ועוד — חייבים להתייצב לפני שער המפעל

---

8 Urteil in Strafsache gegen Paul Degenhardt, YVA, TR-10/585, I, pp.16,19

"מטלורגיה" ברחוב קרוטקה 13, שם תהיה ביקורת אישורי עבודה ויוחלט במקום, מי יגורש.

בגטו החלה פאניקה, האנשים רצו לחפש קרובים, החלו להכין תרמילים וחבילות. הכול השתדלו ללבוש בגדים ונעליים הטובים ביותר, להסתיר היטב כמה טבעות זהב וכמה שטרות כסף, לקחת טליתות ותפילין, גם קצת מזון. הרי נוסעים למחנות עבודה במזרח... בינתיים ליד שער הגטו התאספו קבוצות פועלים כדי לצאת לעבודה למשמרת לילה, ביניהם העובדים בהאסאג-ראקוב ובהאסאג-אפאראטבאו. אבל "השחורים" כיוונו אותם ביריות לחצר של מפעל "מטלורגיה". באותו זמן נשלחו 30 יהודים לרח' קאביה לחפור בורות לקברים המוניים. בשעה 6.00 בבוקר החלו השוטרים היהודים לעבור בדירות: נא לצאת, יש להשאיר את המפתחות בדלת הכניסה, לקחת חבילות ולצאת, מהר, מהר!!! "השחורים" והז'נדרמים עזרו לגרש את התושבים מדירותיהם. מי שהתנגד — נורה במקום. ביניהם גם האנס זילברברג, מתאגרף ידוע, שהתנפל על הז'נדרמים והכה אותם עד שנפל מכדורי הרוצחים.[9]

ברחוב גריבאלדי התגורר גם ישעיהו לנדאו עם אשתו אסתר ובתם לילי. הוא החזיק באישור עבודה הנדרש בדומה לשכנו, עו"ד רוזנשטיין, אף הוא נשוי ואב לבת קטנה. "יצאנו שתי המשפחות וצעדנו צמודים זו לזו... המהומה הייתה גדולה, יריות הדהדו באוויר וככל שהתקרבנו לנקודת האיסוף, כך גדלו הצעקות ואי הסדר... ושנינו החזקנו בתעודות כשלצד כל אחד מאתנו האישה עם הבת בזרועה. לפנינו ראינו קבוצת ז'נדרמים עסוקים בבדיקת תעודות והכוונת אנשים לשני כיוונים. הרגשנו שאנו שנינו מופנים לצד ימין ואת שתי הנשים כיוונו לצד שמאל... בלי כל הידברות מראש שנינו שינינו את צעדינו, כדי ללכת עם משפחותינו. באותו רגע כיוון הז'נדרם את האקדח ופלט מספר יריות שפגעו ברוזנשטיין שצנח מתבוסס בדמו — ואותי דחף בחבטה בכיוון השער של "מטלורגיה"... פה הייתה כבר קבוצת גברים, כולם קרובים לאובדן חושים, זועקים כמוני מהחוויה הקשה של הפרידה מן המשפחה"... לפנות ערב באו שוטרים יהודים וסיפרו, איך "השחורים" הובילו את הצעדה הנוראה של 7000 איש לתחנת הרכבת, תוך יריות בלתי פוסקות. לפני שנדחסו לתוך הקרונות נצטוו הקורבנות לחלוץ את הנעליים, שנאספו על ידי שוטרים פולנים. מאות יהודים שנרצחו נקברו בקברים המוניים שכבר עמדו מוכנים ברח' קאביה.

---

[9] Kromołowski, Wspomnienia..., pp. 486-490

לא כל היהודים הלכו ל"טרנספורט". היו שחיפשו הצלה בבונקר מאולתר או במחבוא בעליית גג. למחרת יצאו השוטרים ל"צייד", מי שנמצא — נורה מיד. והיו גם כאלה שניצלו.

ד. תולדותיו של בונקר אחד

באותם ימים, ימי הפחד והאימה, היו מקרי נס מעטים ביותר, אבל בכל זאת — היו. על אחד מאלה מספר אריה אדליסט:[10]

"בתא המשפחתי שלנו היו: אבא — נח, אימא — מינדל, אחות — לאה קלרה (לולה) ובעלה מאיר (איש לוי) הורוביץ, אחי — מנחם והחתום מטה, אריה אדליסט. היינו משפחה חסידית. אבא היה מראשי חסידי גור ואגודת ישראל בעיר. היה לנו בית חרושת למוצרי מתכת וב-1936 הקים אבא מפעל לחלקי אופניים.

...אצלנו בבית שרר פחד עצום. ההרגשה הייתה כלפני אסון גדול ההולך ומתקרב. הדבר נבע מן הסיפור הבא: עוד בשנת 1941 הגיעו אלינו דודי, יעקב אליהו אדליסט עם בתו דבורה. מייד עם בואם הסתגר דודי עם אבא ואימא לשעה ארוכה. אימא יצאה באמצע וסיפרה לנו, כי הדוד מספר סיפורי בלהות... הדוד סיפר כי באחת מהעיירות באו הגרמנים עם משאיות סגורות, עליהן העמיסו את כל היהודים. מספרים, אמר הדוד, כי הגרמנים החדירו גז לתוך המשאיות הסגורות. במשך חודשים ארוכים לא חזר אף אחד בבית לאותו סיפור איום...

אחר האקציה הראשונה בגטו, התאספה המשפחה לשיחת התייעצות. אבא ואימא אמרו, כי כל אחד מאתנו בנפרד ינסה למצוא דרך להצלה. לא לעשות זאת בצוותא חדא. הכוונה — 'כל אחד לנפשו'. אם לאחד מאתנו תהיה אפשרות להימלט, הוא יעשה זאת גם אם לאחרים אין, והוסיפה 'אחד אינו מסתכל על השני'. אימא אמרה בבכי: 'אנחנו כבר את עיקר חיינו עברנו, אבל אתם צעירים ועליכם לחפש דרך הצלה'.

בינתיים, עם המשך האקציות, במיוחד בהפסקות בין אחת לשניה (יש להבין כי אז לא ידענו כמה זמן האקציות יימשכו), הועלה הרעיון לבנות 'בונקר' בחלק ממרתף הבניין בו גרנו בכיכר נובי רינק 14. הצלחנו (אחי ואני) להשיג לבנים ומלט ובנינו קיר, אשר סגר קצה של אגף מהמרתף. מעליו הייתה חנות

---

[10] עדותו של אריה אדליסט, איו"ש, 0-33/7237.

לחומרי בניין, ממנה הייתה ירידה לבונקר מתחת לדלפק. כאשר ראו השכנים כי אנו בונים בונקר, באו אלינו ואמרו: 'לא נסכים לבניית הבונקר אלא אם הוא ישמש לכל שכן שירצה להסתתר בו'. היה ברור לנו כי בונקר כה גדול יתגלה במהרה. הרי יהיה צורך לאטום את כל המרתף כדי להכיל את כל השכנים ולא ייתכן שהמרתף 'ייעלם'. כתוצאה מהוויכוח החלטנו לבנות בונקר נוסף בעליית הגג. הבונקר במרתף יועד לבני משפחתנו ולבני משפחות צימרמן (בעלי החנות לחומרי הבניה) וסטופניצקי ואילו ליתר השכנים יועדה עליית הגג.

האקציות נמשכו והדברים השתנו מהר מיום ליום. ברנרד קורלנד, קרוב משפחה, הגיע אלינו הביתה בעת הפסקה בין האקציות והודיע לנו כי הוא מוכן להבריח שני גברים ממשפחתנו, ושלא יקחו אתם שום חבילות. בהתאם להחלטה הנ"ל בהתייעצות המשפחתית, הלכו אתו אבי ואחי. לדבריו של קורלנד, הוא יבריח אותם למקום, בו ריכזו הגרמנים את אלה שעברו כבר את האקציה והושארו בחיים. נשארתי לכן בבית עם אמי, אחותי, דודי, דודתי וילדיהם, והמשפחות צימרמן וסטופניצקי (שכנינו וקרובי משפחתנו) וחלק קטן מהשכנים האחרים. המשכתי לטפל בשיפורים להסוואת הבונקר והעיקר, בהכנת מלאי של מזון ודברים חיוניים אחרים לשהייה ממושכת. ככל שעבר הזמן שאלנו את עצמנו מה יהיה המצב בבונקר, כמה זמן נוכל לשהות בו ואיך נוכל אי פעם לצאת ממנו. כבר היה ברור כי כל האוכלוסייה היהודית תגורש ויישאר הלק קטן בלבד לעבודות פינוי תכולת הבתים ולא תהיה גישה לביתנו עם סיום הגירוש והפינוי. באותו הזמן לא הייתה לנו שום ידיעה מאבי ומאחי ומה עלה בגורלם. האם הצליחו לצאת למקום 'מבטחים' כפי שהבטיח, או שהם נתפסו בדרך כשהיו מוכרחים לחצות את העיר שדמתה לעיר רפאים...

הטרידו אותנו שתי שאלות (פרט לפחד), איך נוכל (יושבי הבונקר) לבוא במגע עם העולם 'החיצון' ואיך נוכל להבטיח מזון ליושביו. אחר התלבטויות קשות והתייעצויות בין כל יושבי הבונקר, החלטתי כי אני לבדי אלך לאקציה ואם אצליח לשרוד אוכל להיות המקשר בין היושבים בבונקר ובין העולם החיצון. אשר לבעיית הבטחת מזון שחסרונו החל כבר אז להציק, במיוחד לאמי שהייתה אישה חולנית, מצאנו פתרון. בחצר ביתנו היה בית חרושת לממתקים. על דעת כל השכנים פרצנו את דלתותיו והוצאנו מהמחסן קקאו וסוכר וכל יושבי הבונקר (או שני הבונקרים — אינני זוכר) קיבלו מנה הגונה. דאגנו גם למלאי נרות ומים.

ביום שהתקיימה האקציה ברובע שלנו (האקציה הרביעית) נכנסנו כולנו... לבונקר ואני בודד התייצבתי בכיכר נובי רינק, אליה הובאו אלפי יהודים מכל הרחובות בסביבה. עד שהגעתי בפני קבוצת קצינים ובראשם דגנהארדט...

הוא הצביע במקלו כי עלי לפנות ימינה... ביחד עם הנותרים לחיים האחרים שולחתי לבית החרושת 'מטרוס', אחד ממקומות הריכוז לאלה שנותרו לחיים ושם התברר לי כי הברחת אבי ואחי על ידי קורלנד הצליחה. פגשתי את אבי וגם אחי בחיים, אבל הוא נשלח לעבודה ולא היה אתנו ב'מטרוס'. למרות הצרות ב'מטרוס', שם הציקו במיוחד האקציות התכופות, התעודדתי ממצב המשפחה ומהתחושה, כי לעת עתה כולם בחיים. נכון, היינו מפוזרים — אימא ואחותי — בבונקר, אבא ואני ב'מטרוס' והאח — בבית היציקה בראקוב. ב'מטרוס' נהגתי לפי החלטת המשפחה, המשכתי להסתתר ולברוח בעת האקציות.

יושבי הבונקר שהו בו כשלושה שבועות. באמצעות עובדים יהודים שעבדו בפינוי הרכוש היהודי בגטו הגדול דאגנו להחדרת אוכל לבונקר. לבסוף גילה איש גסטאפו את הבונקר. כל הנשים מסרו לו את תכשיטיהן והתחננו על חייהן. התכשיטים עזרו וכל יושבי הבונקר הובאו לגטו הקטן."

ה. כיצד נציל את ילדינו

האקציה השניה הייתה ב-25 לספטמבר. היהודים נאספו הפעם בנובי רינק (Nowy Rynek). ושוב חזרו על עצמן אותן תמונות זוועה. כללית — הגירוש עבר בשקט, אולי בגלל אובדן שארית התקווה אצל היהודים. דגנהארדט היה מעונין במהלך תקין של האקציה בגלל נוכחותו של הרברט בטכר. עבור בטכר לא הייתה זו השתתפותו הראשונה בגירוש ותמורת הישגיו בשמירה על "ביטחון" דיסטריקט ראדום הוא קיבל אות כבוד משלטונות הרייך.[11] הפעם נשלחו לטרבלינקה כ-8000 יהודים ול"מטלורגיה" נדחפו כ-300 ניצולים.

כבר אחרי האקציה הראשונה ידעו כל ההורים בגטו, כי הסכנה הגדולה ביותר אורבת לילדים. היו שחיפשו דרך הצלה, אבל לא בכל מחיר. למוות הלכה בתו הקטנה של ישעיהו לנדאו, כי הסבים לא הסכימו למסור אותה למשפחה פולנית. פנחס איינהורן עצר בעד בנו הקטן, רומן, ללכת עם פולניה שהסכימה להסתירו. היו גם מקרי הקרבה עצמית מצד הפולנים: בזמן הגירוש מצאה משפחת רוזנבלאט מקלט אצל קרובים, אבל אלקה (Elka), קתולית אדוקה המטפלת של זיגמוש בן 12, אותו אהבה מכל הלב, לא הסכימה בשום אופן לעזוב את דירת המשפחה.

---

[11] Zeznanie biegłego Zygmunta Glogiera, Proces Herberta Böttchera, YVA, JM/3573, p. 602

היא חיכתה לזיגמוש שלה – עד שנתפסה ונשלחה לטרבלינקה. לטרבלינקה נשלח גם אבי המשפחה, הנריק רוזנבלאט. האסון דחף את הבן הגדול יז'יק (Jerzyk) להצטרף לתנועת מחתרת ועבור זיגמוש מצאה אימא מחבוא במקום עבודתה במחסן רהיטים (Möbellager), שם נמצאו גם ילדים אחרים.[12]

"בין האנשים הרבים, גברים, נשים וילדים, שנמצאו במחסן הרהיטים, היו גם אישתי ובני הבכור, ניוטק (Niutek), בן 8 – מעיד ליאון זילברשטיין, דודם של זיגמוש ויז'יק רוזנבלאט – צריך היה מאוד להיזהר, וכך חיינו בפחד מתמיד. אני רוצה להזכיר פרט אישי אחד: בני שאל את אמו, מדוע היא ילדה אותו לפני המלחמה? היה לו יותר טוב להיוולד אחרי המלחמה."

עוד לפני זה החביא זילברשטיין את הילד בבונקר בבית החרושת שלו. בזמן הגירוש הגדול יצאו משם כל המסתתרים ונשארו שם רק גיסתו טאניה ובנו ניוטק.

"הלכתי שם עם קבוצתי בליווי שומר גרמני... הוצאתי מבונקר את גיסתי ולבני נתתי כדור שינה שיישן. חשבתי שאם אשרוד מהגירוש אני אעיר את הילד. אחרי יומיים שוב מצאתי הזדמנות ללכת למפעל ולצערי הגדול ראיתי שהילד כבר לא בחיים. עשיתי ארון וביקשתי מהגרמני רשות לקבור את ילדי, אבל כשלקחתי את הילד הבחנתי שהוא חי! בעמל רב הבאתי אותו אז למחסן הרהיטים... זמן קצר אחר כך הייתה שוב סלקציה. ההורים ניסו כל מיני דרכים להציל אל ילדיהם. אני שוב נתתי לבני כדור שינה, כי אני בעצמי נאלצתי ללכת לגירוש. דגנהארדט בחר אותי ואת אישתי למוות, אבל הגרמני, קרל ורנר (Karl Werner) שהיה ממונה על המחסנים, הוציא אותי ואת אישתי חזרה, כי הוא היה צריך אותי כמכונאי. אחרי הסלקציה נודע לי, כי את בני הוציאו מהבית כשהוא ישן ויותר לא ראיתי את ניוטק שלי. גם הבן השני, זיגמוש בן 5 עבר דרך ייסורים. אותו ניסיתי להציל בעזרת נוצרים, שהחביאו ילדים יהודים תמורת כסף".[13]

באקציה השלישית ב-28.9.1942 נרצחו כל יושבי בית הזקנים, ובאקציה הרביעית נשלחו לקרונות כל הילדים מבית היתומים. אתם הלכו למוות מנהלת המוסד, רבקה ואז'כה (Warzecha) והמחנכות.[14]

---

12 Rolat, Jakby to było wczoraj... YVA, 0-33/6775, pp. 2, 5

13 עדותו של ליאון זילברשטיין, איו"ש, 0.3/4380.

14 אורבך, תולדות יהודי צ'נסטוחובה... עמ' 123.

ב-7 באוקטובר הגיע יום הדין גם ל"בית הלבן". הפעם שינה דגנהארדט את הטקטיקה: במקום לגרש את כולם עד Metalurgia ולעשות שם סלקציה, הוא החליט לעשותה בחצר הבית. יותר ממאתיים איש נאספו במקום, ביניהם פנקוס איינהורן עם אשתו שרה ובניהם, יורק בן 17 ורומן בן 11. תוך כדי הסלקציה, שרה דחפה את יורק לקבוצת הניצולים, באומרה: "אחד מאתנו חייב לשרוד". יורק לא הבין ברגע הראשון את כוונתה: "ופתאום הבנתי מה קורה... לא הם, ההורים, אלא אני חייב להחליט על גורלי... האם עלי להיפרד מרצוני החופשי ממשפחתי? אני רוצה שנהיה יחד, ללא קשר עם זה, מה שיקרה אחר-כך"... ובן רגע הוא חזר למקומו הקודם.[15] משפחת איינהורן ניצלה. דגנהארדט בחר 19 קורבנות מתוך 190 דיירים וזה הודות להתערבותה של גב' מוסייביץ (Mosiewicz), פולקסדויטשית, שהיו לה עסקים רבים עם בעלי מלאכה של "הבית."

בינתיים באותם הבתים שפונו מן היהודים התחיל שוד הרכוש היהודי, שהיה מתוכנן ומאורגן להפליא. כנופיות מכל הסוגים: ז'נדרמריה, שוטרי שופו, גסטאפו, פולקסדויטשים וסתם גרמנים, בתוספת "השחורים" ושוטרים פולנים הסתובבו בדירות העזובות, חיפשו בקדחתנות דברי ערך וכסף, ושדדו כל דבר בעל ערך. אלפרד קרומולובסקי, שהיה עד ראיה, מספר בזיכרונותיו איך בהדרכתו של הגרמני קרל לינדמן (Karl Lindemann), המפקח על חנויות יהודים, הוצאו מהן כל הסחורות, שנמכרו אחר כך בחצי מחיר לפולנים. מאות משאיות ועגלות סוסים העבירו למחסנים ברחוב גריבאלדי רהיטים וציוד מכל דירה ודירה מ-28 רחובות של הגטו הגדול. בבתים מיוחדים נאספו תמונות ודברי אמנות, כלי מיטה, מנורות, דברי פורצלן וקריסטלים. על כל מחסן השגיח שוטר שופו ועבדו כאן יהודים, גברים ונשים. אחרי סידור וניקוי הדברים הם נשלחו לגרמניה. מה שנשאר — נמכר במחירי מציאה לקונים פולנים, שלא היו חסרים. בלהיטותם אחרי השלל לא נרתעו הגרמנים מחילול מתים: אחרי שהעגלונים היו מביאים גוויות הנרצחים לקברים המוניים ברחוב קאביה, התנפלו עליהן הגרמנים הבוזזים, שחיפשו יהלומים בבגדים, הוציאו שיני זהב מפיותיהם ואף קטעו את האצבעות עם טבעות.

עם התקדמות הגירושים, נעשה ברור גם לשוטרים יהודים, שהגרמנים יצמצמו את מספרם. באחד מימי אוקטובר נערך מסדר של כל 250 שוטרים, שחולקו

---

15 Einhorn, Wybrany aby żyć... pp.103-104

לשתי קבוצות: בראשונה עמדו המבוגרים בעלי משפחה ובשניה נמצאו רווקים ונשואים בלי ילדים, שאף הם חולקו לשניים: לאלה המיועדים להיות בעתיד שוטרים בגטו הקטן והאחרים שהתאימו לעבודה. בסוף כ-200 שוטרים נשלחו יחד עם משפחותיהם לטרבלינקה.

בחג שמחת תורה הייתה האקציה החמישית: ב"מטלורגיה" ובמחנות איסוף לנשים ערך דגנהארדט סלקציה ורבים מבין המבוגרים והילדים נמצאו והלכו למוות. באותו יום בצהרים, באופן בלתי צפוי לחלוטין, בשטח בו הלך והוקם הגטו הקטן נאספו כל העובדים וקצין שופו רון (Rhon) הוציא מבין השורות את כל הזקנים, הילדים והתשושים..." זאת הייתה האקציה האיומה מכולן — רשמה אסתר אפשטיין — איבדתי אז את הורי היקרים... בערב עמדה לחזור ל'מטלורגיה' קבוצה קטנה של אנשים שבורים, עם דמעות יאוש בעיניים, שטרם ידעו, כי שם מצפה להם הטרגדיה השניה ולשווא יחפשו את ילדיהם, את בני זוגם ואת הוריהם".[16] בסוף פקד דגנהארדט על ד"ר דובז'ינסקי (Dobrzyński), הרופא הראשי בבית חולים ברח' פשמיסלובה, לחסל את כל החולים בזריקות מוות ואם לא יציית — יוציא להורג את כל הצוות.[17] הרופאים ביצעו את ההוראה... וכי מה היה עליהם לעשות?...

חמישה שבועות ארך חיסולה של קהילת צ'נסטוחובה וביזת רכושה. רבבות יהודים נספו בטרבלינקה. וכך נסגר המעגל הטרגי. בנאומה לזכר יהודי צ'נסטוחובה השמיעה אסתר אפשטיין דברי הספד על "הגטו המאושר ביותר" — שהפך בסתיו 1942 — אולי לאומלל ביותר...[18]

---

[16] עדותה של אסתר אפשטיין, איו"ש, M.1/E/513, עמ' 11.

[17] שלמה וואגא, האקציה החמישית, ספר צ'נסטוחוב, עמ' 115.

[18] Przemowa E. Epstein, ראה פרק 2, הערה 2.

חלק שני

בין הגטו הקטן ואפאראטבאו

פרק רביעי

המחנה המדומה

א. השלושה שהיו אחד

כפי שהוזכר במבוא, קיימת אי בהירות לגבי תאריך הקמתו ומשך קיומו של המחנה היהודי במפעל האסאג-אפאראטבאו. ב"אינפורמטור האנציקלופדי" הפולני, רשומים בערך "צ'נסטוחובה" חמישה מחנות האסאג ליד המפעלים: אפאראטבאו, ראקוב, פלצרי, וארטה וצ'נסטוחוביאנקה.[1] טעות זו "זכתה" להעתקים רבים בספרים, רישומים שונים וכו'. היא מופיעה גם במאמרה של אירמגרד זיידל (Irmgard Seidel) על "גיוס אסירי מחנות ריכוז במפעלי האסאג 1944-1945"[2]. הטעות באה על תיקונה בספר "המוות בצהוב", שם מופיעים ברשימת מפעלי החימוש בדיסטריקט ראדום ביום 30 ביוני 1943 שני מפעלי האסאג בצ'נסטוחובה שבהם עבדו יהודים: אפאראטבאו ובית היציקה ראקוב.[3] אין זכר ל"פלצרי". מפעל "וארטה-ורק ("Warthe-Werk) היה בשלבי הקמתו ובית חרושת "צ'נסטוחוביאנקה" טרם הפך בחלקו למפעל של האסאג.

כבר בפרק השני סופר על תהליך הפיכתו של המפעל "פלצר" לאפאראטבאו, משמע — הכוונה לאותו מקום, שבשטחו הוקם **מחנה אחד**, הוא מחנה האסאג-אפאראטבאו (Hasag-Apparatebau). שם זה לא היה מוכר ליהודים רבים והם המשיכו לקרוא למפעל ולמחנה פלצרי (Pelcery) או האסאג-פלצרי. מדוע אם כן נפלה והונצחה הטעות על שני מחנות? הסיבה נעוצה בשלושה שלבי שיכון של יהודים עובדי המפעל:

---

1 Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939-1945, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979).

2 Irmgard Seidel, Der Einsatz von KZ-Haeftlingen in den Werken der Hasag 1944/45, in: Leipzig Permoserstrasse, p. 86.

3 Felicja Karay: Death Comes in Yellow, Skarżysko – Kamienna Slave Labor Camp, (Amsterdam: Harwood Academic Publishers, 1996) p. 53
גם החוקר הפולני יוזף מארשאלק אינו מתיחס כלל לתקופת "האחסון" בין ספטמבר עד דצמבר 1942 כאל מחנה נפרד; ראה:
Józef Marszałek: Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1945, (Lublin, Państwowe Muzeum na Majdanku, 1998), pp. 97, 141

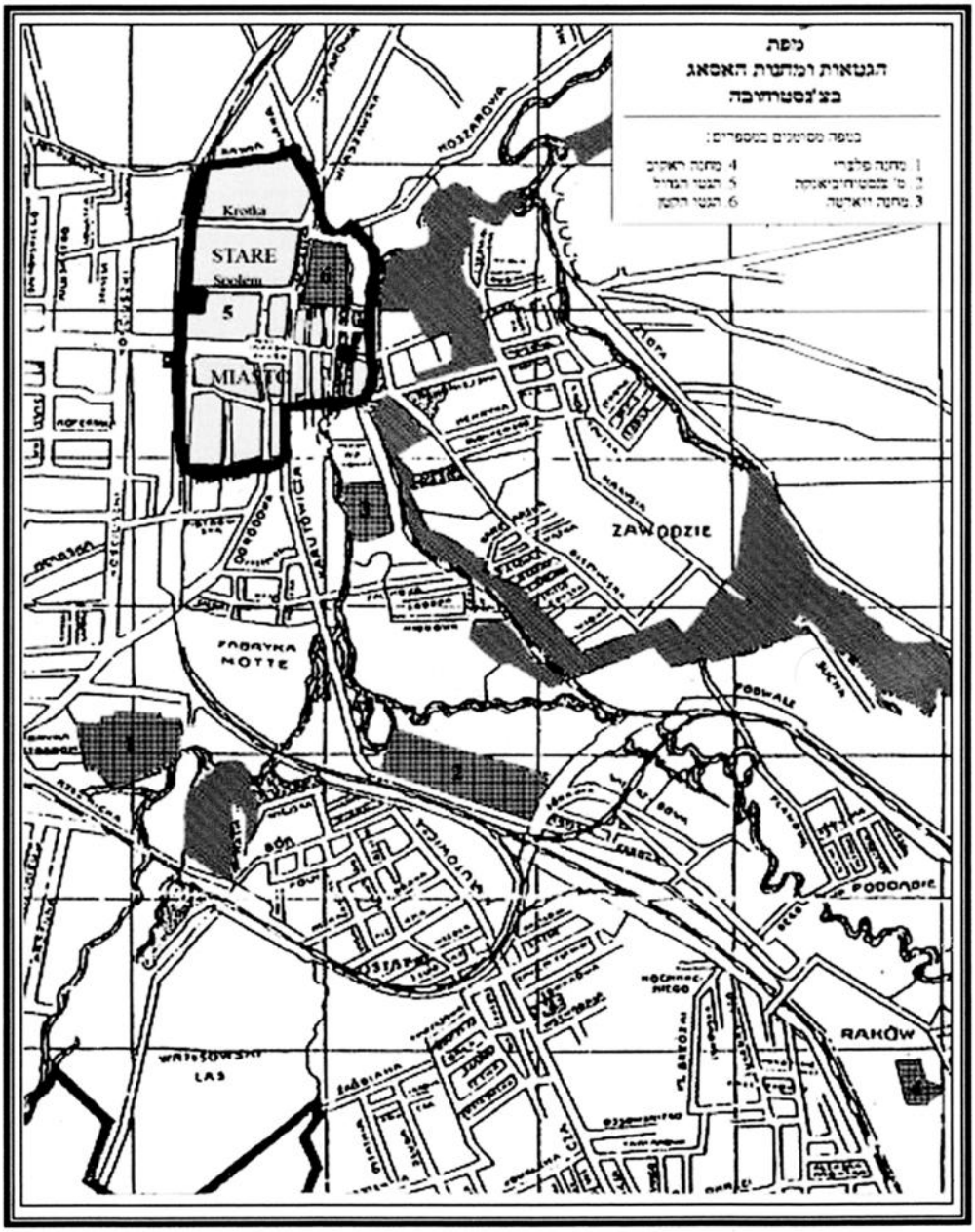

מפת הגטאות ומחנות האסאג בצ'נסטוחובה

שלב ראשון – "המחסן" במפעל אפאראטבאו, מספטמבר עד סוף דצמבר 1942. בשלב זה הובאו יותר מאלף יהודים, ברובם גברים, לשטח המפעל והוחזקו באולמות המפעל בתנאי "מחסן" זמני. בתוכם הייתה קבוצה שעבדה בבית היציקה בראקוב ובערב חזרה לישון באפאראטבאו. "אחסון" זה הסתיים בדצמבר 1942 ולא נמשך עד ינואר 1945, כפי שנכתב ב"אינפורמטור" ובמקורות אחרים.

שלב שני – המגורים בגטו הקטן, שרשמית הופיע כ"מחנה לעבודת כפייה ליהודים בצ'נסטוחובה". לשם הועברו בדצמבר 1942 כל הפועלים היהודים של אפאראטבאו ושל ראקוב. הם יצאו כל יום לעבודה במפעליהם ואחרי העבודה חזרו ללון לגטו הקטן.

שלב שלישי – הקמת מחנה עבודה האסאג-אפאראטבאו. אחרי חיסול הגטו הקטן ביוני 1943 הוקם בשטח המפעל אפאראטבאו מחנה עבודה קבוע שאליו הועברו בחזרה הפועלים שהתגוררו קודם בגטו. מחנה זה התקיים עד שחרורו בינואר 1945. אך הואיל ומדובר על אותם אנשים, שעבדו באותו מקום עבודה – קורותיו התחילו בספטמבר 1942.

ב. התמרונים של המפקד דגנהארדט

ביום 31 באוקטובר 1942 נשלח על ידי "המשרד היהודי לסעד" (Jüdische Unterstützungsstelle – J.U.S). בקרקוב מכתב לחברי היודנראט בצ'נסטוחובה בדרישה דחופה ליצור קשר עם המשרד, הואיל ומזמן לא נתקבלה מהם שום ידיעה. המכתבים שנשלחו אליהם – חזרו. על מעטפה של אחד מהם התנוססה המלה המצמררת "Ausgesiedelt" (מגורש).[4] לאן?

באותו חודש אוקטובר הופיע בחצר "מטלורגיה" יהודי בשם ברוקמן, שברח מטרבלינקה. בשיחות מפה לאוזן הוא תיאר את מה שראה במו עיניו: תאי גזים ושרפת גופות. לאט, לאט חדרה לתודעת השומעים האמת הנוראה: היהודים נשלחו למוות.[5]

---

[4] J.U.S. Krakau, 31 Oktober 1942, Korespondencja z Żyd. Komitetem Opiekuńczym w Częstochowie, AŻIH, sygn. 211/333, pp. 40, 50

[5] Pietrzykowski: W obliczu śmierci.., p. 73

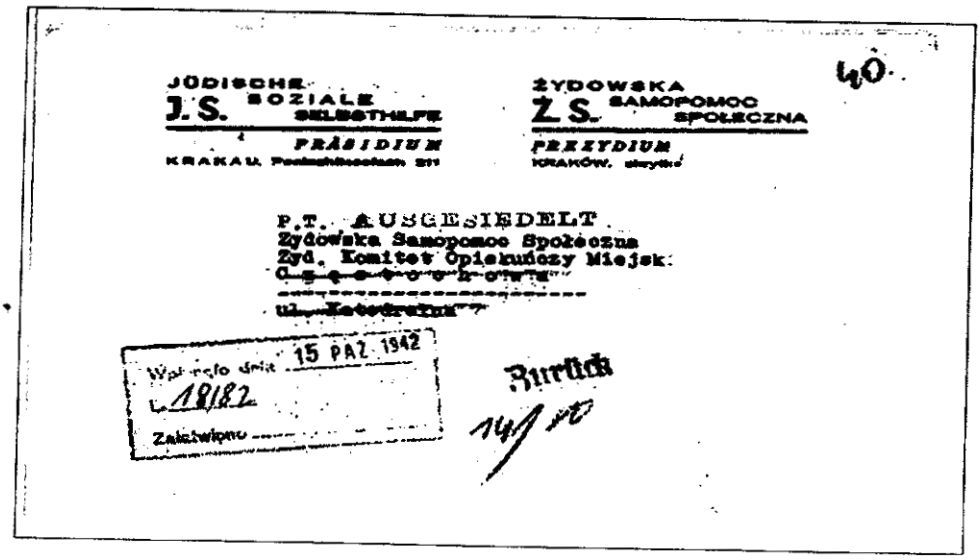
JÜDISCHE SOZIALE SELBSTHILFE
J.S.
PRÄSIDIUM
KRAKAU

ŻYDOWSKA SAMOPOMOC SPOŁECZNA
Ż.S.
PREZYDIUM
KRAKÓW

40

P.T. AUSGESIEDELT
Żydowska Samopomoc Społeczna
Żyd. Komitet Opiekuńczy Miejski
Kraków
ul. Katedralna 7

Wpłynęło dnia 15 PAŹ. 1942
L. 18182
Załatwiono

Zurück
14/10

המכתב מיום 15.10.1942 שחזר ל-J.U.S.

לכאורה, בהתאם להוראותיו של הימלר, היה על דגנהארדט לסיים את כל הגירוש בהקדם האפשרי ובדרישה דומה יצא המינהל האזרחי בצ'נסטוחובה. מול דרישות אלו יצא מפקד הס"ס בגנרל-גוברנמן, קריגר, שכזכור דרש להשאיר בצ'נסטוחובה 8000 יהודים לצורכי תעשיית חימוש של האסאג. מה הייתה עמדתו של דגנהארדט? משיב אחד מעדי התקופה:

> "בניגוד לעמדת המינהל האזרחי של פרנקה, כל הגופים המשטרתיים כמו גסטאפו, שוצפוליצי ויחידות עזר אחרות היו מעוניינים באופן ישיר בהמשך קיומם של היהודים בצ'נסטוחובה. לכן השתדל דגנהארדט בכל כוחותיו להשיג אצל הממונים בראדום אישור לקיום מחנה עבודה (הכפוף לו)... אין הדבר תמוה, כי היהודים ורכושם סיפקו זמן רב תעסוקה למאות גרמנים המשתמטים מגיוס לצבא: אנשי גסטאפו, שוטרי שופו, אנשי הס"ס והס"א, נוסף לחברי המפלגה הנאצית."[6]

בהתאם לתוכניתו של "אבי היהודים", כבר בספטמבר 1942 נקבע מקום להקמת הגטו הקטן, שכלל שלושה רחובות: נאדז'צ'ינה, מוסטובה, גארנצארסקה (Nadrzeczna, Mostowa, Garncarska) ועוד כמה סמטאות. נוסף לקבוצת

---

[6] Kromołowski, Wspomnienia... pp. 563-564

יהודים, שטיפלו באיסוף וניקוי הרכוש העזוב, נשלחו לשם פועלים שעסקו בגידור השטח ובהקמת מטבח ציבורי. בינתיים, כ-6000 איש שנשארו אחרי הגירוש, נאספו במקומות זמניים (מחסנים, חצרות, מבנים עזובים) כמו מטלורגיה, בראלנד (Braland), מחסן רהיטים (Möbellager) ואחרים. כל יום הורכבו שם פלוגות שיצאו למקומות עבודה שונים בעיר ובמקביל נערכו סלקציות, משמע — איש לא ידע מה יעלה בגורלו.

במצב חמור יותר נמצא אלפרד קרומולובסקי, שעקב נכותו ארב לו מוות בטוח. בכל זאת הוא הצליח לברוח ממטלורגיה ולהגיע לשטח הגטו שהיה עדיין ריק מתושבים. אלפרד, שנדד בבתים העזובים בחיפושו אחרי דברי אוכל, התפלא לראות, שהגרמנים השאירו הרבה רהיטים וכלי בית לשימוש היהודים שיבואו לגור כאן. לקראת מחצית אוקטובר הגיעו לגטו כמה חברי היודנראט והמשטרה היהודית לחפש בתים למשרדים ולמגורים. הוקצו גם בתים עבור שני בתי חולים ומרפאה.

ב-14 באוקטובר 1942 נפתח השער עבור אלפי היהודים שהובאו ממקומות איסוף קודמים.[7] לפני שער המחנה המתינו להם המפקד הגרמני של הגטו, איברשר (Überscher) עם פמליה של שוטרים. בפנים הצטופפו כבר עשרות "מקומיים" וראו איך מאות גברים ונשים, חיוורים ותשושים, נכנסים בהיסוס פנימה ומביטים מסביב. בין הממתינים היה גם אלפרד: איפה אשתו סטלה? הוא לא ידע מה עלה בגורלה. "מסביב נשמע רעש... בין הבאים היו כאלה, שרק עתה נודע להם על אובדן קרוביהם... כמה נוגעת ללב הייתה התמונה הזאת: כאן אלה מלאי שמחה שהתחבקו והתנשקו, ועל ידם האומללים, שעל פניהם זלגו דמעות."[8] והנה סטלה!... תוך חיבוקים ונשיקות הרגישו שניהם, כמה מאושרים הם להיות שוב ביחד.

בנובמבר הגיע לביקור הרברט בטכר, כדי לבדוק את מצב הגטו. נקבע, כי מספרם הכולל של היהודים הרשאים להישאר בחיים לא יעבור על 5000 איש ומעתה הגטו הקטן ייהפך ל"מחנה לעבודת כפייה ליהודים" (Zwangsarbeitslager für Juden). לוח גדול עם כתובת זו נתלה על יד שער המחנה. על משרד העבודה (אותו המשיך לנהל ברנרד קורלנד) הוטל לערוך רישום מדויק של העובדים ולכל פועל ניתן מספר: הייתה זו פחית עם מספר ומגן דוד, מחוברת לבגד עליון.

---

[7] עדותה של אסתר אפשטיין, איו"ש, M.1./E/ 513, עמ' 13.

[8] Kromołowski, Wspomnienia, pp. 547-548

נקבע סדר יום מדויק: בשעה 5 בבוקר העירה חצוצרה את כל העובדים, שהיו מתרכזים על יד שער היציאה. כאן השוטרים ספרו ורשמו כל קבוצת עבודה, שאחרי הביקורת צעדה בליווי הוורקשוצים למקום עבודה. כל קבוצה חוזרת עברה בשער ביקורת חמורה יותר. ב-5 בדצמבר 1942 נמצאו בגטו באופן לגלי 2832 מועסקים, (2,474 גברים ו-358 נשים) שעבדו ב-27 מקומות עבודה מחוץ לגטו.[9] נוסף לכך היה מספר מועסקים בשירותים למיניהם בתוך הגטו ועובדי "הבית הלבן" שנשארו במקומם הקודם.

לאמיתו של דבר, למרות כל ההגבלות ואורח חיים של קסרקטין, היה זה גטו ולא מחנה וכך גם המשיכו לכנותו הגרמנים עצמם. האנשים גרו בבתים, נשארו (אם כי במספר מצומצם) היודנראט והמשטרה היהודית, היה מפגש בין נשים וגברים, היו קשרים עם העולם החיצוני ונותרו שרידי חיי חברה ותרבות. אז מדוע "מחנה"? כי לפי הוראותיו של הימלר, עם חיסול הגטאות בגנרל-גוברנמן ניתנה ליהודים זכות קיום רק במחנות בפיקוח הס"ס (יוצאי דופן היו רק "מחנות מפעל", עליהם דובר קודם). לכן אנשי הס"ס המקומיים, שלא רצו להיפרד מעיסוקיהם, השתדלו בכל עיר גדולה (כמו קיילצה, ראדום, ועוד) להשאיר אחרי הגירוש מעין גטו שיורי (Restgetto), שם החזיקו כמה מאות יהודים בעלי מקצוע שעבדו עבורם בשופים. כאמור, פורמלית היה גטו כזה מחנה לעבודת כפייה כפוף למפקד ס"ס מקומי.[10]

בצ'נסטוחובה היה המצב שונה, כי כאן הייתה חברת האסאג, שמאחוריה עמד קריגר, וזה הקל על דגנהארדט ועמיתיו לשמור על נחלתם. המחנה היה מחויב להיות עצמאי מבחינה פיננסית: המפעלים שהעסיקו את היהודים, שילמו בעד כל פועל תשלום, שנכנס לקופת המחנה, ז.א. קופתה של Schutzpolizei. בעד כסף זה שולמו חשבונות חשמל ומים לעירייה ונקנו מצרכי מזון עבור תושבי הגטו. בהזדמנות זו גנבו אנשי Schupo סכומים ניכרים, כי קנו מצרכים באיכות ירודה. בעקבותיהם הלכו גם הטבחים שבישלו במטבח הכללי מרקים גרועים, ואת מצרכי המזון הטובים שמרו לעצמם. עקב כך קיבלו תושבי הגטו מרק מימי, רבע לחם שחור ומי עולש המכונים "קפה".[11] עם כל המגרעות — למנהל

---

9 ליבר ברנר, מרי והכחדה של גטו צ'נסטוחובה, הוצ' המרכז הפדגוגי הטכנולוגי, תל-אביב, 1998, עמ' 52.

10 פליציה קראי, המוות בצהוב, מחנה העבודה סקרז'יסקו-קמיננה, יד ושם — אוניברסיטת תל-אביב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 94.

11 Kromołowski, Wspomnienia,pp. 560-561

אפאראטבאו ארנסט ליט (Ernst Lüth) היה ברור, כי המגורים בגטו הקטן יהיו עדיפים על אולמות המפעל, שם חסרו כל סידורי לינה. אבל כאשר עוד בספטמבר פנה לדגנהארדט בדרישה להשאיר בגטו את הגברים שנועדו לעבוד בהאסאג — זה סירב בטענה, שגידור הגטו טרם הוכן. מחוסר ברירה החליט ליט להביא למפעל את כל היהודים שהוקצבו עבור האסאג.[12]

ג. ברוכים הבאים לאפאראטבאו

עוד בזמן ה"אקציות" בגטו הגדול, הצטופפו בחצר מטלורגיה מאות גברים ניצולים, שאיבדו את היקר ביותר, את משפחותיהם. היו ביניהם ישעיהו לנדאו, ממנו נקרעו באכזריות האישה והבת, שמחה מונטה הצעיר, שנותר עם אחיו בלבד, ראובן מונוביץ', שמכל משפחתו הענפה נשאר רק גיסו — ורבים, רבים אחרים. "היינו נורא מבולבלים — מעיד חיים בביאצקי — ירו לתוך ההמון, ראינו אנשים מתים... התיישבתי על יד הקיר עם עוד אנשים, חיכינו מה יהיה הלאה. האנדרולומוסיה הייתה בלתי רגילה. ריצות של אנשים, צעקות של אנשים, צעקות של הגרמנים, ריצות של הגרמנים... קשה לתאר, מה היה ברגעים האלה"...[13]

לפנות ערב, הופיע כמנהל עבודה במפעלי האסאג, פייבלוביץ', שהודיע, כי על כל פועלי האסאג להתאסף וכי הם יוחזרו לעבודה למפעל, שם יקבלו מגורים במקום. בין המתייצבים היו גם פנים חדשות והקבוצה הגיעה למאות אנשים. כאשר כולם המתינו לפקודת היציאה, הופיע המנהל ליט והוציא מבין השורות כמה גברים שלא נראו לו מתאימים, תוך נזיפה בפייבלוביץ': "אלה אינם פועלים שלנו ומחר אצטרך לקבל נוספים שיעבדו"[14]. בחצר נערכה סלקציה, בה המתייצבים נשאלו מה מקצועם... עוד באותו ערב הועברו כ-400 גברים נוספים למפעל אפאראטבאו.

נראה, שלסלקציה הנזכרת לעיל מתייחסת עדותו של שמעון גלבארד, נגר במקצועו, שגם הוא הופרד מאשתו וילדיו... "כאשר ניגשתי לנקודת בחירה, נשלחתי בחזרה

---

12 Die Erschießung von 20 kranken Juden im Oktober 1942, YVA, TR-10/585, B. II, pp. 174-178.

13 עדותו של חיים בביאצקי, איו"ש, 0.3/8968.

14 לנדאו, איו"ש, 0.3/5868, עמ' 14.

בנימוק שאני זקן מדי (הייתי אז בן 33). כעבור זמן מה שוב נשמעה הקריאה: 'מי רוצה לבוא להאסאג-פלצרי?' שוב התייצבתי בתור והפעם הודות להמלצתו של ד"ר שפרלינג (כירורג ידוע בצ'נסטוחובה), ליט הסכים להצטרפותי." כך נאספו עוד 300 יהודים והגיעו לפלצרי. כאן נודע להם, שקבוצה זו נועדה לעבודה בבית היציקה בראקוב. למשלוחים הנזכרים לעיל נוספו עוד קבוצות ולפי בנימין אורנשטיין הועברו אז לאפאראטבאו סה"כ כ-1500 יהודים.[15]

"בלילה — מעיד גלבארד — הביאו אותנו לאולם המפעל בקומה השניה, שם פקדו עלינו לשכב בבגדים על רצפת בטון. לא היו מזרנים ולא שמיכות. לא היה איפה להתרחץ, פה ושם היו פזורים ברזי מים, שבקושי אפשרו לשטוף את הפנים. לא חילקו סבון ולא נתנו בגדי עבודה. לא ארך זמן רב והלבוש הפך לאוסף סחבות מלא כינים. בית שימוש נמצא באמצע האולם ומי שרצה להגיע אליו היה עליו להודיע לשומר: 'אדון זקיף, אני מבקש ללכת לשירותים!' לשירותים היה עלינו להגיע בזחילה על ארבע, לשם ובחזרה. רבים קיבלו דלקת דרכי השתן, אז נוספו עוד שתי חביות. אמנם רחצו אותן כל יום, אבל היה ידוע, שב'אולם ראקוב' הריחות עולים עד השמים. כך הביאו אותנו לדרגה של חיות".[16] מצבם של אסירים אחרים לא היה טוב יותר, גם הם אולצו לזחול לבית שימוש. מי המציא גזירה מוזרה זאת? היה זה המהנדס הראשי של המפעל, ואלטר פאסולד (Walter Fasold), שעליו עוד ידובר רבות — וכל זה היה כדי למנוע בריחות.[17]

תנאי המחיה העגומים היו ידועים היטב למנהל ליט ובאחד המסדרים הוא מצא לנכון לפנות לפועלים החדשים — ב"נאום עידוד": "עליכם להחזיק מעמד ולעבוד. אני אספק לכם גג מעל הראש. לחייל הגרמני בחזית אין גג מעל הראש. ואם אתם תעבדו טוב, אז יש לכם סיכוי לעבור את המלחמה". כאשר ראה כמה אסירים בלי נעליים, פקד על אחד הקאפומנים היהודים לערוך רשימה ולספק נעליים (עם סוליות עץ) לכל הנזקקים. נשמעו גם אזהרות כלפי המועמדים לבריחה. בכלל, דירקטור ליט שהיה לבוש תמיד בקפידה, מתואר כאישיות מרשימה מאוד. אין פלא שנפוצו עליו שמועות, כי בגלגולו הקודם היה פרופסור וחבר ברייכסטאג הגרמני.[18]

---

15 Churban Czenstochow, p.95

16 עדותו של שמעון גלבארד, איו"ש, 0.3/1574.

17 עדותו של מרדכי הברמן, איו"ש, M-1/E/915; בביאצקי, מונוביץ, כנ"ל.

18 עדויות איו"ש: יהודה ידלינסקי 0.3/10350; קלמן שמולביץ, 0.3/5801; בביאצקי, עמ' 30.

המילים המעודדות של ליט לא יכלו לשפר את המציאות העגומה ולהוסיף כוח לאסירים התשושים. המזון באפאראטבאו באותם ימים היה מורכב מקפה שחור בבוקר, מרק מימי בצהרים ומנת לחם בערב. היה מטבח, שעליו שלט הפולקסדויטש הבלגי "מסיה ז'וזה" (Monsieur Jose), השנוא על האסירים. אין פלא שהיהודים חיפשו דרכים שונות למצוא אוכל נוסף והשתדלו להגניב בבגדיהם קצת כסף או תכשיטים, תמורתם יכלו לקנות מצרכים אצל הפולנים העובדים במפעל. אבל זאת ידעו גם הגרמנים. כמה ימים אחרי בואם של היהודים הם נאספו על ידי מפקד הוורקשוץ ס"ס-אוברשארפירר הרמן קלם (SS-Oberscharführer Hermann Klemm) שבהיותו פיסח ובעל עין אחת זכה במהרה לכינוי "אַ לאָמער ייד". באיום אקדח הוא פקד על הבאים למסור כל דברי ערך. נאספו מזוודות של שעונים, כסף ותכשיטים, שחלק מהן "נדדו" לדירתו של קלם.[19]

בתנאים של רעב וקור פשטו בין האסירים מחלות שונות והדבר נודע לדגנהארדט. יום אחד הודיעו אנשי הוורקשוץ שכל החולים חייבים להתייצב ויהודים רבים נענו למודעה. לפי עדות ראיה של שני עובדי "טרנספורט" דוד גולד ודוד לבקוביץ, ציוו הוורקשוצים לעלות ל-20 החולים על המשאית והביאו אותם לרחוב קאביה. הבור כבר היה מוכן. לפקודתו של דגנהארדט החולים ירדו והוורקשוצים הריצו אותם סביב הבור. אחוז חרדה, הבחין לבקוביץ בין הרצים את אחיה של ארוסתו, משה זייטמן. גם דוד גולד ראה כמה מכרים. דגנהארדט לקח מאחד הוורקשוצים את המקלע וירה ביהודים המתרוצצים. במשפטו הוא הכחיש את האשמה בטענה, שלא הייתה לו סמכות לחלק פקודות לאנשי ורקשוץ, הכפופים למנהל ליט. אבל בית המשפט הזכיר לנאשם, כי את סמכותו לשלוט על היהודים הוא קיבל ממפקד הס"ס המחוזי, ד"ר בטכר, לכן היה רשאי לתת פקודות גם לוורקשוץ.[20]

באותו זמן היו לדירקטור ליט דאגות גדולות יותר מתנאי החיים של עובדיו היהודים. ב-20 באוקטובר 1942 התקיימה בברלין ישיבה של נציגי הוורמאכט ותעשיית החימוש, בה נודע לנאספים, כי "לאור המצב הצבאי חייבים בזמן הקצר ביותר להביא לרמת שיא את ייצור התחמושת עבור חיל רגלים".[21] בגנרל-

---

19 Churban Czenstochow, p.9

20 Die Erschiessung, ראה הערה 12 לעיל.

21 Kriegstagebuch von 1.Oktober-31 Dezember 1942, der Rüstungsinspektion im Generalgouvernement, MA, RW 23/2, Bl.23

גוברנמן דרישה זאת הופנתה לחברת האסאג. מפעלי סקרז'יסקו עבדו כבר במלוא הקיטור וגם בבית חרושת "גראנאט" בקיילצה הוחל בייצור. בצ'נסטוחובה עוד לפני אוגוסט 1942 החלו בשטח המפעל "פלצרי" הכנות קדחתניות. עבור היהודים שהפכו לפועלי בניין זו הייתה ההיכרות הראשונה עם מפעל תחמושת ההולך ונבנה לנגד עיניהם. באנדרולומוסיה, בתוהו ובוהו בלתי פוסקים, תוך תנועה מתמדת — נפלו וקרסו הקירות הישנים של פלצרי, פורקו המתקנים, סולקו מכונות ישנות. העבודה לא פסקה יומם ולילה. רוב היהודים הועסקו במחלקת "בניית המפעל" (Betriebsbau) ועל עבודתם מספר שמחה מונטה:

"בהתחלה שברנו את קירות המבנים הישנים. העבודה הייתה קשה מאוד, עם פטישי אוויר, עם מריצות. המייסטרים היו אנשים רעים ובמיוחד מנהל המחלקה שקראו לו 'מורש' (הכוונה לקרל אופל — Karl Opel — פ.ק.). הוא זכה לכינוי זה, כי כל הזמן הריץ פועלים בקריאה "מארש, מארש" ולא חסך במכות פטיש בראשם... בשטח המפעל הופיעו מנופים והתחילו להגיע קרונות עם ברזלים, פחים ומכונות, עם חומרי בניין של עשרות טונות. פסי רכבת עברו דרך המפעל. זמן מה עבדתי גם בטרנספורט, היינו פורקים קרונות יומם ולילה. האחראי היה המנהל ארתור אוליג (Artur Uhlig) שהיה אדם טוב, דאג לאנשים ולימד איך לעבוד. בין הגברים שהגיעו היו שני אחים ווידיסלאבסקי (Wojdysławski), אדק בראנד ואחרים. הם הפכו במפעל לפועלים, מעטים נשארו שוטרים. יוזק וינטר (Winter) היה אחראי עליהם וחסקלוביץ' (Chaskielowicz) עזר בעריכת מיפקדים."[22]

בסתיו 1942 הגיעה למפעל קבוצה של 50 שוטרים, שנשלחו לאפאראטבאו לעבודה. במפעל הם הפכו לפועלים, מעטים מהם נשארו שוטרים. נשות השוטרים היו הנשים הראשונות במפעל ונשלחו לעבוד במטבח, במכבסה ובגינה וזכו ללינה בצריף. ביניהן הייתה גוסטה טורובסקי, אשר אחרי האקציה בספטמבר 1942 נישאה בנישואים פיקטיביים לשוטר.[23]

לקריירה מגוונת הכה חיים בביאצקי: תחילה סחב חומרי בניין עבור בנאים גרמנים. אלה היו בעלי מקצוע מעולים, לעוזריהם הצעירים התייחסו טוב למדי. אחר-כך הוא התנדב לעבודה בפטישי אוויר דחוס. "לא תיארתי לעצמי מה זה... במפעל טקסטיל הקודם, היו מכלי מים ענקיים עשויי בטון והיינו צריכים להרוס אותם. אני רוצה להגיד, שאם אז, לפני המלחמה, בנו בטון, זה היה בטון! ממש

---

[22] עדותו של שמחה מונטה, איו"ש, 0-33/6845.

[23] עדותה של גוסטבה טורובסקי, איו"ש, 0-33/6836.

אבן... עד שהצלחנו להוריד חתיכה מהם, זה לקח הרבה זמן. עד שהתרגלנו... עד כדי כך, שלמדנו לישון בזמן שהפטיש עבד. כיצד? קשרנו את ידית הפטיש והמייסטר הגרמני, שעמד שתי קומות למטה היה מרוצה שהעבודה נמשכת... כשהקומפרסור פתאם עמד, היינו מתעוררים"...

בסוף הצטרף בביאצקי לקבוצת שרברבים, והפעם שפר גורלו: הייתה זו קבוצה של שמונה בחורים, מאורגנת היטב וידידותית, עזרו זה לזה. המייסטר הגרמני, מוריץ בראונשוויג (Moritz Braunschweig), שמעולם לא ראה קודם יהודי, הופתע לטובה, כאשר מצא בקבוצה שני בעלי מקצוע מעולים: מייטק מינטקיביץ (Mietek Mintkiewicz) וסטאשק גלאסמן (Staszek Glasman), ראש הקבוצה. היו בה גם יוסל טנדלר (Josel Tendler) הבנאי, קובה, אחיו של מייטק. רוטשטיין, חייט במקצועו, עסק בסוף לא באינסטלציה, אלא תפר בגדים עבור המייסטר ואשתו. תפקידה של הקבוצה היה לבנות צנרת בכל המפעל. "כאשר המייסטר קרא לי ולסטאשק ואמר: פה צריך להוריד ופה צריך לחבר — כותב בביאצקי — חשבתי שאני מתעלף, לא היה לי מושג מה זה. אבל גלאסמן לימד אותי ותוך שנה הפכתי לבעל מקצוע מעולה."

בנובמבר 1942 נבנו המחלקות החדשות ובמקביל מן הגטו הקטן הגיעו פועלים חדשים, גברים ונשים. אלה הביאו אתם סיפורים על נפלאות הגטו, שם נמצאים עוד בתים רגילים, עם חדרים, בהם ניתן לישון על מיטה רגילה ואפילו להתרחץ במים חמים! בערב הם היו חוזרים לגטו. לוותיקים לא נותר אלא לישון על רצפת בטון ולהמשיך להיאבק על קיומם. כיצד החזיקו מעמד?

פרק חמישי

dolce vita בגטו הקטן

א. הגעגועים לגטו "אל־דוראדו"

בכל מחנה ומחנה במשטר הנאצי הייתה אפשרות ההישרדות כרוכה בשני גורמים עיקריים: החוסן הפיזי והנפשי של האסיר והעזרה ההדדית במחנה. עזרה כזאת, על כל צורותיה, הייתה תלויה ביחסי גומלין בין חלקי הצוות השונים. אולם באפאראטבאו, מכיוון שהמפעל עדיין עבר שינויים שגרמו לתחלופת העובדים — תהליך ההתקרבות בין אנשי הצוות היה איטי ביותר. המסחר עם הפולנים היה עדיין חלש ועל עזרה בכלל לא מדובר. בעבודה קרה לפעמים, שבנאי גרמני הביא חתיכת לחם לעוזר היהודי שלו, אבל כללית — כל אחד דאג לעצמו.

כעבור זמן מה שוב נערך במפעל מיפקד חיפושים. "כנראה שהגרמנים הבינו, שהודות לקשרים עם העולם החיצוני הצלחנו שוב 'להתעשר' — מספר שמעון גלבארד — שוב הגיע קלם בליווי הוורקשוצים והחלו לחפש אצלנו דברי מותרות. לפני עמד קרול גוטליב, שרצה כבר למסור את טבעת הנישואים שלו. לא יכולתי לסבול, שהגרמנים שוב ימלאו להם את הכיסים ברכושנו ובהסכמתו החבאתי את הטבעת במנת לחם שלי. הגרמנים לא מצאו כלום ויכולתי להחזירה לקרול. בבוקר הוא הצליח לקנות עוגת גבינה וזללנו אותה ביחד..." נמצאו גם כמה בעלי אומץ, כמו דוד סנדלר ושמחה מונטה, שלא מסרו את הכול. עוד במטלורגיה הצליח שמחה יחד עם אחיו מרדכי להעמיס על המשאית שלוש מזוודות עם בגדים וכעת באפאראטבאו היה להם מה למכור לפולנים. מרדכי מונטה, שעבד במחסן הראשי, נלווה יום יום למשאית שהביאה מן העיר לחם והצליח להגניב כיכר לחם לצריכה עצמית.

והיו שניסו לברוח לגטו הקטן. האסירים שמעו, ששם חיים אנשים באופן פחות או יותר נורמלי, ואפשר להשיג בגדים נקיים, שמבריחים מן המחסנים... גן-עדן ממש! היו שלא רצו להמתין וציפו להזדמנות הקרובה. זו נוצרה עם בואם של יהודים "חדשים" למפעל: מה היה יותר פשוט מלהצטרף אליהם ולחזור יחד אתם לגטו? מרדכי הברמן לא חשב פעמיים וברח, יחד עם חמישה חברים.[1]

---

[1] הברמן, איו"ש, M-1/E/915.

כעבור חודש, גם הגרמנים הבינו, שהפועלים יתמוטטו מקור ולכלוך והביאו אותם למרחץ שנמצא בבניין המקווה לשעבר, שם זכו למקלחת ולחיטוי בגדים. עבור ראובן מונוביץ' הייתה כאן הזדמנות בלתי חוזרת לבריחה, כי הכיר היטב את הבניין. הוא מצא מחבוא באחת הפינות החשוכות והמתין. בינתיים הגיעה לבניין קבוצת פועלות מהאסאג ובחורה אחת ברחה. היא הסתתרה במחבוא של ראובן והמתינה יחד אתו לשעת כושר כדי לצאת. בהתרגשות עצומה מספר מונוביץ' על החוויה הארוטית הראשונה בחייו, שעברה עליו בנסיבות בלתי רגילות:

"המחבוא היה צר ופעם ראשונה בחיי, שהרגשתי גוף אישה לצדי... היא בכתה ורעדה מפחד: מה יהיה אתנו? שמתי עליה את המעיל שלי ואמרתי: "אל תבכי" ואני רואה שבפעם הראשונה בחיי שמתי לב לצבע העיניים... היו לה עיניים כחולות יפיפיות. פעם ראשונה שהיה לי מגע עם עור עדין, עם עור נשי. והחלטתי שאני עושה עבירה וידעתי שאסור לי. ידעתי שאני עושה פשע לפני אלוהים... ואני נגעתי בה, נגעתי באישה... פתאום שמענו שהגיעה קבוצת נשים מן הגטו, אז הבחורה נתנה לי נשיקה ונעלמה..."[2]

סיפור קטן זה מוכיח, שגם בזמן האימה והפחד לא נעלמו קסם נעורים וכמיהה לאהבה. את זה ידעו גם הניה ונורברט. הניה, (מבית: מינה לבנברג), הבת המפונקת של הורים אמידים, סיימה בפרוץ המלחמה 18 שנות חייה. כאשר הגזירות פגעו במשפחה, כאשר אמה נשלחה לקרונות המוות — לא פעם שאלה הניה את עצמה: מדוע? מדוע חיינו הם שורה ארוכה של אימה ומתח? מדוע רודפים אותנו, על מה רוצים להתנקם בנו? איש לא ידע להשיב לה. קרן האור היחידה הייתה אהבתו של נורברט. הם היו מאוהבים וחשבו אפילו על חתונה... אבל כיצד זה היה אפשרי? היא הייתה בגטו הקטן ועבדה במחסנים ברח' גריבאלדי ונורברט המסכן עבד עבודת פרך בהאסאג. פעם, כאשר הגיעה מהאסאג קבוצת פועלים למרחץ, הספיקה הניה לאסוף לסל קצת לחם וסיגריות ורצה למקום: אולי גם נורברט שם? היא נבהלה כאשר ראתה את האומללים, מלוכלכים, בבלויי סחבות. בן רגע הם חטפו את תכולת הסל. יחד עם אביה היא חזרה עוד מספר פעמים על מיבצע העזרה. אחד האסירים, בריל, ידיד המשפחה, סיפר על הרושם שעשה עליו הגטו הקטן: "אתם חיים כאן בגן עדן, שם בהאסאג אנו חיים בתנאים בלתי אנושיים"! פעם הניה הצליחה לראות את נורברט באחת הקבוצות, אבל שוב נאלצו להיפרד...[3]

---

[2] מונוביץ', איו"ש, 0.3/10366, עמ' 22.

[3] Henia (Herta) Lustiger-Szmulewicz, Pamiętnik Częstochowianki, YVA, 0.3/772, ch.13, pp.36-43

ב. כל עוד חיים – חיים!

למרות חסרונותיו, הצטייר הגטו הקטן כגן עדן בעיני פועלי האסאג המורעבים שחלמו על לינה הגונה במיטה רגילה, והם היו האחרונים שנכנסו בשעריו. ב-23 בדצמבר 1942 הגיעו קרוב לאלף איש ואישה שהופנו לכמה בתים מחוץ לשטח המגורים. באותו ערב התקיימה בגטו חתונה גדולה של אחד מ"בעלי העסקים", היה אוכל ושתיה והילולה רבה. התושבים "החדשים" הוכו בתדהמה, כששמעו על החתונה. כאשר סוף סוף יכלה הניה להיפגש עם נורברט, הוא לא יכול היה להתאפק והתריע לפניה: "חיינו בהאסאג – פירושם רעב ועבודת פרך... ואתם כאן – נהנים מחיי מותרות!?"[4]

מאחורי סוד ה-Eldorado עמד תהליך מסובך, שבו היו מעורבים משתתפים רבים: המאושרים, שעבדו במחסנים של Schutzpolizei ברחוב גריבאלדי "ארגנו" שם כל דבר שניתן היה להעביר לגטו: חלקי בגדים, נעליים. כלים קטנים, מפות או קישוטים. בגטו היו מוכרים את הסחורה לפועלים שעבדו בחוץ. לכל מחלקה במחסני גריבאלדי היה מנהל יהודי, שבעזרת שוחד שמן רכש את הסכמתו של הממונה הגרמני ויחד עם השוטרים היהודים היו מצליחים להוציא מן המחסנים עגלות מלאות סחורה, אותה מכרו בסיטונות לפולנים. קונים לא חסרו מעולם, בהתאם לפזמון הפופולרי: "מי שסוחר – חי!" (Kto handluje, ten żyje!). כמובן יהודי שנתפס עם "השלל" היה משלם על פי רוב בראשו או נשלח למחנה סקרז'יסקו או בליז'ין.

המנהל הראשי של מחסני "גריבאלדי", קרל ורנר היה מזהיר בפני גניבות, אפילו הוחלפו המפתחות ממחסנים, אבל למחרת "נוצרו" העתקים והמסחר נמשך. את העסקים היו מסדרים בדרך. הפולנים הכירו היטב את מסלול ההליכה של כל קבוצות העבודה. הוורקשוצים העמידו פנים שלא רואים כלום ואז היהודים יחד עם מרכולתם נכנסו לשערי בתים, שם המתינו הסוחרים הפולנים. הסחורה והכסף נדדו מיד ליד והעסקה הסתיימה בכמה דקות. היהודים עוד הספיקו לקנות בחנות הסמוכה כמה מצרכים שהביאו לגטו למכירה. פשוט לא הייתה ברירה. לראובן מונוביץ' שברח לגטו, יעץ הרב לחזור ללימודי התורה... אבל מזה לא הייתה פרנסה. ואם אין קמח – אין תורה!

---

[4] Lustiger, Pamiętnik, ch.17, p.8

האפשרויות החדשות שנפתחו בגטו לפני פועלי האסאג הביאו לעליה במספר ה"עריקים". היו כאלה שהשתמטו מעבודה ונשארו בגטו והיו שבכלל עזבו ועברו ל-"placówka" (מקום עבודה) אחרת. הגרמנים נלחמו נגד התופעה בדרכים שונות. הם חילקו לאנשי משמרת לילה פנקסים מיוחדים, המאשרים את זכותם להישאר בגטו בשעות היום, ודרשו להחתים אותם כל יום. במקביל ערכו השוטרים "תפיסה" ברחובות ובבונקרים ומי שנתפס — צבעו על מעילו אות B (Betriebsbau) או T (Transport), כדי להכריח אותם לחזור לעבודה באפאראטבאו.[5] רבים המשיכו לנהל "מלחמת גרילה" נגד המשטרה והעדיפו להסתכן — ולחיות טוב. ההצלחה בעסקים הפכה לקריטריון **במבנה החברתי של אוכלוסיית הגטו:** בראש הסולם עמדו העגלונים, שעסקו במסחר סיטונאי; אחריהם המנהלים של מקומות העבודה והמשטרה; המעמד השלישי כלל את בעלי "גיוב" טוב ביודנראט, במטבח, או במחסנים ברח' גריבאלדי; במעמד הרביעי היו הרופאים (!) ובתחתית הסולם הצטופפו אלה, שיבקשו מנת מרק...[6]

הטרור הבלתי פוסק, יחד עם אי-הוודאות מה ילד היום — תרמו לאווירה של "תהנה מן החיים כי מחר תמות". נערכו מסיבות לכל חג ולא חג, לכבוד יום הולדת, חתונה או הצלה בלתי צפויה. מקרי זנות והפקרות הפכו לתופעה מקובלת ולא פחות — השכרות.[7] בהוללות לקחו חלק ניכר הגרמנים עצמם. מדוע? אולי אף הם רצו להשכיח את המציאות, הרי בחורף 1943 הם כבר ראו את הכתובת על הקיר...

באווירה זו ניסו האנשים לנהל חיים פחות או יותר נורמליים, נאספו לתפילה, ערכו חגים, מדי פעם קראו עיתון אסור, ארגנו הופעות. בני נוער עשו היכרויות, התאהבו, חשבו על עתיד משותף. אבל — האם בגיהינום הקטן הזה היה בכלל מקום לאהבה? את התשובה הראשונה נתן דגנהארדט: הכול ידעו, כי "עוזרת הבית" שלו היא הלנקה טננבאום (Helenka Tennenbaum), האישה היפה ביותר בגטו, בלונדינית עם עיניים כחולות והליכה של מלכה. עם כל חילוקי הדעות על מעמדה, היו שהודו, כי במקרים רבים התערבותה הצילה חיים. בתמורה על מעשיה הטובים היא זכתה בכינוי "אסתר המלכה".[8] אשר לנישואים,

---

5 Churban Czenstochow, pp. 227, 249

6 Lustiger, Pamiętnik, ch.16, p. 32

7 עדותו של מוטל ברקוביץ', איו"ש, 0.17/ 20.

8 Churban Czenstochow, p. 24

לפי תקנותיו החדשות של דגנהארדט, כל זוג שרצה להתחתן נאלץ לקבל אישור ממנו. היו כאלה ש"צפצפו" על התקנות ואת הרפתקת האהבים הראשונה עברו ללא אישור. אבל כשידזיה קליין (Jadzia Klein) שהייתה רק בת 15, החליטה להתחתן עם אהוב ליבה, איזיו אברמזון (Izio Abramson), ערכו לה הידידים חתונה כהלכה, עם רב וחופה, עם טבעת ואפילו — עם סעודה: "רצינו להיות מאושרים, כל עוד לא רוצחים אותנו."[9]

כאשר מדי פעם התפשטה שמועה, כי עומדים לחסל את הגטו ועובדי האסאג הנשואים יוכלו לגור שם יחד, גבר זרם החתונות. גם הניה ונורברט לא רצו להמתין ונישאו במאי 1943. החתן אמנם היה מעונין בטקס צנוע בלבד, אבל קרובי המשפחה רצו אחרת. למה לא? האם יש לנו כל כך הרבה הזדמנויות לשמוח? אחרי החופה הביאו את הזוג הצעיר לדירתם של דוד ודודה וכאן — הקרובים והידידים קיבלו את פניו במחיאות כפיים. על השולחנות כבר עמדו בקבוקי וודקה, סלטים ומרק ותיאבון לא חסר. אבל השמחה הייתה מהולה בדמעות: אימא איננה... בכל זאת — היה עוד אבא וגם האח הקטן, אולש (Oleś) בן 12[10]. והייתה עוד התקווה, שאולי — נינצל?

אבל בני נוער עסקו לא רק בפרשיות אהבים ובדאגה לצורכי היום יום — בגטו פעלו כבר כוחות חדשים, שבפיהם הייתה בשורה חדשה, בשורת המרי...

ג. ראשית ההתעוררות

עלייתה ונפילתה של תנועת המרי בגטו צ'נסטוחובה והשוואתה לתנועות דומות בגטאות האחרים, הן נושא הראוי למחקר מיוחד ומקיף. כאן, בקונטקסט הנושא "מחנה האסאג-אפאראטבאו" יתרכז הכתוב בבירור כמה שאלות יסוד:

א. מה היה יחסם של פועלי האסאג לרעיון המרד?

ב. מה הייתה תרומתם לתנועת המרי בגטו?

ג. באיזו מידה השפיע קיומם של מפעלי האסאג על יחסם של יהודי הגטו לרעיון המרד?

---

9 Jean Klein, Not Now, Not Ever:, (Pittsburgh: Seven Seas Books, 1967) p.36

10 Lustiger, Pamiętnik, ch. 18, pp. 4-5

על הבכורה לגבי הופעת רעיון המרי התחרו כמה תנועות בציבור היהודי, ציוניות ולא-ציוניות. לפי בנימין אורנשטיין, חבר פועלי ציון שמאל, הגרעין של המרי התגלה כבר בגטו הגדול, על רקע פעילותה של "מועצת הפועלים" השמאלנית. לעומתו טענו חברי השומר הצעיר, כי הקריאה למרד הגיעה מגטו ורשה, שקיים קשרים קבועים עם תנועות נוער בצ'נסטוחובה.

בשלב הראשון — בין אוקטובר 1942 עד ראשית ינואר 1943 — ניתן לקבוע, כי **רעיון המרד נולד באותו זמן בקרב הנוער מפלגים שונים** ובהשפעתם של אותם גורמים: הגירושים האכזריים בסתיו 1942, שהראו במלוא עוצמתם את חוסר האונים של היהודים והפיצו את המידע על גורלם הנורא בטרבלינקה. הראשונים שהתארגנו באוקטובר היו הקומוניסטים בראשותו של הנריק טנצר, שהעדיף אחר-כך לפעול בצד הארי. במקביל — בנובמבר הופיעו בגטו באופן ספונטאני ארבעה ארגונים מחתרתיים:

1. "הקבוץ", שכלל את חברי "השומר הצעיר", "גורדוניה" "דרור" ובלתי מפלגתיים, בהנהגתם של רבקה גלאנץ ואברהם זילברשטיין.
2. קבוצת "66", שנוסדה ע"י שש בחורות, ביניהן שרה גוטגולד-אדליסט ואחותה, סאבה ריפשטיין ואחרות. הן התגוררו ברחוב נאדז'צ'נה 66 (Nadrzeczna) ומכאן השם. אליהן הצטרפו גם בנים, ברובם תלמידי הגימנסיה לשעבר. מסוף 1942 עמד בראש הקבוצה מנדל פישלביץ, שהצליח לברוח מטרבלינקה.
3. הקבוצה השלישית כללה שני פעילי .T.O.Z לשעבר: ד"ר אדם וולברג, קצין הצבא הפולני לשעבר ומנהיג תנועת הבונד בגטו, ליבר ברנר.
4. קבוצת קומוניסטים, עם אדם שטיינברכר בראש.[11]

באותו זמן היה משה זילברברג, ("מויטק") במפעל "האסאג-אפאראטבאו", לשם הגיע יחד עם המשלוח מ"מטלורגיה" בספטמבר 1942. חבר "השומר הצעיר", היה פעיל בתנועת מחתרת בגטו ורשה וכאשר גסטאפו עלה על עקבותיו, ברח לצ'נסטוחובה. כאן הוצג לפני אנשי השומר הצעיר המקומיים. כאשר נשלח לאפאראטבאו מצא שם אנשים שבורים מבחינה פיזית ורוחנית והחליט להפיץ ביניהם את רעיון המרי. על רקע זה יצר קשרים עם אליעזר שמולביץ' ועם אחיו,

---

[11] אורבך, תולדות יהודי צ'נסטוחובה, עמ' 130.

זיסקינד. "מויטק" ארגן עזרה הדדית בין תומכיו ועוד לפני הכניסה לגטו הקטן הם הפכו לקבוצה מגובשת.[12]

עם בואם של אנשי האסאג לגטו הקטן נוצרו הקשרים בין כל הקבוצות **ובסוף דצמבר 1942 נוסד הארגון היהודי הלוחם (ŻOB) בצ'נסטוחובה.** השם הנרדף של הארגון היה "קיבוץ". להנהגה נבחרו "מויטק", ד"ר וולברג, ברנר, פישלביץ, רבקה גלאנץ ואחרים. כאתגר העיקרי נקבע המאבק נגד הגרמנים והגנה על הגטו. לא חובר מנשר מיוחד עם ציון המטרה האידיאולוגית, כפי שהיה בארגון "החלוץ הלוחם" בקרקוב, שנוסד ע"י תנועת "עקיבא".[13] יתכן כי חילוקי דעות אידיאולוגיים בין הקבוצות השונות מנעו את חיבורו. כתחומי הפעילות העיקריים הוכרזו: קניית נשק, איסוף כסף, בניין מנהרות בגטו למטרות אחסון והגנה, פיתוח קשרים עם המחתרת הפולנית. הוחלט לאסוף כסף כתרומות ומן המסרבים — בתור כופר. מספר חברים גדל עד 300. התנועה פעלה בחמישיות, בפיקודו של "מויטק", עם ייעוץ צבאי של ד"ר אדם וולברג.

האם לגרמנים נודע דבר מה על הקמתו של ŻOB? הגסטאפו והפיקוד של Schupo החזיקו עוד בגטו הגדול רשת מוסרים ואין ספק שהם המשיכו לפעול גם בגטו הקטן. בסוף דצמבר 1942 אסרו הגרמנים את מייטק פערלעגר (Mietek Ferleger), המפקד הראשון של "קבוצה 66", כאשר היה בדרכו לפגישה לשם רכישת נשק. אחרי עינויים הוא הוצא הורג. הוא לא בגד בחבריו, אך מנין לנו, שהמידע הראשון על התארגנות היהודים לא הגיע לאוזני דגנהארדט ממקורות אחרים?

---

12 שמואל מעין, "מויטק", קורותיו של לוחם, המכון לחקר הציונות והתפוצות ע"ש צבי לוריא, גבעת חביבה, מארס 1981, עמ' 69-68.

13 פליציה קראי, פנים רבות לגבורה — תולדות קהילת קרקוב בתקופת השואה, יד ושם ומשרד החינוך, ירושלים 2002, עמ' 75.

פרק שישי

למי נחוצים גיבורים?

א. המיפקד הגורלי ותוצאותיו

ביום 4 בינואר 1943 גורשו כל יהודי הגטו הקטן לכיכר Ryneczek. רווחו שמועות, כי קצין השופו רון (Rhon) יערוך סלקציה לשם הרכבת משלוח. במהלך המיפקד קרו כמה דברים, שזכו לגרסאות שונות בעדויות הניצולים. מתוך ההשוואה ביניהן ניתן לשחזר חלקית את מהלך האירועים:

עם תחילתה של הסלקציה, ערכו השוטרים חיפושים בבתים והאנשים שנמצאו נאסרו בבניין המשמר (Wache) שבו ריכזו את הקורבנות למשלוח. הגרמנים גילו גם את אחד הבונקרים של המחתרת ברח' נאדז'צ'נה 88 ואסרו קבוצת לוחמים, שהופנתה כולה לבניין המשמר. שם, לרוע מזלו, נכלא גם אלפרד קרומולובסקי והוא ראה את אנשי הקבוצה, שהקשיבו בשקט לדבריו של מנהיגם, פישלביץ. אלפרד הצליח להשתחרר ממאסר[1], ואת ההמשך מתאר ליבר ברנר: השוטרים התחילו להוציא את האנשים מבניין המשמר לכיכר, שם המתינו המשאיות. הלוחמים החליטו להתנגד ופישלביץ התנפל באקדח על רון וחברו פיינר התקיף בסכין את השוטר זופארט (Zoppart)... אבל אקדחו של פישלביץ נתקע והוא לחם בשיניים וציפורניים עד שנפל מירי הגרמנים ולצדו גם פיינר. רון נפצע ביד וזופארט נס פצוע מן הכיכר.[2]

תגובתם של הגרמנים באה במהרה: מתוך ההמון המבוהל, שלא הבין את פשר היריות, נבחרו כעונש 25 גברים, שהוצאו מיד להורג. 300 קורבנות נשלחו לראדומסקו, בתוכם חברי המחתרת שנתפסו. הם ניסו לברוח, אך נכשלו ורק כמה בנות, ביניהן שרה גוטגולד מ"קבוצה 66" הצליחו לחזור לגטו.

קיימת גם גרסה אחרת: בבית ברחוב נאדז'צ'נה 88, במחבוא בעליית גג, ישב אותו יום ילד בן 12, זיגמוש רוזנבלאט. בדרך נס ניצל בכל האקציות ונשאר עם אימו, שעבדה במחסן רהיטים. אותו בוקר, כמו תמיד, אימא חיבקה ונישקה אותו והלכה לעבודה. זיגמוש נשאר במחבוא ודרך החלון הקטן עקב אחרי מהלך

---

1 Kromołowski, Wspomnienia, p.p. 573-580

2 ברנר, מרי והכחדה, עמ' 64; השווה עדותו של משה פאנטופל, איו"ש, M/49/ E/2090, עמ' 3.

הסלקציה. תחילה ראה, איך הדוד שלו, ליאון זילברשטיין, הציל ברגע האחרון שלושה אנשים שעבדו אתו. בהמשך הבחין זיגמוש בקבוצת צעירים שנדחפו למשאית, כשפתאום פרצה מתוכם בחורה בהירת שיער ועם סכין ביד רצה בכיוונו של הקצין רון. אחריה דילג בחור עם אקדח ביד, אותו כיוון לפניו של רון ואז נשמעה קריאתה של הבחורה: "אחים, הילחמו! אנחנו רבים והם מוגי לב! נהרוג אותם! הילחמו!" כולם בכיכר — גם הגרמנים — עמדו כמאובנים. אבל אקדחו של הבחור נתקע ובאותו רגע השוטרים החלו לירות והרגו את שני המתנקשים.[3]

את הגרסה הזאת אישר מוניק דאומן, שנכח במיפקד וחלקית — גם אדם זילברשטיין, חבר השומר הצעיר: "כאשר פישלביץ נלחם עם הגרמני, חברות המחתרת קראו אל היהודים הנאספים, שיחושו לעזרת הבחורים, אולם איש לא זז ממקומו."[4] ומוסיף דוב בן-יעקב, איש "הקיבוץ": "כאשר המשטרה היהודית חיפשה אנשים לכריית קבר ל-25 הרוגי המיפקד, התייצבנו בהתנדבות ואז הצביע הציבור עלינו, אנשי 'הקיבוץ' כעל האשמים באסון".[5]

המיפקד הטרגי של 4 בינואר היה לנקודת המפנה בתולדות תנועת ההתנגדות בגטו: ראשית — ממהלך המיפקד ניתן להסיק, כי לגרמנים היה מידע מוקדם על קיומה וכעת חשדם נתגלה כאמיתי. **שנית** — ההתנקשות הוכיחה, כי למחתרת יש מקורות להשגת נשק. **והעיקר** — מעשה גבורה של שני הלוחמים גילה, מה היה יחסם של רוב יהודי הגטו אל רעיון המרד: "כאשר בערב חזרו הפועלים מהעבודה, הם קלטו שמועות שפשטו בעיר על 'המרד בגטו' ו'גרמנים הרוגים'. למאורע היה הד גדול בקרב הפולנים, כי היה זה הניסיון הראשון להשתמש בנשק חם נגד הגרמנים. אך האווירה בגטו נשארה אדישה. אמנם הורגשה הוקרה לשני הבחורים, אך כל עידוד, בעל פה וכל שכן במעשה — לא בא."[6] משמע, **למחתרת לא הייתה תמיכה רחבה בקרב אוכלוסיית הגטו.** אנשים פחדו, שכל פעולה מסוג זה רק תקרב את סופם. מה אם כן היה ערך ההתקוממות של יחיד? על שאלה זו ענתה הניה לוסטיגר: "מעשהו של פישלביץ לא הועיל לנו והוא גרם

---

[3] S. Rolat, Jakby to było wczoraj ראה פרק 3, הערה 12.

[4] אדם זילברשטיין, בגטאות ורשה וצ'נסטוכוב, ספרית פועלים, מרחביה, 1945, עמ' 70.

[5] מעין, "מויטקי", עמ' 71.

[6] אדם זילברשטיין, כנ"ל, עמ' 75.

ל-24 קורבנות חפים מפשע. ואף על פי כן נחרת הצעיר בזיכרוננו כגיבור. הוא נמנה עם אלה שמנו וגמרו למסור את חייהם ביוקר".[7]

מות הגבורה של פישלביץ ופיינר עורר ויכוחים סוערים בקרב חברי ŻOB. ד"ר אדם וולברג התנגד למרד היחידים וגם לשיטות גביית התרומות בנוסח "המערב הפרוע", כי מעשים אלה הגדילו את סכנת גילוי הארגון על ידי הגרמנים. כמטרה עיקרית נשארה בעיניו הגנת הגטו. הפלג של "מוייטק" לא שלל הפגנות גבורה אינדיבידואליות וצידד ב"הליכה ליער" בנוסף להגנת הגטו. על רקע חילוקי דעות חל פילוג וחברי הבונד ופועלי ציון יחד עם וולברג יצאו מארגון ZOB[8]. הושגה פשרה ושני הפלגים החליטו לפעול בשלשה כיוונים: להתחיל בייצור רימוני יד — לסיים את החפירות של שלוש מנהרות בגטו — להכין כמה בסיסים ביער עבור לוחמי המחתרת.

למטרה הראשונה גייס הניק ויירניק (Heniek Wiernik) צוות מומחים והחברים העובדים בהאסאג-אפאראטבאו סיפקו את חומרי הנפץ. הנגר שמעון גלבארד וחבריו הבטיחו לספק ידיות לרימונים.[9] הכמות הראשונה הייתה מוכנה בפברואר 1943 והדבר העלה את מורל הלוחמים. חפירת המנהרות — המשימה שנראתה בתנאי הגטו כבלתי אפשרית — התקדמה היטב ונמשכה יומם ולילה. בכל משמרת השתתפו בה כ-100 איש. הדבר התאפשר הודות לעזרתם של מאז'יי קראוזה (Marzej Krauze) ושל ברנרד קורלנד, שדאגו להכין את המספר הדרוש של "אישורים" לשהות בגטו ביום עבור פועלי משמרת לילה, שאחרי 12 שעות של עבודת פרך עוד חפרו מנהרות.

לעומת זה לא עלה בידי המחתרת להכות שורש ביערות הסביבה. אחרי כישלונה של הסיירת הראשונה, נשלחה ליער קבוצה שניה של חמישה בנים: הנייק ריכטר, אולק הרשנברג, מוניק פלאמנבאום, יאנק קראוזה ויז'יק רוזנבלאט. לפי שתי דוגמאות ניתן לראות, כי הבחורים ייצגו את מיטב הנוער המקומי:

יאנק קראוזה (Janek Krauze), בחור יפה תואר, בוגר בית ספר מקצועי, היה חניך "הנוער הציוני", אחד מן החברים הראשונים של ŻOB. אחרי שארוסתו נשלחה לטרבלינקה, נשבע להתנקם והצטרף לפרטיזנקה הסוציאליסטית

---

[7] הניה לוסטיגר, תהפוכות החיים, הוצ' אחיאסף, תל-אביב 1975, עמ' 325. משפט זה לא מופיע ביומנה של המחברת.

[8] עדויותיה של שרה גוטגולד-אדליסט, איו"ש, 0.3/3514; M-49/E/4715.

[9] שמעון גלבארד, איו"ש, 0.3/1574.

"גברדיה לודובה" (Gwardia Ludowa – GL), השתתף בכמה פעולות נועזות, כולל השתלטות על הבנק בצ'נסטוחובה וחיסול כמה ז'נדרמים גרמנים[10].

על חברו לנשק, הצעיר ביותר בחבורה, יז'יק רוזנבלאט (Jerzyk Rozenblat), בן 18, ידועים כמה פרטים מזיכרונותיו של אחיו הצעיר, זיגמונט: "בבית מס' 34 ברחוב וילסון, ראיתי את אחי יז'יק בפעם האחרונה בחיים... בשבילי הוא היה ענק: חזק, חסון ומאוד אינטליגנטי. סיים את הגימנסיה העברית, היה תלמיד מצטיין בהיסטוריה, ספרות ושפות. הספיק לפרסם כמה ספורים, קיבל פרס ספרותי בגיל 15... היה ספורטאי מצוין והשתתף בהצגות בבית הספר. כאשר אביו, שאתו היו ליז'יק קשרים מיוחדים, נספה בטרבלינקה, נשבע לנקום את מותו. לעולם לא אשכח את פגישתנו האחרונה. הוא עמד לפני, גבוה, גברי, הוא ציווה עלי לא לשכוח לעולם, מה שראיתי... כמה שאהבתי אותו"...[11]

הקבוצה שהורכבה בינואר 1943 לא הייתה קשורה בזרם פוליטי אחד, אבל כולם רצו להגיע למזרח פולין ולהצטרף לפרטיזנים של "גברדיה לודובה". הפגישות עם נציגיה נערכו עוד קודם במפעל בראלנד.[12] אבל באביב 1943 שלטה עדיין ביערותיו של דיסטריקט ראדום ארמיה קראיובה (Armia Krajowa – AK), הידועה בהשקפותיה האנטישמיות. יחסה העוין אילץ את הקבוצה לשוב לגטו. כאן הצטרף אליה שלמק שיין, המבוקש עוד מקודם על ידי הגסטאפו. כעת ישבו השישה בבונקר במחסן הרהיטים ומשם ערכו גיחות לפעולות שונות בעיר ובסביבה, עד שקרה האסון. אחד הילדים המסתתרים בבונקר הסמוך נתפס על ידי הגרמנים ובאיום מכות הראה להם את מחבוא הלוחמים. המשטרה הפתיעה אותם והם לא הספיקו לאחוז בנשק,[13] או אולי לא רצו, כדי למנוע מן הגרמנים חיפושים בבונקרים הסמוכים, שם הסתתרו ילדים. הם הושלכו לבית הסוהר של הגסטאפו. בבית הסוהר ישב אתם יהודי, שאחר-כך שוחרר ומסר למשפחות הלוחמים כמה פרטים על רגעיהם האחרונים: הבחורים לא מסרו את שמותיהם האמיתיים, כדי לא לסכן את המשפחות. אחרי יומיים של עינויי תופת, ב-19 במרץ הם הובאו לבית קברות וכולם נורו. אחרי המלחמה הצליחו קרובי משפחה של הנרצחים (ביניהם זיגמונד רולאט), למצוא את מקום קבורתם בבית הקברות היהודי בצ'נסטוחובה וכיום נמצאת שם מצבה עם שמותיהם של ששת הלוחמים.

---

10 Churban Czenstochow, p.162

11 Rolat, Jakby to było wczoraj ראה פרק 3, הערה 12.

12 עדותו של יוליאן זילברברג, איו"ש, M-49/ E/ 1532.

13 עדותו של יצחק שיין, איו"ש, 0-33/6939.

למראית עין החיים בגטו חזרו למסלולם הרגיל: הליכה לעבודה, עמידה בתור לקבלת מרק ולחם, בערב פגישות חטופות עם ידידים או ביקור אצל קרובים. בגטו חיו עוד באופן רשמי כמה ילדים של אנשי היודנראט ושל רופאים. לקראת פורים החליטו השלטונות בדיסטריקט ראדום להיפטר משרידי האינטליגנציה היהודית. לצורך זה הוכרז בגטו על הרשמה למסע לארץ ישראל (פלשתינה), לשם החלפה בשבויי מלחמה גרמנים. התייצבו 127 רופאים, מהנדסים, עורכי דין וחברי היודנראט, יחד עם ילדיהם. כולם נורו בבית הקברות היהודי. אחדים, ביניהם ברנרד קורלנד, ניצלו בקפיצה מן המשאית. מי שהסתתר — נשאר.

עם "אקציה פורים" החל **השלב השלישי והאחרון לקיומו של הגטו ושל המחתרת**. היודנראט חדל מלהתקיים. דגנהארדט העניק חנינה לברנרד קורלנד, כדי שימשיך לנהל את לשכת ה-Arbeitseinsatz. באפריל 1943 גדלה אוכלוסיית הגטו ל-4,043 נפשות, מזה 2,662 גברים, 1346 נשים ו-35 ילדים "רשמיים".[14] הייתה זו תוצאה של ריכוז הפועלים מכל מקומות עבודה בעיר, אליהם נוספו יהודים שהגיעו מצד הארי או יצאו ממחבואים. על סוגי התעסוקה בתוך הגטו לומדים מן הדוח מיום 13 באפריל 1943. סך-הכל היו כאן מועסקים 233 יהודים, גברים ונשים ומקומות העבודה הפופולריים ביותר היו המטבח (100), המכבסה (44), ושירותי בריאות (51).[15] מן הדוח ניתן להסיק, כי יהודים רבים העדיפו תעסוקה בגטו על עבודת פרך בהאסאג.

ב-1 במאי הוטל על הגטו הסגר. כולם חשבו, שהנה — הגיע הסוף. כעבור שלשה ימים — ההסגר בוטל. וכל זה מדוע? היו שאמרו, כי הגרמנים פחדו מהפגנות משותפות של יהודים ופולנים לרגל אחד במאי. הפגנות משותפות?... לדעתי רצה דגנהארדט להוליך שולל את המחתרת, לפי הסיפור הידוע של הרועה והזאבים. בינתיים הופיעו בגטו שני אנשי שופו, היינריך קוסטר (Heinrich Koester) והיינץ לאשינסקי (Laschinski Heinz). שניהם יודעי פולנית, הסתובבו ברחובות ורחרחו: איפה אנשי המחתרת, ואיפה המנהרות?

במחצית הראשונה של 1943 עוד נמשכו ניסיונות הלוחמים ליצור קשר קבוע עם הפרטיזנקה הפולנית. טדאוש מוטקה (Tadeusz Mutke), איש המחתרת הפולנית, עוד מקודם עזר ליהודים לברוח מהגטו הקטן ובמאי 1943 התכונן להעביר קבוצת בורחים ליערות בסביבת אולשטין. לרוע המזל הוא נתפס על ידי

---

[14] Kromołowski, Wspomnienia, p. 568.

[15] Obóz w Częstochowie, 12. April 1943., APCZ, sygn.134/19.

הגסטאפו והוצא להורג. לא הצליחו גם הקשרים בין "מויטק" זילברברג והפולני "לאנגיביץ'" (Langiewicz), שפעל רבות כדי לעזור ליהודים הפועלים ביערות.[16] למרות כל הכישלונות החליטה המפקדה של ŻOB לשלוח נשק לכמה קבוצות ביער. איש התנועה לייב טננבאום גייס שני משגיחים יהודים מהאסאג-אפאראטבאו, ווידיסלאבסקי ויוזק וינטר, שמצאו נהג משאית גרמני, אשר תמורת תשלום הסכים להביא ליער את הנשק עם שלשה מלווים: יקובביץ' (Jakubowicz), סאמסונוביץ' (Samsonowicz) ופוטאשביץ' (Potaszewicz). אבל הנהג בגד וביער חיכה להם הגסטאפו. מבין השלושה שניים נפלו בקרב ופוטאשביץ נאסר והוצא להורג. לייב טננבאום, שאף הוא נאסר, הובא למפעל אפאראטבאו, שם נדרש לזהות חברי מחתרת. הוא שתק ושילם על כך בחייו.[17] אחרי המלחמה נתגלה, שהנהג הבוגד היה קריסטיאן וסטרמאייר (Christian Westermaier) שתמורת מסירת המידע קיבל מהגסטאפו פרס של 3.000 זלוטים ואות הצטיינות מהוורמאכט.[18]

ב. "לכו להאסאג! לכו להאסאג"!

בגלל חוסר נתונים מדויקים, לא ניתן לקבוע, כמה פועלי אפאראטבאו היו פעילים במחתרת בגטו, אבל כבר ממבט ראשון נראה, שרק מעטים עזרו למחתרת בצורה ממשית. ביחוד בולט ההבדל בין עובדי האסאג ועובדי ה-Möbellager. אלה האחרונים בנו בונקרים, העבירו ילדים ומבוגרים למקומות מסתור, ארגנו מטבחים ועזרה רפואית לנזקקים, עזרו לפרטיזנים ושמו של מנהיגם, מייכל בירנצווייג נישא בפי כולם.[19]

ומה אמרו על אנשי האסאג? כותבת איטה דיאמנט, הקשרית של "גורדוניה", פעילת המחתרת במחנה ראקוב: "פעם הייתי צריכה להיכנס בערב לגטו הקטן, אבל עם אנשי 'פלצרי' זה היה קשה מאוד. קבוצתם הלכה במלוכד, תחת משמר של ורקשוצים. היהודים האלה חשבו, שהם 'מכוסים'... שלהם לא יאונה דבר, כי זה בית חרושת לנשק. הם אף פעם לא רצו לעזור, לא רצו להסתכן... התנגדות לארגון

---

16 Churban Czenstochow, p.141; J. Pietrzykowski, Cień swastyki, p.185

17 Brener, Ruch podziemny, p.169

18 Akta dochodzenia p-ko Christian Westermaier, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN), Warszawa, sygn. 414, k. 4-21

19 חנן קיעל, דער גבור מאכל בירנצוויג ז"ל, ספר צ'נסטוחוב, עמ' 231-234.

הלוחם באה לביטוי גם בזמן מאוחר יותר... גישה זו שלטה במיוחד בקרב העובדים ב'מקומות בטוחים' והיא שהכתיבה את יחסם אל המחתרת הלוחמת."[20]

איפה יכלו לחפש הצלה יהודי הגטו האומללים? תוכנית "פלסטינה" נקברה, היער שרץ אויבים, בחוץ ארבו ה"שמלצובניקים"[21] (szmalcownik). המחתרת יכלה אמנם להבטיח להם מוות בכבוד, אך לא הצלה. ביוני 1943 התחילו החיסולים: אחרי הפשיטה של דגנהארדט על ה-Möbellager נתפס מייכל בירנצווייג וכעבור כמה ימים נרצח ד"ר וולברג, ממנהיגי הבונד — שני האנשים הנערצים על ידי כל יהודי הגטו.

אז מה לעשות?

"תלכו להאסאג! תלכו להאסאג! בקרוב יחסלו את כל המפעלים, אך לא את האסאג! אם באיזה שהוא מקום יישארו יהודים, אז רק בהאסאג! אמנם שם החיים הכי גרועים, אבל הכי בטוחים. תלמדו לחיות ממצרכים שתקבלו, העלו לנו את מנות הלחם ל-400 גר' ליום. אם לא יהרגו אותנו, אז עם מנות אלו נזכה לסוף המלחמה!"[22]

כך הפציר נורברט באשתו הניה עד שהיא עזבה את משרתה הטובה במחסני גריבאלדי ועברה להאסאג. הרבה אנשים עברו אז להאסאג. זה לא היה קשה, לא היה צורך ב"פרוטקציה". פשוט בבוקר היו מצטרפים לקבוצת עובדים — והולכים. הדרך נמשכת כשעה. היום עבר לאט, העבודה הייתה קשה ומשעממת. בערב שוב הסתדרו למיפקד, סופרים — ויוצאים לדרך. "רחובות העיר נראו עתה שונים לגמרי מבשעות הבוקר — מספרת הניה לוסטיגר — כבר דלקו פנסי הרחוב. המדרכות המו מרוב אדם... הם הביטו בנו כביצורים מעולם אחר... למראה התנועה הסואנת על המדרכות, האורות המסנוורים הבוקעים מהחנויות והבתים, תפסתי את האמת המרה והקודרת, שהנה אני נמצאת מחוץ למעגל החיים האנושיים הנורמליים... היו לי תוכניות לעתיד, היה בדעתי ללמוד, חשבתי על כתיבת ספר... ועתה — היכן אני ומי אני?"...[23]

---

[20] עדותה של אטה דיאמנט, איו"ש, 0.3/3153. ראה גם: "מויטק", עמ' 71-72.

[21] Szmalcownik — כך נקראו בזמן המלחמה המלשינים על יהודים מסתתרים (בפולנית).

[22] Lustiger, Pamiętnik, ch.17, p. 22-23

[23] לוסטיגר, תהפוכות החיים, עמ' 350.

מחשבות דומות הטרידו גם צעירים אחרים שנמצאו בקבוצת עובדי האסאג, הצועדת ברחובותיה של צ'נסטוחובה. הנה אלפרד קרומולובסקי, שזכה ב"פריבילגיה" זו תמורת 50 זלוטים שנתן לפוטרקו (Futerko), המשגיח במחלקת גנרטורים באפאראטבאו. אבל אשתו סטלה לא רצתה לעבור, פחדה מעבודה קשה וממכות הוורקשוצים. יוליה בביאצקי וכמה מחברותיה החליטו לעבור.[24] להאסאג הלך הזוג המאוהב, ידז'יה ואיזיו אברמזון בתקווה, ששם יוכלו להיות יחד. רות ציטר בת 13, שנשארה ללא הורים, הצטרפה לחברתה שושנה גליק, המבוגרת ממנה בכמה שנים.[25] ובנימין (יורק) בנדר הצעיר, שאחיו ברק עבד כבר בהאסאג, הגיע אף הוא למפעל על פי דרישת הוריו. הם נשארו בבונקר — והתאבדו.[26]

ביוני 1943 שיגר הממונה על העיר צ'נסטוחובה ד"ר פרנקה אגרת למושל הדיסטריקט קונדט ובה בקשה לחסל סוף סוף את הגטו על כל היהודים. האמנם ארבה הסכנה גם לעובדי האסאג? הרי עוד ב-31 במאי סוכם בישיבת נציגי השלטון שהתקיימה בקרקוב, שהפועלים היהודים הם חיוניים ביותר עבור תעשיית חימוש ויש להשאירם בעבודה.[27] משמע — היה כדאי ללכת להאסאג...

ג. הקרב שלא היה

האירועים של חודש יוני ניבאו רעות.

כאמור, תוך מאמצים להקים בסיסים ביער עבור הפרטיזנים היהודים, הצליח "מויטק" להדק קשרים עם הקצין הפולני "לאנגייביץ'" (Langiewicz) וב-18 ביוני 1943 נקבעה ביניהם פגישה, שהמידע עליה הגיע לידי הגרמנים. בקרב שהתפתח במקום הצליחו להימלט "מויטק" ויוסף קנטור שהיה אתו, אבל מרוב חיפזון שכח "מוייטק" במקום את המקטורן שלו. "הגרמנים מצאו את המקטורן וזה היה הגורם לחיסול המהיר של הגטו הקטן" — אלה דברים של בנימין אורנשטיין, שסתם ולא פירש. מה מצאו הגרמנים בכיס המקטורן של "מויטק"?

---

24 עדותה של יוליה בביאצקה, איו"ש, 0.3/9459.

25 "רות שטרן לבית ציטר", אשר זכרנו לספר, כ"ד חברי קיבוץ מגידו מעידים, הוצאת "מורשת"-ספרית פועלים, תל-אביב 1988, עמ' 178.

26 B. Bender, Glimpses-through Holocaust and Liberation, (Berkeley: (North Atlantic Books, 1995 p.88

27 Arbeitssitzung, Krakau, 31.5.1943, Das Diensttagebuch, p. 682

כבר הוזכר, כי ב-23 ביוני נרצח ד"ר אדם וולברג. אין ספק, שהגרמנים ידעו היטב על קשריו עם המחתרת בגטו, שמפקדיה לא ציפו ולא ידעו, כי בעוד יומיים יתחיל חיסולו. לא הייתה זאת הטעות היחידה של "מויטק": רבים מדי ידעו על קיום הארגון ועל חפירת המנהרות. המפקדה לא השכילה לחסל בעוד מועד את המוסרים העיקריים. הלוחמים, שחסרו להם מפקדים מקצועיים, כאילו שכחו, מי עומד נגדם: כוח צבאי מאומן היטב ומצויד ברובים ומכונות יריה. דגנהארדט השכיל לשמור בסוד עד הרגע האחרון את מועד המיבצע וליהודים לא היו אנשי מודיעין מקצועיים, שהיו מסוגלים מפרטים קטנים להסיק מסקנות כלליות. אפילו סתם נערה, הניה לוסטיגר הבינה, מדוע קרה האסון: "את היהודים לא הזהיר איש והגרמנים עבדו ביעילות".[28] כך נשארה היוזמה בידי הגרמנים שהיו מוכנים היטב והצליחו להפתיע את הלוחמים.

בבוקר 25 ביוני יצאו הפועלים כרגיל לעבודה ושום תכונה מיוחדת לא הייתה מורגשת בגטו. דגנהארדט למד לקח ממהלך המרד בגטו ורשה והוא סמך על עיקרון ההפתעה. לכן היהודים לא גורשו מן הבתים, האוקראינים לא הקיפו את הגטו, לא ניתנו הוראות לשוטרים היהודים. בבוקר רוב חברי המחתרת נשארו בגטו והחליטו לתפוס עמדות ולהיות ערנים. במנהרה המרכזית נערך מסדר. אמנם הנשק חולק בין הקבוצות, אך רוב הרימונים נשאר במחסן. הכול נראה שקט ו"מויטק" ביטל את הכוננות. הוא עצמו כנראה הלך לנוח, כי היה חולה.

קרוב לשעה 16.00 העירו אותו צרורות כדורים מרובים וממכונות יריה. הגרמנים הגיעו פתאום, כמו רעם משמים בהירים ומיד התחילו לירות על כולם ועל הכול, בייחוד בכיוון הפתחים למנהרות ברחוב Nadrzeczna. האם ידעו את מקומם מפי הבוגד, השוטר רוזנברג או ממקור אחר? חברי המחתרת, שהופתעו ורצו בחזרה למנהרות, כדי לקחת נשק ולהילחם — לא הספיקו לעשות זאת. **הם נורו ללא קרב, מרחוק.** אחרי שהגרמנים השתלטו על מחסן הנשק, מלאכתם הייתה קלה: כל הזמן נמשכו היריות ומשאיות מלאות גוויות — נסעו לבית הקברות. מאות הרוגים התגלגלו ברחוב. כמה קבוצות קטנות (ביניהן הקבוצה של רבקה גלאנץ) התבצרו והתגוננו עד הכדור האחרון. וכמה חמישיות הצליחו לברוח ליער דרך מנהרה צדדית. "מויטק" לא נפל חי לידי האויב. הוא נלחם בעוז ואת הכדור האחרון שמר לעצמו.[29]

---

[28] Lustiger, Pamiętnik, ch. 18, p. 7

[29] ברנר, מרי והכחדה, עמ' 71.

באותו זמן הגיע לגטו המנהל ליט ודרש לשלוח למפעל את משמרת הלילה. יהודים רבים לא ידעו מה לעשות: ללכת או לא? בין אלה הייתה פרידה הרשליקוביץ', שהתלבטה קשות, כי לא רצתה לעזוב בגטו את אחיה. בסוף החליטה ללכת לעבודה, בבגדי קיץ. היא לא העלתה על הדעת, שלא תחזור יותר לגטו.[30] כאשר הגיעו למפעל, כיוונו הוורקשוצים את הבאים לאולם מרוחק ולא נתנו להם להיפגש עם אנשי משמרת היום. היריות לא נשמעו במפעל. המיפקד בערב שנערך תמיד לפני היציאה, נמשך שעות. פתאום נכנסו לאולם ליט ודגנהארדט בליווי שוטרים. דגנהארדט פנה לנאספים והודיע, שהם נשארים באופן קבוע במפעל והגטו לא יתקיים יותר. לנאומו הוסיף "דברי פיוט": Der schöne Mai ist vorbei, die Händlerei, die Schwindlerei" ("המאי היפה עבר ואתו עסקי מסחר ורמייה"). אתם תישארו בחיים כל עוד שתעבדו בשביל האסאג וכל עוד שאתם חיים — תעבדו בשביל האסאג!"

באולם פרצה פאניקה. אנשים התחילו לצעוק ולבכות. הרי היו כאן כאלה, שהשאירו בגטו אישה או ילד במחבוא, או אימא זקנה... בראותו את תגובת האנשים, פתח דירקטור ליט בנאום נחמה: "העבודה במפעל היא עתידכם. אחרי ניצחונה של גרמניה תמשיכו פה לעבוד... אם תעבדו טוב, לא יאונה לכם כל רע. לא תלבשו בגדי פסים (של מחנות ריכוז), לא יעשו לכם כתובות קעקע, תקבלו לוחיות עם מספר. בונים בשבילכם צריפים, בחודשיים שלושה הם יהיו מוכנים... ואחרי ניצחונה של גרמניה תנאי החיים שלכם ישופרו".[31]

למחרת, 26 ביוני, כל מקומות עבודה של עובדי הגטו חדלו מלהתקיים, חוץ ממפעלי האסאג. רק כמה עשרות יהודים נותרו בבית יציקה "אנרו" (Enro) ובמחסנים ברחוב גריבאלדי. ניתנה פקודה למשטרה היהודית לאסוף ב-Ryneczek את כל יהודי הגטו. הפקודה כללה גם 17 עובדים של הגב' מוסייביץ', שהחזיקה במרכז העיר בית מלאכה לחייטות גברים. גם משפחתו של פנקוס איינהורן הובאה לכיכר ובנו יורק מתאר את מראות הזוועה:

> "עוד בדרך ראינו יחידות משטרה וז'נדרמריה גרמנית, חמושות באוטומטים, שהקיפו את הכיכר ואת הגטו, כשלצדם מכוניות עם מכונות ירייה ונגמ"שים. מה הפחיד את הגרמנים עד כדי כך, שאספו כוחות כל כך גדולים וחזקים נגד הגטו הקטן, בו היו רק 5200 יהודים, מורעבים ומבוהלים? המראה מטיל עלי

---

30 פרידה הרשליקוביץ', איו"ש,0.3/6791.

31 עדותה של בלה סנדלר, איו"ש, 0-33/6882.

פחד, אבל מעורר גם גאווה. עד עתה שמענו רק מעט על הנעשה בגטו. כעת, כשהתקרבנו לכיכר, ראינו שורות ארוכות של יהודים העומדים בציפיה דרוכה. מן הצד השקיפה על הנעשה קבוצה קטנה של גרמנים בלבוש אזרחי ומישהו מן הצד לוחש, שאחד מהם הוא ליט, דירקטור של האסאג. כעת רואים, איך מוצאים משער הגטו קבוצת לוחמים. הם פצועים וחבולים, אבל משתדלים ללכת בראש מורם. השוטרים דוחפים אותם בכוח על המשאית. והנה קודם אחד ואחריו האחרים מתחילים לקרוא לעברנו: 'אל תשכחו אותנו! אסור לכם לשכוח! קחו נקמה!' המשאית מתרחקת ושומעים עוד את שירתם. הם שרים את שיר הלוחמים ואחר כך — את 'התקווה'... כן, יש הבדל גדול בין הרצת האומללים בגירוש ספטמבר של אשתקד לבין עמידתנו היום."[32]

האמנם התיאור הזה הוא אמיתי — או שמא שוב נולד המיתוס — עוד אחד מבין אלה שמפארים מאז ומתמיד את הליכת הלוחמים לגרדום? אין לדעת. והסלקציה נמשכה. בין השורות עבר לחש: "לוקחים את הילדים!" בשורה הקדמית עומד אביה של הניה לוסטיגר יחד עם בנו אולש. הניה לא רואה כלום, כי היא עומדת רחוק בין הנשים, וההמון מסתיר את השורות הראשונות. היא לא רואה, איך דגנהארדט נעצר לפני אולש ובשוט הראה לו לצאת מן השורה. "אדוני המפקד — הסתער האב — הוא ילד גדול ויכול לעבוד!". "אני מכיר אותך — השיב התליין — אתה חשמלאי ואתה תמשיך לעבוד! בילדים יהודים אין לנו צורך!" — "אם כך — השיב האב — לא תצטרכו גם אותי!" והלך עם בנו למוות...[33]

רבים עשו כמוהו. המשאית הראשונה, מלאה ילדים והוריהם כבר נסעה בכיוון בית הקברות. אך הטרגדיה טרם הסתיימה. מן הצד עמדה קבוצה של כ-30 נערים בני 10-12. לזיגמוש רוזנבלאט חיכתה עוד אימא, לאחדים יש עוד אח או אחות, האחרים הם בודדים. העומדים קרוב שומעים, איך הנערים פתאום, כמו לפי הפקודה, פונים לד"ר ליט ומתחילים לצעוק: "אנו יכולים לעבוד!" "Herr Direktor, wir können arbeiten" — והנה לדגנהארדט המופתע ניגש ליט ודורש להעביר את כל קבוצת הנערים למפעל האסאג, כי הם חיוניים לעבודה. דגנהארדט התנגד, אך בלית ברירה נכנע והנערים בן רגע נעלמים בין השורות... ההמון נשם ברווחה... מי הציל אותם? היו שאמרו: התערבותו של ברנרד קורלנד. לפי אורנשטיין היה זה אחד הנערים, דודק לנצ'נר (Dodek Lenczner) שפנה הראשון לד"ר ליט ושכנע אותו להתערב לטובתם.[34]

---

[32] Einhorn, Wybrany aby żyć, p.130

[33] לוסטיגר, תהפוכות החיים, עמ' 384.

[34] Churban Czenstochow, p. 131, 255

מה היו המניעים של ליט? יתכן שהפעם באמת גבר אצל הדירקטור הקפדן הרגש האנושי. ויתכן גם שליט עשה חשבון פשוט: מתקרבת התבוסה של הרייך השלישי וכדאי לרשום במאזן גם משהו בצד "זכות". ואמנם הוא לא טעה: הפרשה נזכרת כמעט בכל עדות של אסירי האסאג והודות לה היה ליט קרוב לזכות בתואר "חסיד אומות העולם"...[35] מעשה חסד עשה גם הגרמני מילהוף (Mülhof), סגן מפקד הוורקשוץ בראקוב, שהצליח להציל כמה חולים ולהביאם לראקוב.[36] מן הצוות הרפואי ניצלו רק מעטים. עם סיום הרציחות ההמוניות החלו הגרמנים בחיפושים, הם לא שכחו לשדוד כל דירה ולחטט בכל מחבוא. היהודים שנתפסו — נורו מיד. היינריך קסטר הודה במשפטו, כי ירה ב-400 יהודים בזמן חיסול הגטו".[37] לא מעט בתים נשרפו יחד עם היהודים שהתחבאו בהם.

יחד עם חיסולו של הגטו הקטן הגיעה לסיומה פרשת הגבורה של תנועת המחתרת. לגבי סיבות כישלונה נשמעו כמה דעות: החוקר שמואל קרקובסקי בהשוותו את המחתרת הלוחמת בוורשה ובצ'נסטוחובה רואה בביטול הכוננות במחתרת צ'נסטוחובה גורם לתבוסתה ללא קרב ממשי.[38] אדם זילברשטיין מציין שתי סיבות לכישלונה: ראשית, הגרמנים ידעו להפעיל בכל אקציה שיטה אחרת, שהפתיעה את היהודים. שנית — לארגון היה אופי דפנסיבי, הוא המתין לאקציה, שלא באה.[39] לזה יש להוסיף את דבריו של המייסטר הגרמני הורן (Horn) שפעם תפס בעבודה אסורה שני חברי המחתרת: "אם אתם לא מכירים את כללי המחתרת, אל תתחילו להתעסק בה!".[40]

והשאלה העיקרית: למה לא הצליחו חברי התנועה לעורר את אוכלוסיית הגטו להתקוממות כללית? לדעתי, ההשוואה עם ŻOB בוורשה אינה רלוונטית בסוגיה זו, אלא ההשוואה עם ארגוני המרי בקרקוב: הן "החלוץ הלוחם" בראשותו של דולק ליבסקינד כ'מו גם מנהיגי ה"איסקרה" של השיק באומינגר ידעו, כי לא היה

---

35 עדות בעל פה של רות שטרן. ליט נשפט אחרי המלחמה, אבל זוכה. ראה: קרומולובסקי, עמ' 697.

36 Pietrzykowski, Hitlerowcy w Częstochowie, p. 192

37 Pietrzykowski, Hitlerowcy przed sądem w Częstochowie (Katowice: Śląsk, 1964)

38 שמואל קרקובסקי, לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים 1942-1944, ספרית פועלים, תל-אביב, 1977, עמ' 255.

39 אדם זילברשטיין, הגיטאות, עמ' 111-115.

40 Brener, Ruch podziemny, p.167

כל סיכוי להפוך את המרי של הקבוצה להתקוממות כללית. מדוע? כי בסמוך לתהליך חיסול הגטו הלך ונבנה לנגד עיניהם של יהודי קרקוב מחנה פלאשוב (Płaszów), שהפך עבורם לסיכוי ההישרדות האחרון.[41] **בצ'נסטוחובה מילאו תפקיד זה מפעלי האסאג – הם שהפכו לקרש ההצלה האחרון ליהודי הגטו ויחד עם זה – לגורם עיקרי לכישלון ההתקוממות הכללית.** ליהודי ורשה לא הייתה אותה בחירה. עליהם היה להחליט: או טרבלינקה או מרד.

מה אפוא הייתה הברירה, שעמדה לפני בני הנוער בגטו צ'נסטוחובה, הנוער שחלם על נקם ומלחמה? האם היה עליהם לוותר מראש על כל סיכוי של מאבק ולהילחם רק על הישרדות? קשה מאיד התשובה לשאלה זו. אולי שוב ניתן למצוא אותה בדבריה של הניה לוסטיגר: "חברי 'הקבוץ' יצרו מגע עם מחתרת הפרטיזנים הפולנית, הבריחו נשק לתוך הגטו ושלחו לוחמים מתנדבים אל המחתרת הפולנית הלוחמת. כמעט כולם שילמו בחייהם, בגללם נפל גם חלק מתושבי הגטו... אולם במעשיהם ובעצם קיומם הצילו את שארית כבודנו הלאומי הנרמס והפגינו כלפי הגרמנים וקבל העולם כולו את דמותו האמיתית של עמנו המושפל".[42]

---

[41] פליציה קראי, הנשים בגטו קרקוב, ילקוט מורשת, גליון 71, אפריל 2001, עמ' 125.

[42] לוסטיגר, תהפוכות החיים, עמ' 320. משפט זה אינו מופיע ביומן המחברת.

פרק שביעי

המקלט שהכזיב

א. פועלו של ברנרד קורלנד

הגברים והנשים שנשלחו לאפאראטבאו ביוני 1943, לא מצאו שם תנאים טובים יותר מאלה, שהיו מנת חלקם של הוותיקים שהגיעו בסתיו 1942: "היינו כ-1000 נשים — מעידה בלה סנדלר — מקום מגורים שלנו היה באולם ייצור ריק ענקי. כמקום לינה שימשה רצפת בטון מכוסה בקש. הצפיפות הייתה איומה. לא היו מזרנים. לאורך הקיר הארוך ביותר נמצא כיור ברזל ומעליו — צינור עם ברזים. זה היה חדר רחצה עבור אלף נשים. בבוקר ליד הברזים התרחשו קרבות וכולנו הרגשנו לא רחוצות. הכי גרוע היה בלילה, כי אסרו עלינו לצאת לבית שימוש, שנמצא בבניין בית חרושת. בלילה שטח הכיורים הפך למחראה ציבורית... במהרה פרצה המגפה: גרדת. שתינו, אני ורות ציטר (שטרן), שאתה התיידדתי, מכרנו מנות לחם והפולניה שעבדה אתנו קנתה לנו משחה מתאימה."[1]

הלכלוך והמחלות לא היו הסכנות היחידות שארבו לנשים. קרה בלילה, שאחד הוורקשוצים, שהשתעמם בבדידותו, היה מוצא בת לטעמו וסוחב אותה החוצה לפינה מבודדת ואחר כך היה מחזיר אותה, בוכה, פגועה ומושפלת. פעם, באמצע הלילה, נכנס לאולם נשים אחד מן המייסטרים, שיכור כלוט. עם פנס ביד עבר בין השורות והאיר את פניהן של הנשים הישנות. כאשר מצא סוף סוף את מבוקשו, התנפל עליה ואנס אותה, מבלי לשים לב לכל הסובב אותו.[2]

תנאי החיים של הגברים לא היו טובים יותר. בניגוד לנשים שידעו למצוא מתחת לאדמה מחט וחוטים, הם הפכו במהרה לדלפונים לבושים סמרטוטים. המכה הגדולה ביותר נשאר הרעב. כמובן לא כולם חיו על לחם המפעל לבדו. היו עדיין בעלי ממון, שקנו מצרכים אצל הפולנים. המסחר הביא למתווכים רווח נאה, כי בשוק העירוני חצי לחם שחור עלה 12 זלוטים ובמפעל — פי שלושה ויותר. ברנרד קורלנד, אותו מינה דירקטור ליט ל"זקן המחנה" (Lagerälteste), החליט לשנות את המצב באופן רדיקלי ופנה בהצעה לארגן קנטינה עבור האסירים: המפעל היה מספק לחם באיכות טובה והיהודים יכלו לקנותו תמורת 24 זלוטים

---

[1] בלה סנדלר, איו"ש 0-33/6882

[2] Kromołowski, Wspomnienia, p. 740

לחצי קילוגרם.[3] קורלנד הצליח גם לארגן בתי מלאכה של חייטים וסנדלרים, שם יכלו האסירים לתקן בגדים ונעליים. עבור גברים הוקמה ביוזמתו מספרה. ניתנה הרשות להשתמש מדי פעם בפעם במתקני המרחץ עם מים חמים, שנמצאו בשטח המפעל.

בואם הפתאומי של מאות יהודים מהגטו הקטן גרם לאנדרולומוסיה בשטח המפעל. בכל מקום שרדה צפיפות, החדשים לא ידעו איפה מקום עבודתם. את הפועלים היו מעבירים ממקום אחד למשנהו והייצור פחת בהתמדה. באולמות התפשט לכלוך ומתחת לשולחנות הייצור התגלגלו צרורות של האסירים. כמה שוטרים יהודים, שעוד קודם נשלחו מהגטו, ניסו לעשות סדר, מה שלא מצא חן בעיני המשגיחים היהודים הוותיקים ועוד פחות בעיני המנהלים הגרמנים. כולם הרגישו, כי מצב זה לא יוכל להימשך זמן רב, רק פחדו לחשוב, באיזה מחיר הוא ישתנה.

למרות כל הקשיים היו שהתחילו להסתגל למצב החדש. תהליך ההסתגלות היה כמובן קל יותר לאלה, שהייתה להם נפש קרובה. הזוג הצעיר, איזיו אברמזון ואשתו ידזיה היו מאושרים כאשר היו נפגשים בערב. טבעות הנישואים הפכו חיש מהר לכיכרות לחם, אבל זה לא היה חשוב — העיקר שהיו ביחד.[4] עם יוליה בביאצקי הגיעה אחותה עם בעלה השוטר ועם ילד (את השוטרים ומשפחותיהם שיכנו במקום נפרד, רחוק מהמגורים של האסירים). היו עוד משפחות בעלות מזל, שהצליחו במשך הזמן להיות ביחד בהאסאג- פלצרי. מספר אריה אדליסט:

"בתחילת נובמבר 1942 עברנו לגטו הקטן ואחר תקופה קצרה המשפחה התאחדה כאן. כל אחד מאתנו עבד במקום אחר. אני עבדתי בהאסאג גם לפני חיסול הגטו הקטן ולכן ב-25 ביוני 1943 בעת חיסולו של הגטו הקטן נשארתי בהאסאג. עדיין הייתי לבד. אבא ואימא היו עוד בגטו בחיסולו. אחי עבד בראקוב ואחותי עם בעלה הועסקו ב-Rawo, חברה קטנה שאספה פסולת מתכות עבור הגרמנים.

בהאסאג במשך החודשים הראשונים עבדתי באגף הובלה וסבלות (Transport). חבילות הפלדה והצינורות הועמסו על גבנו וברגל הבאנו אותם למחלקות או למחסנים. קבוצה הסבלים שלנו מנתה שמונה אנשים ואני הייתי הצעיר שבחבורה. הקבוצה נקראה 'טרנספורט כבד' משום שכל המשאות הכבדים ושינועם הופנו אלינו. משגיח הקבוצה היה אסיג (Essig), בחור טוב שלא הכה

---

[3] Einhorn, Wybrany aby żyć, p. 141

[4] Jean Klein, Not Now, not Ever, p. 53

את עובדיו ודאג למענם לאוכל ולמנוחות. העבודה הייתה קשה מאוד, מדי פעם בפעם פירקתי לבד קרון פחם. קושי נוסף: לא היו לי נעליים אלא סנדלים קרועים. בעיה זו נפתרה בצורה מעניינת. בשטח המפעל היו פזורים ארגזים קטנים ששימשו להבאת קליעים. פתח הארגז היה מחובר לדופן ברצועות עור קטנות. בתום העבודה חתכתי את הרצועות מכמה ארגזים ומסרתי אותם לסנדלר שבתמורה לתיקון הסנדלים קיבל ממני את עודף הרצועות.

אחרי שעברו להאסאג, אמי עבדה ככובסת במכבסת המחנה. אבא עבד ב-Presserei, אחותי בחידוש תרמילים (רקאליברירונג). אחי מנחם נשאר עדיין במחנה ראקוב וגיסי עבד במטבח. אחר תקופה של כמה חודשים הצלחנו לשנות את מקומות העבודה: אבא היה אחראי על הצריף של פרסריי ועיקר תעסוקתו בעבודות ניקיון. אחי הועבר מראקוב למחנה שלנו ועבד בבנייה ואני עזבתי את הטרנספורט והועברתי גם לאגף הבנייה. העברת אבא הייתה מאוד חשובה לו. בעיקר חשוב היה לו שנשאר בצריף ועל ידי כך ניתנה לו האפשרות להתפלל בבוקר וגם ללמוד במשך היום. הדרגש שלו ומסביב לו הפך לבית ועד לחבריו החרדים שהתקבצו ועסקו בדברי תורה."

אבל למעטים בלבד היה מזל להיפגש בערב עם כל בני המשפחה. הניה לוסטיגר, שרק בהאסאג נודע לה על מותם של אבא ושל אולש — שקעה בייאוש: שניהם? הילד בן 12, האהוב והיחידי, רצחו אותו! היא לא חדלה לבכות ונורברט לא יכול היה להרגיע אותה. בלילה, בטרם כבו האורות, הניה שפכה את דמעותיה יחד עם מילים שנקרעו מן הלב:

Ktoś kiedyś zrodził się na świat
Gdzieś matka miała dziecię...
Ktoś opromieniał szczęściem dom
Biegając sobie po świecie...

I miał ten" ktoś" swój własny kąt,
I ojca co go tulił
W oczy patrzała matka mu,
Więc pieścił się i czulił.

I nic nie wiedział mały "ktoś",
Że na tym pięknym świecie
Istnieje zło i brud i ból
Co dręczą nawet — dziecię...

Przyszła brutalna, dzika "dłoń,"
Miała coś przeciw temu,
Aby spokojne życie wiódł
Więc — dom zabrała jemu...

Cięła i żęła... na swój stos
Ofiary wciąż składała,
Jak chciwy rab, niesyty krwi
I matkę mu zabrała...

A że nie miała jeszcze dość
Zabrała mu "dłoń" i brata,
I widział łzy i słyszał krzyk
W rozpaczy: "Mama, tata!"

Niewinnych, drobnych piskląt rój
Powiedli na stracenie!
Widział ich strach i wielki ból
Czuł małych ciałek drżenie...

Wiele ich poszło, ojców, sióstr,
Ojców i matek wiele,
Duszono ich, palono ich,
Mszczono się na ich ciele...

Garstka została - resztę tą
Zamknęła "dłoń" za kraty,
Przygotowała ciasny "dom",
Baraki, głód i... baty!

Zrobić nie może - nic a nic!
Nie pyta już - dlaczego?
Snuje wspomnienia cienką nić,
Wracając wciąż do tego...

(Henia Lustiger - spisane na pryczy hasagowej)

נולד אי-שם, נולד אדם,
בא לעולם פעם ילד —
גדל, צמח מחיתוליו
והסתובב בחלד...

אחרי האם לקחה ת'אב
ואח רך, חסר ישע —
עשתה זאת עוד לרבבות.
עוולות על הפשע...

היה לו אב, הייתה לו אם,
ליטפוהו ופינקוהו —
עליז היה ומאושר
והחיים שמחוהו...

קטנים, גדולים, פעוטות,
זקנים אל המיתה הוציאה
נשאה זעקה של חרדה,
את המרומים הבקיעה...

ולא ידע כי בתבל,
שכה יפה נראה לו,
שולט הרשע, הזדון,
אשר הלום יהלום בו...

שוב לא השכיל לעשות מאום,
נאק רק: "אנא, למה?"
צחקה ה"יד" צחוקה הערום —
מזימתה לא תמה...

באה פתאום "יד" מחרידה,
"יד" אשר לא השלימה
עם זה שבשלווה יחיה...
לקחה לו את האימא...

בשביל הקומץ שנותר
כלוב מסורג הכינה
עבודת פרך, מצליפה,
שם לכל איש המתינה.

ולא יכול לעשות מאום,
שאל רק: "למה? למה?"
צחקה ה"יד" צחוקה הערום...
מזימתה לא תמה...

שוכב לו "הוא" בצריף
חשוך איפה אותו הובילה
הזיכרונות מענים אותו
חוזרים. חוזרים, חלילה...[5]

הניה לוסטיגר (נכתב על דרגש במחנה האסאג)

---

[5] הניה לוסטיגר, תהפוכות החיים, עמ' 391-392. מקור: השיר נמצא ביומנה של המחברת.

למזלה, הניה הייתה יחד עם נורברט, שהצליח להתקבל ל"מועדון השרברבים". המגורים הנוחים במחסן השרברבים, כולל מיטה מאחורי מחיצה, הקלו על נורברט להשיב לאשתו את הרצון לחיים. אבל אלפרד קרומולובסקי נשאר בודד ומודאג, כי סטלה לא הצליחה לעבור ממחסני גריבאלדי להאסאג.

הגיע ה-19 ביולי 1943. עוד לפני הצהרים, כאשר התפשטו שמועות על סלקציה — האנשים רצו לקורלנד ושאלו על פשר הדברים. תשובתו של "זקן המחנה" לא הייתה אופטימית: "הם שוב צמאים לדם יהודי"...[6]

"למחרת — רשמה ביומנה הניה לוסטיגר — כאשר משמרת היום סיימה את העבודה ואנשי קבוצת השרברבים התיישבו לאכול פת שחרית נפתחה הדלת בחבטה והשוטר פלדמן נכנס בצעקה: לצאת! לצאת! יוצאים למיפקד!

— מיפקד? — התפלא ראש הקבוצה סטאשק — מה פתאום עכשיו? זה לא מוצא חן בעיני... ולך לא אכפת כלום, כמו לכל המשטרה היהודית!

— הודות לזה אני חי יחד עם המשפחה! — ענה פלדמן.

— ככה? — הגיב סטאשק — וכמה אנשים כבר שלחת לעולם הבא?

— אני אעזור לגרמנים לשלוח יהודים כמה שידרשו, העיקר שאוכל להציל את אשתי ואת ילדי! — השיב פלדמן. סטאשק לא היה יכול להתאפק יותר והתנפל על פלדמן באגרופים. בקושי הפרידו ביניהם — וכולם יצאו למיפקד."[7]

ב. "19 ביולי 1943" – סיפורו של זיגמוש רוזנבלאט[8]

"היה זה יום קיץ חם. אהבתי מזג אוויר כזה מפני שבעבודתי, והיא שמירה על אווזים ותרנגולות, היה עלי להיות בחוץ. זה היה תענוג נדיר לעזוב את המחנה אפילו לשעות מעטות. איך שהוא האוויר שנשמת מחוץ לגדר התיל היה שונה. יכולת גם לשמוע חדשות אודות המלחמה — לאחרונה כולן טובות — ואולי אפילו לשוב עם קצת מזון יקר ערך. היום הזדמנה הזדמנות כזאת לכמה מתנדבים ל'קבוצת קבורה'. דאדק וקסלר יחד עם חברו הטעינו שני ארגזים למשאית. כאשר הארגז השני הורם, צפיתי באנשים שטיפסו למעלה והתיישבו על הרצפה בעוד הוורקשוץ התיישב על שרפרף והמשאית נעה קדימה.

---

6 Churban Czenstochow, p. 26 2.

7 פרק 19, עמ' 13-14 Lustiger, Pamiętnik, קטע זה לא נמצא בספרה של המחברת.

8 Sigmund Rolat. July 20, 1943, YVA, 0-33/6775 — סיפורו של רולאט מופיע כאן בגרסה מקוצרת, בתרגום עברי של מרה זילברברג, עם מספר תיקונים בתוכן כולל התאריך. ברוב העדויות מופיע 19 ביולי כתאריך הסלקציה.

בבוקר יולי חם זה, העבודה הייתה כשגרתה. רק גרמנים מעטים היו בסביבה. הלכתי לאיטי אחרי טור האווזים והתרנגולות שבהם טיפלתי בשביל המייסטר הגרמני ניז'יולק (Niziolek) ושניים מחבריו. הייתי בר מזל לקבל עבודה זאת. עם ידידי בעלי כנפיים היה לי מותר לצאת מחוץ לגדר התיל. חוץ ממני היו עוד שלושים וארבעה נערים בגילים משתים עשרה עד ארבע עשרה. הודות להתערבותו של דירקטור ליט בזמן חיסול 'הגטו הקטן' באנו כולנו לעבוד במחנה זה. בהוראת דירקטור ליט נוצר Jugendliches Kapo — 'קאפו הנערים'[9] — שבראשו עמד יהודי גרמני בעל שער שיבה, שקראנו לו 'הזקן'. כולנו ידענו שלהיות כעת במחנה העבודה הזה — זו הייתה מתנה משמים, מפני שהיינו מודעים למה שקרה לשמונים צעירים אחרים אשר הועמסו על המשאיות. הם ואלפיים גברים ונשים מהגטו הקטן — נלקחו ישירות לבית הקברות היהודי ונורו.

כך שהודינו לאלוהים שאנחנו חיים וידענו שנחיה בפחד כל עוד נמשיך לחיות. אנו הילדים רצינו לעבוד, אבל האם הגרמנים יתנו לנו סיכוי? ומדוע אנחנו? כמה פעמים שאלתי את עצמי זאת — רק בגלל זה שעמדתי קצת לצד זה ולא לצד ההוא? היה לי זמן לחשוב על עתידי העצוב והיה לי זמן לחלום בשדות הירוקים ליד הפלג, שאליהם הייתי לוקח את האווזים והתרנגולות שלי.

התקרבתי לצומת אשר בו התחבר הרחוב, שבו נמצאו מחסנים של חומרי נפץ, מטבח המחנה ובהמשך הצריפים שלנו, לרחוב רחב יותר אשר שימש לרציף מטען לקרונות התחמושת המיוצרת בהאסאג. מחלקת ה-Rekalibrierung[10] פנתה לרחוב הזה. כאשר באנו לראשונה למחנה, אמי צורפה ל'קבוצות צחצוח' של מכונות. עבודתה הייתה קלה והיא תמיד מצאה זמן לארגן בשבילי משהו מיוחד לאכילה כאשר נפגשנו בערב. באותו הזמן הייתה עבודתי לאסוף ולסדר קופסאות ריקות מקליעים. יוסק פייר (Josek Feier) היה שותפי. יוסק היה ידידי מילדותנו. בזמן 'האקציות' המרובות שהיו ב'גטו הגדול' התחבאנו יחד באותם המקומות. ידידותנו התחזקה עוד כששני אבותינו גורשו באקציה הראשונה. שני אחינו הצטרפו לאותה תנועת מחתרת ומתו זה לצד זה. עכשיו סמכנו על האמהות שלנו. יום אחד ראה אותנו מייסטר ניז'יולק מעמיסים את הקופסאות ולאחר דקה או שתיים, הוא קרא לי ואמר לי להתייצב מיד בלול החדש שנבנה מאחורי הדלת האחורית של האולם. גיליתי גם שלא אשתייך עוד ל'קאפו הנערים' ובמקום זאת נכללתי באחד 'הקאפואים' של הגברים במחלקה. ראיתי זאת כעליה בדרגה.

---

[9] במחנה אפאראטבאו המושג "קאפו" (Kapo) התייחס גם לקבוצה קטנה של עובדים (4-30 איש) וגם לראש הקבוצה היהודי.

[10] הכוונה למפעל לחידוש תרמילי קליעים, עליו ידובר בהמשך.

כמה ימים לאחר מכן, אמי הצליחה לקבל העברה למחלקת Rekalibrierung. היא עשתה זאת כדי להיות יותר קרובה אלי במשך היום וכדי שנוכל לאכול יחד ליד המכונה שלה. לא אשכח לעולם את התותים שהיא קנתה לי ליום הולדתי השלוש עשרה מאיזו עובדת פולניה. זאת הייתה ארוחה מלכותית. אולם כאשר אכלנו בזמן המוקצב לארוחה, נשלחו אלינו מבטים מאיימים על ידי גברת קוך (Koch)[11], נציגת המייסטר ניז'יולק. הייתה זו אישה בלונדינית קטנה עם חזה גדול, אף בולט, די יפה. הייתה מתהלכת בסוודרים צמודים ובהתנשאות של Herrenvolk. בעלה היה קצין בחזית הרוסית.

כמאה מטרים במורד הרחוב, מהצד השני של אולם רקאליברירונג הייתה במה מסתובבת ענקית לצורך סיבוב קטרים וקרונות ממסילה למסילה. לעתים קרובות כאשר טיילתי עם להקתי, צפיתי בקרונות. עכשיו גירש אותי הוורקשוץ הצידה ונסוגותי במהירות.

כעת ראיתי, שהותקנו אורות על כל הקירות שמסביב למסילה הצדדית. מטרים רבים של כבלים כיסו את כל המרצפות והחשמלאים עמלו בחיבורם להמון נורות עירומות. השטח אשר בדרך כלל היה מלא בקרונות ומשאות היה מוקף משלושה צדדים על ידי קירות בניינים ונפתח לדרך חיצונית רק במסילת הפלטפורמה. משהו התרחש שם ואני לא העזתי לנחש מה. האם האנשים הלכו מהר יותר, צעדם יותר עצבני?

בזמן שהבאתי את הלהקה שלי ללול, הרגשתי התכווצויות בקיבתי ורצתי לשירותים הסמוכים. בפנים היה עלי להידחף בהמון אנשים, כולם מוטרדים ומתוחים. 'ידענו שזה מגיע', אמר מישהו, 'כולם ידעו שיותר מדי טיפוסים שלא מסוגלים לעבוד הגיעו לכאן'.

'סתום את פיך, חכם', קטע שלמה, שאחיו הצעיר הניק השתייך ל'קאפו נערים'. הוא פנה עם האחרים לדאדק וקסלר שענה לשאלות הנוקבות של מוניק דאומן: 'אני אומר לך שכל בית הקברות שורץ ס.ס. ואוקראינים. שני ס"ס-מנים לא נתנו לנו אפילו להתקרב לשער'.

'האם הם אמרו משהו?' שאל מוניק.

'לא, לנו לא. הם ציוו על הוורקשוץ שנסע אתנו לזרוק את ארונות הקבורה ליד הדרך, ולהסתלק משם לכל הרוחות. הוורקשוץ היה נפחד כמונו. נסענו משם בדקה, אבל הגנבנו מבט מעל החומה...'

---

[11] קוך — שם מדומה, השם האמיתי אינו ידוע.

מוניק לא רצה לומר לי מה ראה דאדק וקסלר. מצד שני, השנים האחרונות ציידו אותי בהבנה מספקת כדי לנחש מה יכול להתרחש בבית הקברות המלא פעילות. פחד וניחושים השלימו האחד את השני. עכשיו רציתי להיות ליד אמי. בהביטי בזהירות ימינה ושמאלה פן יעכב אותי השומר, הלכתי בכיוון אולם המכונות שלה. אבל דמעות ניקוו בעיני, כאשר ראיתי את הספסל הריק ליד המכונה של אמי.

גב' פייר, אימא של יוסק, שעבדה בסמוך, לחשה לי בסוד שאמי, מודאגת מכל השמועות, הלכה לחפש אותי. 'אמרתי לה שזה יביא לה צרות, לעזוב ככה את המכונה, אבל היא לא רצתה לשמוע'. גב' פייר המשיכה בעבודה, עיניה מביטות בי מהצד. 'אין צורך להוסיף עוד צרות, אמרתי לה, מפני שאנחנו מכירים את גב' קוך. היא מחפשת את אמך. היא תשנא כל יהודיה שלא נראית כמו שכתוב בספרי הנאצים' (אמי הייתה גבוהה בהרבה מגברת קוך). התיישבתי על הארגז ובכיתי. כל פחדי יצאו החוצה שוב. ידעתי עכשיו שבאופן טבעי יקרה לי מה שקרה לשמונים הילדים באותו היום לפני חודש. אבל עדיין קיוויתי כנגד כל סיכוי. רציתי לחיות רק עוד כמה שעות, כי אם אחיה באותן השעות — אמשיך לחיות, ומי יודע, אולי אשרוד את המלחמה.

גב' קוך הופיעה בכניסה הראשית, בשובה ממפגש המנהלים, בדיוק כשאמי באה בריצה מהכיוון השני. בהתעלמה ממבטה הישיר של הגרמניה, אמי רצה אלי ושמה את זרועותיה סביבי. כמה אהבתי את אמי וכמה טוב היה לנשק את פניה המוכתמות בדמעות. ציפינו לגרוע ביותר שיבוא מגב' קוך. במקום זאת, באופן בלתי מוסבר היא רק העיפה אלינו חצי חיוך מזלזל ויצאה. אימא סידרה את שערה השחור הארוך בעוד עיניה הגדולות נחות עלי בביטחון כשהיא מרגיעה את פחדי. 'אימא תדאג לך', היא אמרה. חמש דקות לאחר מכן הודיעו ברמקולים שהסלקציה תתקיים באותו הערב בשעה עשר.

במשך זמן רב האמינו יהודי צ'נסטוחובה בסיפורים שהלעיטו אותנו הגרמנים אודות מחנות עבודה במזרח שלשם כביכול מועברים היהודים... זה היה בלתי נתפש עם טרבלינקה... אבל את מה שקרה בבית הקברות שלנו, בטווח שמיעתנו, כאשר הגטו הקטן חוסל, אי אפשר עוד היה לבטל על ידי תקווה. לא היה שום דבר מופשט או לא אמיתי במכות ובסבלם של אלה שנבחרו למשאיות הממתינות. הגרמנים אפילו לא העמידו פנים של גירוש מזרחה. כאשר המשאיות עזבו בזו אחר זו, כולנו ידענו את יעדן. קולות הירי של מכונות היריה נמשכו שעות ולא יכולנו עוד לאטום את אוזנינו. היינו חולים מרוב פחד ומשותקים מכאב כאשר הבגדים של הקורבנות, עדיין חמים, הוחזרו למיון.

מה שדאדק וקסלר ראה הקפיץ אותנו בחזרה לאקציה האחרונה. ידענו שתוך זמן קצר מכונות היריה שוב יפעלו. ידענו שזה יקרה וידענו איך. הקברים

כבר נחפרו. כמה הפעם ולמי? יכולתי לראות את הרובים מכוונים אלי... ואת הסוף.

לא כולנו נמות באותו לילה, למעשה הרוב ינצל — זה היה ברור ממעשה הסלקציה. זה היה תלוי בגיל, מראה, בריאות, סוג העבודה — והקפריזה של הממיינים. מוניק דאומן, גבר צעיר ובריא, אשר המייסטר שלו ראה אותו עובד קשה מהשכם בבוקר ועד החושך, לא היה צריך לדאוג הרבה. אבל הסיכויים של חברי ב'קאפו נערים' נראו אפסיים. עקב ההודעה בדבר הסלקציה, אנשים סובבו את ראשיהם כשהם פגשו באופן בלתי צפוי באחד הצעירים. בעצמם לא בטוחים בנוגע למחר, הם לא יכלו לשאת את מראה הילד שמתאמץ עד גבול כוחותיו והכל לשווא.

פיסת דשא ושתי תעלות צרות שימשו ליהודים של האסאג לאכילה ולבילוי לפני ששטח הצריפים הושלם והוקף בגדר תיל. לאחר שעות העבודה המקום התמלא בגברים ובנשים שחיפשו קצת אוויר צח. כשאמי ואני התקרבנו לאותו האזור, מצאנו אותו מלא מעל לרגיל. נראה היה כאילו כל אוכלוסיית המחנה רצתה ליהנות מקרני השמש, ליהנות מהרוך והירק של הדשא, להאריך את החמימות אותה הרגישו בהיותם ליד אלה שאותם אהבו. כרגיל אמי רצתה כי אוכל והציעה לי את הפיסות הכי טעימות: זה חשוב מאוד לאכול היום, כדי שיהיה כוח למה שצפוי לנו. היא הייתה מאוד נינוחה, לא מודאגת. אחרי הכל, היא אמרה, זה היה נס שרק אני נבחרתי מ'קאפו נערים' ושמייסטר ניז'יולק חיבב אותי. הספקות, השאלות המדאיגות, התיאורים המפחידים נעלמו, כי היא ביטלה אותם אחד אחד. היא כה האמינה שאני אעבור את המבחן היום ושאנצל מהמלחמה ואוכל להעיד על מה שראיתי. קולה לא נשבר לרגע, ורק כאשר התכוננו לעזוב היא ארזה את שאריות האוכל באומרה 'את זה נשמור למחר'.

היה כמעט חושך כאשר אמי ואני הגענו לקבוצה שלי. מוניק דאומן ניגש אלינו והרגשתי שאמי מאושרת לראותו. מוניק הכיר אותי שנים רבות. כתפיו הרחבות היו לי למשענת. ישנו באותו הדרגש. בשבילי הוא היה ענק. פניו הגלויות השרו אמון והוא היה האיש הצעיר היחיד בין מאות העובדים ב'רקאליברירונג'. עליו איש לא דיבר רעות. אמי לחצה את ידו ואז שמה אותה על ראשי. 'הוא שלך', היא אמרה. 'אתה כל מה שיש לו כאשר אני שם'. היא הראתה בכיוון 'הקאפו' שלה. 'בבקשה, או בבקשה, אתה מוכרח לשמור עליו'. היא רצתה לומר יותר, אולם עיניה נצצו מדמעות. היא שמה את זרועותיה סביבי וחיבקה אותי, נשקה לי פעמיים, ליטפה את שערי והלכה, בלי להסתובב, לקבוצתה.

השוטרים כבר שרקו. 'Los, verdammte Juden' — צעק הגמד שטיגליץ (Stieglitz), סגנו של מפקד הוורקשוץ, יצור מפלצתי, בעל רגליים קטנות

וראש ענקי. 'להסתדר, להסתדר!' הדהדו הקאפואים היהודים. חיבוק אחרון ודודתי טוניה עזבה את בעלה מיכאל. בעלים ונשים נפרדו ורצו להשלים את קבוצותיהם. 'סנטר למעלה', אמר שלמה לאחיו הצעיר ב'קאפו הנערים'. לא נאמרו מילות פרידה.

'Achtung!'. דממת מוות ירדה על כל האזור. מפקד הוורקשוץ, הרמן קלם, הופיע בקצה השמאלי והתחיל בסקירה. מחייך הוא עצר ליד אדם אחד והוריד במהירות את שוטו על האומלל שהובל לאולם. הקורבן הראשון נבחר.

'Achtung!' — הרעים שטיגליץ שוב בקולו. הופיע ד"ר ברטשניידר, שממנו פחדו אפילו חבריו הגרמנים. הצלקת שבפניו נצצה באורות חזקים כשהוא התחיל לדבר בקול חדגוני: 'יהודים! זהו מחנה עבודה משולב במאמץ המלחמתי הכולל של הרייך הנאציונל-סוציאליסטי המנצח! הייתה לכם הזכות להצטרף למאמץ זה. ציוו עליכם לעבוד, לעבוד, ובכך אולי תצדיקו את קיומכם. לא עשיתם זאת. נכשלתם. אתם שייכים לגזע הנחות. אנחנו יודעים שיש ביניכם מעטים שרוצים לעבוד — מעטים מאוד. ואנחנו יודעים שיש הרבה מעמידי פנים — אנחנו יודעים מי הם ונעקור אותם. אבל לא יהיה סיכוי שני. מעתה אתם תספקו את מה שמצפים מכם, ולא — תלכו כולכם. אין לנו זמן לשטויות. תעבדו ותעבדו קשה ואז תחיו'.[12]

בשורות של חמישה ובסדר מספרי היה על קבוצות ה'קאפו' להתקדם בכיוון המסוף. על כל שורה היה לעלות עליו ולעצור. שם עמדו מנהלי עבודה וסגניהם, מוקפים על ידי שומרי הוורקשוץ. המנהלים יכלו לבחור כל יהודי שרצו. לא התאפשרה התנגדות אלא על ידי המנהל ליט. זכות הבחירה הייתה גם למפקד הוורקשוץ קלם ולסגנו שטיגליץ. היהודים שנבחרו נדחסו לאולם גדול בעל חלונות אשר היווה את הקיר השמאלי של הסמטה המרוקנת. מאולם המעבר הזה הם יעלו על המשאיות הממתינות. על אלה שיעברו יהיה להיכנס לסמטה עצמה.

הסלקציה לא נערכה לפי שיטה כל שהיא: כמה שורות של חמישה עברו ללא פגע ובשורה הבאה נבחרו שלושה או ארבעה. שאלות או תחנונים גרמו למכות רצח. שני אוקראינים גררו אז את הגוף לאולם המעבר. פה ושם החיוך נראה מאולץ: מייסטר ניז'יולק קודר למדי. דירקטור ליט, בצד אחר, נראה מנותק מן הנעשה סביבו. קאפו אחרי קאפו עלו לבמה ופנו לאדוניהם. עם כל התקדמות אחז בי יותר פחד. לא הייתי בטוח עוד שצירופי ל'קאפו המבוגרים' הוא באמת יתרון. לפעמים האנשים בשורתי שינו את מקומם, כי חשבו למסוכן לעמוד

---

[12] הנאום שוחזר מזיכרון.

ליד מישהו שמושך תשומת לב. רק נוכחותו הקבועה של מוניק ודברי ההרגעה שהשמיע מנעו ממני לפרוץ בבכי רם. חלפה שעה והגרמנים היו מרוצים מפני שהכול התנהל בהתאם לתוכנית. גם נציג הס״ס, שטורמבאנפירר קליפש היה מרוצה.[13]

ואז הגיע תורו של 'קאפו הנערים'. היה במיוחד נוגע ללב לראות את צעדם הנחרץ של הילדים, העמדת פני האמיצים שלהם והמתח שקרן מהם. נפסקו התקפי הצחוק על הבמה. כמה מהגרמנים סובבו את ראשיהם לצד. שטיגליץ דחף את שבע השורות המלאות עד לפלטפורמה. רק אז הורשה 'הזקן' לדווח. נשמע קולו רם וברור: 'קאפו ארבעים ושתים, כל שלושים וארבעה איש נוכחים.' דקת שקט נוספת. מפקד הוורקשוץ הצביע בזרועו בכיוון אולם המעבר ואז נשמע — לא יאומן! — קולו של דירקטור ליט: 'הקאפו עובר!' העיניים פנו למפקד. פניו היו מעוותות מכעס. הוא ניגש למנהל ליט ובלחש שורקני ירק: 'איך אתה מעיז? זוהי חבלה!' אבל 'הזקן' — לא עבר.

החדשות עברו מאוזן לאוזן תוך שניות. תארו לכם, כל הילדים עברו! תיארתי לעצמי את אמי כשנודע לה שהקבוצה הקודמת שלי עברה ואני הייתי עדיין אמור להיבחן כמתאים, ילד קטן מגוחך בין שני גברים מבוגרים.

רק קבוצה אחת הפרידה בינינו לבין הפלטפורמה. צפינו בקבוצה הקודמת: כל שורה עולה בהיסוס למרכז הבמה. כעת תנועת ראש קלה או זרוע גרמנית קבעו אם תחיה או תמות. התפללתי שיעבור יותר זמן עד הגיע תורנו. עתה נראה הסוף. התקרבתי עוד ועוד ושלווה משתקת השתלטה עלי. לא הרגשתי דבר. ממרחק הגיע הדו״ח הקצר: 'קאפו חמישים וארבע, כל השלושים ותשעה איש נוכחים'. הפלטפורמה העגולה ריקה עתה. מוניק לוחש: 'תהיה זקוף'. רגלינו מושכות אותנו קדימה. אני מביט ישר. עוד צעד — קלופ, קלופ, אנחנו הולכים עתה על עץ. אנו עוצרים. שנייה נמשכת זמן כה רב. אני לא מעז לנשום. מייסטר ניז״יולק נמצא עתה מולנו. עיניו נחות עלי. עדיין אותה השניה. זרועו מעבירה אותנו. 'עברו' — הוא מריע בקולו. צעדים ארוכים עתה, המדרכה שוב מתמתחת לרגלינו. עברתי, עברתי, אני חי. בבת אחת חוזרת אלי זהותי... הרגשתי את הרוח הקלה, ראיתי את הכוכבים. הבטתי סביבי והכרתי פנים: דאדק וקסלר המחייך, יוסק פייר ולצדי, ידו נחה על כתפי, מוניק דאומן.

הסמטה הייתה מלאה. ההתקהלות מלפנים הגיעה לממדים מדאיגים. גברים, נשים וילדים לחצו ונלחמו להיות בקצה החיצוני ולעקוב אחר התקדמות הסלקציה. בנשימה עצורה הם חיכו לקרוביהם והתפללו בתנועת שפתיים

---

[13] קליפש — שם מדומה, השם האמיתי אינו ידוע.

בלתי נראית, שהם יעברו. הבעל הנרגש שאשתו הצעירה בדיוק באה לזרועותיו נסוג בשמחה לאחור, מפנה את מקומו לשני יהודים מתוחים ומודאגים אחרים. 'קאפו הנשים' של Rekalibrierung החל את דרכו. התחננתי בפני מוניק לתת לי לעמוד מלפנים. הייתי בטוח וכל תשומת לבי עברה לאמי. מוניק הצליח במרפקים להשיג מקום תצפית מלפנים. חבר אחר ראה אותי רועד והרגיע אותי יותר מפעם אחת. 'אין שום סיבה, שום סיבה שבעולם שאמך לא תעבור.' ודוד צחק עלי: 'לא ידעתי אף פעם שאתה כזה ילד של אימא. אתה לא יכול להיות בלעדיה כמה דקות נוספות?'

ואז זה קרה. אמי, הכי גבוהה בשורתה, עמדה על הבמה. היא עמדה בקצה השמאלי הקיצוני, ליד דודתי טוניה וליד גב' פייר. שניה אחת ועוד אחת. קול נשי חד וגרוני, רחוק מדי כדי להבדיל במילים. אולם הצליל הביא את המובן. מוניק נדרך, דאדק וקסלר התקרב אלי. משהו לא היה כשורה, זאת ידעתי באופן אינסטינקטיבי וציפיתי בחרדה. גב' קוך הגיעה עתה לשדה הראות. היה זה קולה אותו שמענו. היא לבשה חליפה בצבע יין ומגפיים מצוחצחים היטב. שוט רכיבה בידה הימנית. היא פנתה ביוהרה לעבר שורת חמש הנשים חסרות הישע. היא נעמדה מול אמי, רגליה פשוקות קלות. מוניק כנראה ניחש את שעמד לבוא, כי הוא ניסה לסובב אותי. הוא חיזק את אחיזתו בזרועי, אולם הדבר לא מנע ממני מלראות את הזרוע המונפת והשוט... האם יכולתי לראות את הכאב על פני אמי ממרחק כזה? אמי לא נרתעה. גב' קוך נסוגה מעט, מפקד הוורקשוץ היה עתה לידה והיא הורתה בשוט בכיוון אולם המעבר הנורא. וזה המקום אליו הלכו חמש הנשים.

רק רגע חלף. האיום הנורא של מה שהולך לקרות לאמי הכריע אותי. עיני מלאו דמעות, כאשר פניתי לדאדק ולמוניק מתחנן, מבקש מהם לעשות משהו. מה הם יכלו לעשות? הם הבטיחו לנסות מיד כשתיגמר הסלקציה, מיד כשצוות הס.ס. ייצא. 'אז יהיה מאוחר מדי', בכיתי, 'זה צריך להיות עכשיו.' התחננתי בפניהם להרשות לי לדבר עם מייסטר ניז'יולק, ליפול על ברכי ולבקש, להתחנן לחיי אמי. הם לא זזו. התחלתי לבכות ללא מעצורים. רק שיגעון והיסטריה יכולים להסביר את מה שקרה לאחר מכן. האולם, בו אוחסנו אלה שנידונו למות, היה בעל חלונות גדולים שפנו לעבר הבמה. הם היו במרחק של לפחות מאה מטרים ולא היה בהם אור... אבל אני ראיתי את פניה של אמי באחד החלונות למעלה. ראיתי אותה יותר ברור מאשר לאור יום מלא.

בקול רם יותר מאשר בכל ימי חיי, צרחתי: 'אימא, אימא!' זאת הייתה צרחה מתוך לבי. הגרמנים שמעו אותה. כל הפעילות סביב הבמה הופסקה, היהודים שמעו אותה בכל פינה. האם אמי שמעה אותה? זמזום הקולות נפסק בחטף. יכולת לשמוע מחט נופלת בשקט המעיק שהשתרר. חלפו שניות. מתח שקט ועולה.

מפקד הוורקשוץ הופיע לפנינו בהליכתו הצולעת. הזרקור עקב אחריו לאט, כשהוא פנה אלינו. מוניק פנה לאחור, דאדק והאחרים עוזרים לגרור אותי אתם. כל תנועה פסקה כאשר קלם עצר בחצי הדרך בין הגרמנים לבינינו. כהרגלו, רגלו האחת לפני השניה, הוא שאף להשיג את האפקט הדרמטי ביותר. כובעו פונה מעט לצד, עיני פלדה כחולות חודרות, קלם דיבר בהדגישו כל מילה על ידי הפסקה: 'ילד יהודי ביקש כרגע את אמו. זאת הייתה צעקה קורעת לב ואני רוצה לעזור לו.' הפסקה יותר ארוכה עתה והזרקור פנה לעבר ההמון היהודי.

האם שמעתי נכון? הייתה תקווה, תקווה נהדרת, נס שנגרם על ידי אהבתי! קלם דיבר שוב: 'אשחרר באופן אישי את אמו, אם הילד אשר קרא אימא יצעד עתה קדימה ויזדהה.' הוא חיכה בהעבירו את משקלו מרגל אחת לשניה. הייתי נלהב, צחקתי מבעד לדמעות. רעדתי מאושר — הצלתי את אמי. קפצתי לרוץ קדימה, לצעוק: 'זה הייתי אני, זה הייתי אני!' אבל לא קפצתי. המילים לא יצאו מגרוני. לא ראיתי דבר. כבר לא עמדתי. מגולגל לחבילה חסרת ישע, הייתי תקוע בין רגליו של מוניק. הם נדמו כמו קירות של פלדה. דוד, כל משקלו עלי, החזיק אותי בגבי. מלפנים המלקחיים נסגרו על ידי דאדק וקסלר שקבע את עצמו כסלע לפני מוניק. מדוע, מדוע הם עושים לי זאת? האם אינם מבינים? עלי להציל את אמי, עלי לא לתת להזדמנות הזאת לחלוף. נשכתי בכל כוחי את היד שכיסתה את פי. טעמתי דם כאשר היד נסוגה, אבל מיד יד אחרת לחצה את פי אפילו חזק יותר.

ברגע הבא — היה זה יוסק פייר שנדחף ורץ לקראת מפקד הוורקשוץ. אנשים עצרו את הנשימה, כאשר הוא הכריז: 'אני קראתי לה, אני רוצה את אמי!' קלם חייך חיוך רחב: 'ובכן תקבל אותה, תקבל אותה!' הוא תפס בצווארון חולצתו של יוסק ובאחורי מכנסיו והעיף אותו לכיוון שני השומרים האוקראינים המתקרבים.

באותו לילה של חודש יולי ארבע מאות ושמונים גברים ונשים נורו בגלל היותם יהודים. אמי ביניהם — וגם ילד שעדיין לא מלאו לו שלוש עשרה שנה, יוסק פייר."

ג. מי נתן את ההוראה?

זיגמוש ניצל. אמו והאומללים שנבחרו — נסגרו במרתפים של בתי ה"קולוניה". עדיין נמשכה ההתרוצצות: מי ניצל? מי נשבה? את מי ניתן עוד להציל? המאושרים ביותר היו השרברבים, עברו כולם. הניה בכתה מרוב אושר בזרועותיו של נורברט ויוסף הוציא מן המחבוא בקבוק וודקה, כדי לחגוג את הצלחתם.[14] קרומולובסקי, שנבחר למוות על ידי המייסטר שלו, ניצל ברגע אחרון על ידי המנהל ליט, הודות להתערבותו של ברנרד קורלנד. אלפרד התחבא על דרגשו והתייסר: איפה סטלה? לא רק הוא התענה: ידז'ייה אברמזון יצאה מדעתה: מה עם איז'יו? הוא היה חולה, השאירו אותו ליומיים במרפאה. והיכן הוא כעת?...

בינתיים ערך דגנהארדט מיפקד במחסני גריבאלדי והכריז, שמי שרוצה לבוא להאסאג-אפאראטבאו, עליו להתייצב ליד המשאית. נאספו כמאה איש, כולל השוטרים האחרונים, עם הנריק פאראסול בראש. אבל כאשר הקבוצה הגיעה לשער המפעל — המשאית פנתה ישר ל"קולוניה", שם דחסו הוורקשוצים את כולם למרתפים.

באותו זמן נשלחו שני אנשי Schupo לעצור את ברנרד קורלנד, אבל ליט התנגד למאסרו. לפי גרסתו של יורק איינהורן, כעבור יומיים, שליחי דגנהארדט הופיעו שנית, הפעם עם פקודת השלטונות הגבוהים, לפיה נאסר להשאיר בשטח המפעל יהודי, שהיה קודם במשטרה או היה חבר ביודנראט, מה עוד ועל קורלנד רבצה האשמה של שיתוף פעולה עם המחתרת בגטו. לפי סיפוריהם של כמה ורקשוצים שנכחו במעמד, קורלנד ויתר על עזרתו של ליט, ועל תלונותיו של דגנהארדט בדבר חוסר לויאליות ענה: "שעתך מתקרבת. אתה יכול להרוג אותי ויהודים אחרים, אבל לא תוכל לעצור את הזמן... גורלך כבר נקבע. אתה וכל האחרים תצטרכו לשאת באחריות בעד כל הפשעים שעשיתם עד עתה ושעוד תעשו!" אפילו השומרים הגרמנים התרשמו מעמידתו הגאה של קורלנד ומדבריו ללא מורא.[15]

> "זמן רב היינו מבכים במחנה את ברנרד קורלנד — רשם יורק אינהורן — אולי הגיבור הגדול ביותר של גטו צ'נסטוחובה... הוא היה אדם אמיץ, תמיד עוזר לזולת, ולמרות הטרור ומצבנו העלוב ידע לשמור על כבוד עצמי ועל מסירות ללא גבול ביחס לאסירים אחרים."[16]

---

[14] לוסטיגר, תהפוכות החיים, עמ' 396.

[15] Einhorn, Wybrany aby żyć, p.142

[16] שם, עמ' 143.

הפרק האחרון של הטרגדיה התרחש, כאשר הוורקשוצים החלו להוציא את האנשים מהמרתפים למשאיות. כאשר הגיע תורם של השוטרים, דגנהארדט נשא לפניהם נאום על חוסר לויאליות. השוטרים, בחורים צעירים וחזקים, לא רצו לעלות על המשאיות והחזירו מהלומות לוורקשוצים, שלא יכלו להשתלט עליהם. הגדיל לעשות השוטר קורנברוט, שנלחם כאריה עד שהוכנע על ידי כדור. בסוף, כאשר הוורקשוצים קשרו את ידי כל השוטרים, הופיע המנהל אופל והכה את כולם בראש עם פטישו הכבד. הבגדים נקרעו מהם וכך — גופות ערומים נוטפי דם, הם הובאו לבית קברות ושם נורו. היו שנקברו בעודם בחיים.[17]

הדי הסלקציה של יולי טרם נדמו. אחרי שהקורבנות נסחבו למשאיות המובילות למוות, נותרו אחריהם כמה כתובות פרידה, שנשרטו בציפורניים על קירות המרתף. וביום שלמחרת, ידז׳יה, שלא מצאה את בעלה איזיו, ניגשה למשגיחה הגרמנית במחלקה: ״את אישה כמוני ועזרי לי! האם תוכלי להביא לי מידע, מה קרה עם בעלי?״ למחרת המשגיחה ניגשה לידז׳יה ואמרה לה בשקט: ״בעלך אינו בחיים״... הבשורה המרה הגיעה גם לאלפרד: סטלה הייתה יחד עם הלנקה טננבאום ואחיה הצעיר, כאשר הגיעו שני אנשי Schupo ורצחו את שלושתם.[18] לאלפרד — התמוטט עולמו...

אז מי נתן את ההוראה לרצוח יהודים, שהיו כבר בהאסאג-אפאראטבאו, שחיפשו שם מקלט, מקום מבטחים? האמנם היה זה דגנהארדט? אבל בשטח המפעל כל סמכויות השלטון היו בידי שני הדירקטורים, המנהל ליט וברטשניידר, ולהם ישירות היה כפוף הוורקשוץ. לדגנהארדט לא הייתה רשות לנהל סלקציה בקרב העובדים בשטח המפעל ללא רשות ההנהלה. **הסלקציה נערכה בידי מנהלי עבודה גרמנים, בהשגחת הוורקשוצים ובהסכמתם המלאה של שני המנהלים הראשיים.** והראיה: במשפט שנערך בלייפציג ב-1949, נגד מנהלי העבודה הגרמנים במפעלי האסאג בצ׳נסטוחובה — הייתה השתתפותם הפעילה בסלקציה של יולי ההאשמה הכבדה ביותר.

---

17 עדותו של שמואל פלטה, איו״ש, M.1./E/862.

18 Kromołowski, Wspomnienia, p.723 ; Klein, Not now, not ever, p.20

H. Abact. b. d. F-a HASAG
kom. Verwaltung
Eisenhütte Tschenstochau
Eingang 23. II. 1943
Br. B. Nr.

Mitteilung an alle

87

Ab 1. März 1943 wird unsere Firma unter der neuen Firmenbezeichnung

Hasag Eisen- und Metallwerke G.m.b.H.
Apparatebau Tschenstochau

Tschenstochau

auftreten.

Die postalisch notwendigen Änderungen sind in die Wege geleitet. Bitte teilen Sie allen mit Ihnen Korrespondierenden mit, daß unsere Anschrift sich - wie oben angegeben - geändert hat. Die neue Adresse ist in erster Linie allen Firmen, die mit dem Einkauf in Verbindung stehen bekanntgemacht werden.

Für die Büros sind Unterschriftenstempel im Sekretariat erhältlich.

Prokuristen in dem neuen Hasag Eisen- und Metallwerk sind nach wie vor die Herren:

Dir. Dr. Bretschneider und
Dir. Lüth.

Handlungsbevollmächtigter ist:

Herr Thierbach.

Neue Briefbogen usw. werden in Leipzig gedruckt und über das Sekretariat zur Verfügung gestellt.

Tschenstochau, am 23. 2. 1943
Lth./Bo.

Verteiler: (bitte abzeichnen!)

Herr Arndt
" Barchewitz
" Berger
" Bock
Frl. Boredorf
Frau Domhardt
Herr Domhardt
" Fabricius
" Fasold
" Förstenberg
" Frenz
" Franzke
" Günther
Frau Günther
Frl. Haufe

Herr Häußner
" Heidenblut
" Herr
" Klemm
Frau Landgrebe
Herr Malok
" Matthias
" Neundorf
" Nicke
" Nisiolek
" Paurek
" Raskwita
Frl. Seibold
Herr Schnabel
" Spaltstein

Herr Sperling
" Steiniger
" Stieglitz
" Täuscher
" Thierbach
" Uhlig
" Walter
Frl. Weber
Herr Wirbatz
" Wunderlich
" Zschau

Kopie:
Herrn Dr. Bretschneider
Herrn Brand / Kosney
Herrn José

מודעה לצוות הגרמני מיום 23.2.1943 על שינוי השם של האסאג-אפאראטבאו

מקור: "Mitteilung an alle Reichsdeutschen" 23/2/1943, APCZ, zesp. 192/2, sygn. 7, p.87

פרק שמיני

בצִלה של "הסלקציה הגדולה"

א. המפעל בשעת המפנה

לסלקציה של יולי הייתה השפעה עצומה על יחס האסירים לעבודתם בהאסאג. הפעם הוברר להם, כי גם שילובם בייצור החשוב ביותר אין בו ערובה לחייהם. מעתה גם מנהלי העבודה הגרמנים הפכו בעיניהם לאדוני חיים ומוות. הסלקציה הייתה מאורע טראומטי, שהותיר מאחוריו ים של דמעות וסבל, אבל למי היה זמן להתאבל? המכונות כבר המתינו לידיים עובדות והמפעל אפאראטבאו עמד בעיצומן של תמורות חשובות.

עוד בפברואר 1943 נשלחה לצוות הגרמני הודעתו של פאול בודין, כי החל ב-1 במרץ 1943 "יהיה לפירמה שלנו שם חדש: 'האסאג מפעלי ברזל ומתכת בע"מ, אפאראטבאו צ'נסטוחובה' (Hasag – Eisen – und Metallwerke G.m.b.H Apparatebau Tschenstochau)[1] (ראה עמ' 112). משמע – מבית חרושת "בהנהלה קומיסרית" הפך אפאראטבאו לפירמה בבעלות פרטית. במקביל הקים הוורמאכט במפעל "משרד קבלה של חיל היבשה" (Heeres Abnahmestelle b.d. Fa. Hasag – H-Abnst). מתפקידיו של "המשרד" היו השגחה על הייצור, בדיקת טיב התוצרת וקבלתה לשם משלוח לחזית.[2]

כזכור, ביולי עברה הפירמה פלצר סופית לבעלותו של האסאג,[3] והייתה זו סיבה נוספת לרצון ההנהלה להגדיל את היקף הייצור, אבל הסיכויים לא נראו טובים. עוד במאי 1943 נשלח על ידי גנרל שינדלר דוח סודי לאלברט שפאר, בו לצד התלונות על ליקויי התחבורה והקשיים באספקת חומרי גלם – הצביע שינדלר על המחסור בבעלי מקצוע: "המצב חמור ביחוד עכשיו, כאשר עקב העליה בהזמנות הוורמאכט **מתוכננת הרחבת ייצור תחמושת לחיל רגלים ולחיל אוויר בפירמה**

---

1 "Mitteilung an alle Reichsdeutschen" 23.2.1943, APCZ, zesp. 192/2, sygn. 7, p. 87

2 Dienstordnung des Heeres – Abnahmestelle b.d. Fa. Hasag Eisen u. Metallwerke, Apparatebau, Radom 1.11.1943, APCZ, zesp. 192/2, sygn. 7, p. 96

3 ראה פרק ראשון, הערה 25.

האסאג בצ'נסטוחובה."[4] ציפיותיו של שינדלר היו קשורות בראש וראשונה באפאראטבאו. לפי הנתונים ב"כרטיס המפעל" (Betriebskarte) מיום ה-30 ביונ 1943 עבדו במפעל ס"ה 4,462 גברים ונשים, מזה: 89 גרמנים, 985 פולנים, 5 אוקראינים, 3350 יהודים ו-3 אחרים.[5] בעקבות הסלקציה ביולי מספר היהודים פחת ב-300 איש, ז.א. שנותרו כ-3,100 איש (ראה — Betriebskarte).

מן הנתונים האלה משתמע, כי פחות ממאה גרמנים היו אחראים לייצור, שבשלב זה (קיץ 1943) כלל את הענפים העיקריים האלה:

- בניין המפעל (Betriebsbau)
- ייצור גנרטורים (Generatorenbau)
- חידוש תרמילי תחמושת (Rekalibrierung)
- ייצור תחמושת זעירה (Infanterie)
- ייצור מכשירים (Werkzeugbau).

כל ענף כלל מספר מחלקות, משרד, מחסן ומסגריה. זמן מה הופעל, נוסף לזה, ייצור של מטולי רקטות (Stossrohren) וגם מחלקה להרכבת טילים נגד טנקים (Presserei). לרשות כל הצוות עמדה מחלקה לייצור ולתיקון מכונות (Maschinenbau), מחלקה אלקטרוטכנית ונגריה. אפאראטבאו השתמש במסילת ברזל מיוחדת שנכנסה לתוך המפעל והייתה לו תחנת כוח עצמאית. לא רחוק מהמבנים התעשייתיים נמצאו גן ירק, אורווה, דיר חזירים, רפת, לולים לאווזים ותרנגולות וכו', אשר במסגרת מחלקת המשק (Wirtschaftsabteilung) סיפקו מצרכים למטבח הגרמני.

שינוי הבעלות על החברה לא השפיע על הרכב ההנהלה ועל חלוקת התפקידים הבכירים: המנהל הכללי והממונה על השיווק נשאר ארנסט ליט (Ernst Lüth) וכן סגנו ד"ר הרברט ברטשניידר (Dr. Herbert Bretschneider) שהיה גם ממונה על ענייני הייצור. לשני המנהלים הראשיים היו כפופים ארבעה מנהלי אגפים (Betriebsleiter). לפי הדוח של "משרד הקבלה" (H-Abnst) מיום 26.7.1943 היו אלה:

---

4 Der Vorsitzer der Rüstungskomission in GG, Krakau, 24, März 1943, MA, RH 53 — 23/66, Bl. 67-73

5 Hasag Eisen u. Metallwerke, Apparatebau — Tschenstochau, Betriebskarte, Stand 30.6.1943, BA, R 3/2040

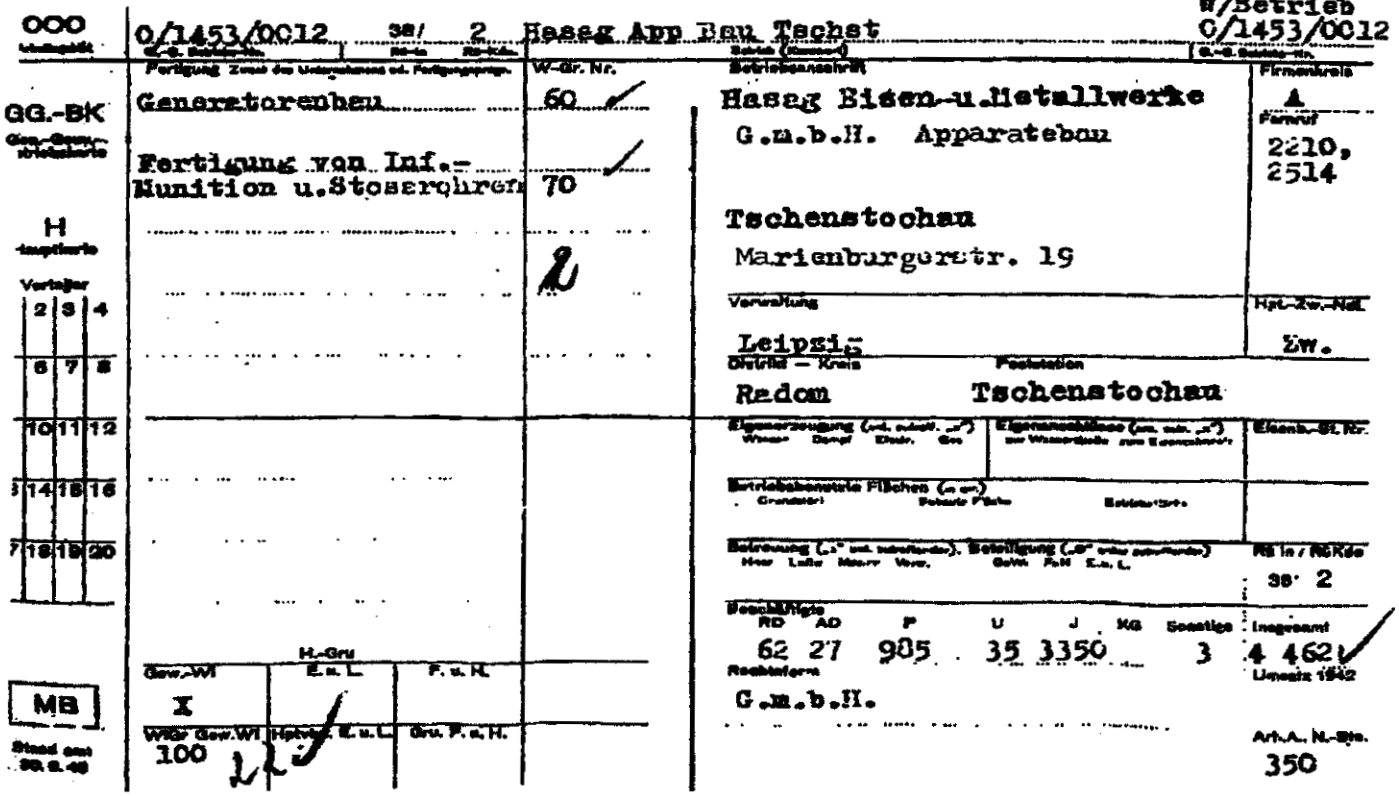

000

0/1453/0012 38/ 2 Hasag App Bau Tschst

W/Betrieb 0/1453/0012

GG.-BK

Fertigung: Generatorenbau — W-Gr. Nr. 60

Fertigung von Inf.-Munition u.Stoserohren — 70

Betriebsanschrift: Hasag Eisen-u.Metallwerke G.m.b.H. Apparatebau, Tschenstochau, Marienburgerstr. 19

Firmenkreis: A

Fernruf: 2210, 2514

H

Verwaltung: Leipzig

Hpt.-Zw.-Nr.: Zw.

Distrikt — Kreis: Radom

Feldstation: Tschenstochau

Eisenb.-St.Nr.

Betriebsbenutzte Flächen

RB in / RKdo: 38 2

Beschäftigte: RD 62, AD 27, F 985, U 35, J 3350, KG, Sonstige 3, Insgesamt 4 462

Umsatz 1942

Rechtsform: G.m.b.H.

MB

Gew.-Wl: X

E.u.L.

F.u.H.

Wldr Gew.Wl 100

Hptw. E.u.L.

Gru. F.u.H.

Art.-A. N.-Stn. 350

כרטיס המפעל (Gen. Gouv. Betribskarte) של האסאג-אפאראטבאו בצ'נסטוחובה

מקור: Hasag Eisen u. Metallwerke, Apparatebau .Tschenstochau, Betriebskarte, Stand 30/6/1943, BA, R 3/2040

- המהנדס הראשי ואלטר פאסולד (Walter Fasold), שהיה גם הקומיסר הפוליטי של המפעל,
- יוהאן ארנדט (Johann Arndt), מיופה כוח של שירות הביטחון (Abwehrbeauftragte),
- המהנדס אלפרד פראנצקה (Alfred Franzke),
- המהנדס ולדמר שפאלטהולץ (Waldemar Spalteholz) (ראה עמ' 119).[6]

דרגות של מנהלים זוטרים היו: מנהל עבודה ראשי (Obermeister), מנהל עבודה (Meister), סגן מנהל עבודה (Vizemeister), ראש המשמרת (Schichtführer), משגיח על קבוצת מכונות (Einrichter), משגיח על קבוצת עובדים (Vorarbeiter). רצוי לציין, שהיה הבדל גדול בין עובדי האסאג מלייפציג, חברי ה-"Gefolgschaft" המהולל[7], לבין עובדים זמניים, שרבים מהם הופנו לעבודה בהאסאג מפירמות אחרות ולא היו חדורים ברוח "הלוקל-פטריוטיזם" של בודין. אבל התבוסה בסטאלינגרד וההפצצות בגרמניה גרמו להורדת המורל של כל הצוות הגרמני והיה זה **המפנה המכריע באווירה הכללית השולטת באפאראטבאו.** בחוזר של פאול בודין מאוקטובר 1943, שהופץ בכל מפעלי האסאג, הוא מתריע על קיצור זמן עבודה שקובעים על דעת עצמם העובדים הגרמנים: "מה שעושים הגרמנים, מהווה דוגמה רעה עבור עובדים זרים, שמחקים אותם פי מאה." הוורקשוץ בכל מפעל קיבל פקודה לעצור כל גרמני שיסתובב ללא רשות ליד שער המפעל.[8] משמע: כל אנשי הצוות נדרשו שוב להעלות את רמת הייצור והלחץ על כולם גבר, החל משני הדירקטורים וכלה באסיר היהודי העלוב ביותר.

---

6 Entwurf, Tschenstochau, 26.7.1943, APCZ, zesp. 192/2, sygn. 7, p. 107 (129)

7 Gefolgschaft – כאן הכוונה ל"חבר העובדים" המצטיין בנאמנות ונכונות הקרבה למען מקום העבודה.

8 Rundschreiben, Leipzig 18.10.1943, APCZ, zesp. 192/2, sygn. 6, p. 3

ב. ייצור או פרנסה? זאת השאלה

במשך הקיץ והסתיו 1943 הוקם בשטח המפעל מחנה עבור היהודים. נבנו צריפי מגורים, לשם הועברו בהדרגה היהודים שישנו באולמות המפעל. בבנייה עבדו כ-450-500 יהודים (גברים ונשים) בהדרכתם של מנהלי עבודה גרמנים (מייסטרים). לגבי אלה נשאלת השאלה, האם הלחץ מצד ההנהלה והתסכול הגובר עקב הבשורות מן החזית תרמו לשיפור יחסם כלפי יהודים בהשוואה לתקופה הקודמת או להרעתו? איזה תפקיד מילאו בעניין זה רמת השכלתם, תנאי עבודתם, מוצאם החברתי ושייכותם המפלגתית? יש לציין, כי מבחינת כמות המידע יש הבדלים עצומים בין מנהל אחד למשנהו. כידוע, הזכורים ביותר הם הטובים ביותר או הגרועים ביותר. הבינוניים — נשכחים...

מבין אנשי ההנהלה, ציינו האסירים את יחסו הברוטלי של ד"ר ברטשניידר. מתוך ארבעת מנהלי האגפים ה"פופולרי" ביותר היה המהנדס פאסולד, המפקח הראשי על עבודות הבנייה. כבר מראהו החיצוני עורר אימה: רוחבו היה כמעט שווה לגובהו ובלוריתו השחורה דמתה לרעמת אריה. כוחו היה מפורסם: לגרשון לאקס שבר את השיניים, וכאשר תפס את יוסלה טנדלר מעשן סיגריה על יד מבער אצטילן, שבר מקל על גבו. ב-1952 נשפט פאסולד לפני בית משפט בפרנקפורט ונידון למאסר עולם.[9] למרבה ההפתעה, בעדויות מגלים גם גלויי חסד מצד המייסטר האימתני (יהודה ידלינסקי, שמעון גלבארד).

במסגרת של ענף הבנייה, חובה להזכיר שוב את קרל אופל ("מורש"), המכונה "אימת המחנה". יליד 1899, אב לשלושה ילדים, מומחה לבניית כורי היתוך. לא היה חבר המפלגה הנאצית. באפאראטבאו הוא שלט על קבוצה של 75 אסירים. היה גבר גבוה וחזק, סיפרו שעשה עם בנות מה שרצה. הוא הרביץ ימינה ושמאלה, באגרוף, במקל, בפטיש או בכל מכשיר שנפל לידיו. מדוע? "כי לא סבל יהודים!" לפי עדותו של חיים קניגסברג, עם אופל אי אפשר היה לדבר, בתגובה לשאלה הוא מיד הרביץ. ואילו דוד סנדלר מודה, שאותו "מורש" דווקא חיבב. האם הייתה סיבה לכך? לא ידוע. מה שידוע הוא, שהמשגיח במחלקת בניין, מנחם בירנהולץ (Birnholz), היה אהוב על "מורש", כי תיווך בינו לבין האסירים בכל מיני עסקות, בין היתר **בשחרור ממכות תמורת כופר**. במשפט נדון אופל למוות.[10]

---

[9] Benclowicz, Zeugenaussage, YVA, TR-10/2767-1, p. 74

[10] Tschenstochau Prozess, pp. 5, 28, 85, 100

עם ענף הבנייה היה קשור המייסטר שוסטר (Schuster), שלא זכה לתיאורים רבים בעדויות. כמוהו מייסטר וולף (Wolf), שפקד על 120 פועלות. ידוע יותר היה גוסטב פיילשר (Gustaw Feilscher), יליד 1899, המכונה "זאנדזיאש" ("Zandziarz"), כי השגיח על קבוצת יהודים שעבדה במחצבת חול (Sandgrube). לפי גרסתם של חבריו הגרמנים היה אנטי נאצי, איש שקט, לא הכה אסירים ואפילו הבריח עבורם לחם. לפי גרסת היהודים התמונה הייתה פחות אידילית: הוא נהג לרגום באבנים את עובדיו וחילק מכות בשפע. אמנם הוא הגניב לחם, אבל מכר אותו ליהודים במחירים מפולפלים. נראה, שמחברו אופל הוא למד על פטנט "הכופר": הוא התאכזר לשפסל רוטהולץ, אבל כאשר בתיווכו של המשגיח שלו, מנדלבאום, קיבל כסף — נפסקו המכות![11]

מה היה שכרם ותנאי עבודתם של הגרמנים במפעל אפאראטבאו? לפי הנתונים המופיעים ב"משפט צ'נסטוחובה", מוצאם של הנאשמים היה על פי רוב ממעמד הפועלים או מהמעמד הזעיר-בורגני, היו חסרי נכסים וחסרי השכלה כללית. חלקם נשלחו לצ'נסטוחובה על ידי פירמה אחרת ובחלקם היו עובדים ותיקים של האסאג. לגבי תנאי השכר, יכול לשמש כדוגמה מנהל עבודה ואלטר הורן (Walter Horn), יליד 1901, רתך במקצועו. הוא קיבל משכורת חודשית של 450 RM, ששולמה ישר למשפחתו בגרמניה, ונוסף לזה 125 זלוטים לאש"ל והוצאות שוטפות. לשם ההשוואה: היינץ גינתר (Heinz Günther), סגן מנהל העבודה במחלקת ריתוך, קיבל דמי אש"ל 200 זלוטים לחודש.[12] חוץ מזה קיבלו כל הגרמנים מגורים בבתי ה"קולוניה", ארוחות חינם בקנטינה, יום ראשון חופשי וחופשות לרגל החגים. הם עלו בדרגה ונהנו משיפור השכר. והעיקר, על פי רוב — המשרה הגנה עליהם בפני הגיוס לחזית המזרח.

להאסאג הגיע גם רצף פרקטים (Parkettzieher) גוטפריד שטאוביצר (Gottfried Staubitzer), יליד 1906, שניהל את הנגרייה של ענף הבנייה. עבדו אצלו 23 גברים, מהם זכה לכינוי "אחשורוש". לא היה חבר NSDAP. לפי גרסתו נהנו היהודים "שלו" מתנאים משופרים: הוא הרשה להם לבנות מיתקנים לבישול, התקין ארונות קטנים לאחזקת דברים והביא להם מצרכי מזון. אחרי מעשים כה "אנושיים" היה לשטאוביצר קשה להודות, שהכה בקרש את כל הדלפונים. משלמי שוחד יכלו להתחמק מעבודה קשה או מעונש מלקות.

---

11 Churban Czenstochow, p. 160, 219, 267

12 Tschenstochau Prozess, pp. 57, 28-30

107

Tschenstochau, den 26.7.1943 Bl.Nr.1

Heeres-Abnahmestelle b.d.Fa. Hasag Eisen- u. Metallwerke GmbH 129
Apparatebau Tschenstochau in Tschenstochau GG

Postanschrift: Tschenstochau GG
Fernsprecher: Heeresvermittlung u. Nr. d. H Abnst 767
Post 2210 u. 2514
Versandanschrift für Bahnsendungen: Abn Stempel Nr. 716
a) für Waggonladungen: Stradom, Anschl.Gl.Pelser Errichtet am: 18.7.4
b) für Stückgüter: Stradom GG

2. Dienststellenleiter: Uffz.i.Frw.D. K o s n e y ab: 18.7.1942
Oberfeuerwerker B r a n d t 1.2.1943

3. Abnahmepersonal:

(Offs.u.Beamte s.Ziff.8)	technisch	Verwaltung
a) Uffs.u.Mannschaften	2	1
b) Angestellte, männlich	-	-
weiblich	-	-
c) Arbeiter	-	-

4. Abnahme bzw. Fertigungsgebiet: wh.2cm Patrh.(St)
15 cm Gr. 19 Stg.
T.Mi.Z.42
Flachstahl St.C.45.61

5. Außerdem Abnahme bei: 3 Firmen lt.Anlage

6. Angaben über Firma: Hasag Eisen- u.Metallwerke GmbH Apparatebau
Tschenstochau T s c h e n s t o c h a u u GG
a) Postanschrift: Tschenstochau
b) Fernsprecher: 2210 u. 2514
c) Direktor: a)kaufm.Herr Lüth, b)techn.Herr Dr.Bretschneider
d) Betriebsleiter: Herren Arndt, Fasold, Speltehols, Frenske
e) Berliner Vertretung: Dr.Meyer-Waldeck Berlin SW 68 Ritterstr.59
Fernsprecher zu e): 17 76 34
f) Belegschaft: a) insgesamt: 4 197
b) hiervon für abzunehmende Aufträge: 1076
(davon 895 Juden)

7. Firmenhilfskräfte:

	technisch	Verwaltung
a) Angestellte, männlich	-	-
weiblich	-	1
b) Arbeiter, männlich	4	-
weiblich	5	1 -

8. Offiziere u. Beamte: ---------

דו"ח של משרד הקבלה מיום 26.7.1943 (מקור: ר' הערה 6)

מה ששטאוביצר לא סיפר נגע לתחום "Cherchez la femme": כל המחלקה ידעה, שיש לו מאהבת יהודיה, רומה פרייטג היפה. לעתים קרובות הייתה נשארת עם הבוס במשרדו, גם ללילה. כאשר הרתה, עשתה "ניתוח", שבעקבותיו נפטרה. שטאוביצר לא התאבל זמן רב ולקח מאהבת חדשה — את אחותה.

הדוגמאות האלה של המייסטרים מוכיחות, שעל פי רוב היו אלה אנשים פשוטים, לא אנשי ס"ס ולא חברי המפלגה הנאצית ודאגתם העיקרית לא התמקדה סביב הרחבת הייצור. הקלות, בה יכול היה כל מנהל, בכיר או זוטר, לזכות ברווח צדדי כתוספת למשכורתו הצנועה, השתיקה את הנימוקים הפטריוטים ואת נקיפות המצפון: "כל אחד מאתנו התמצא בענייני יהודים"[13] — משמע, כל גרמני ידע, כי היהודי הוא חסר ישע. רשמית לא חלה על המנהלים חובה להעניש את "הרשלנים". אדרבא, ההנהלה המליצה למסור אותם לידי הוורקשוץ, שהיו זרוע השלטון השניה במפעל.

ג. משמר התליינים

באותו יום לא היה מזל לקרולה, דודתו החיננית של יורק איינהורן. ודווקא עד עתה הסתדרה לא רע: עוד ב"גטו הקטן" היא התחתנה, במחנה הייתה יחד עם בעלה וגם תפסה "משרה" טובה: היא הייתה סדרנית (קאפו) של קבוצת פועלות באולם Rekalibrierung. אבל באותו בוקר הייתה חסרה אישה אחת וקרולה לא ידעה מדוע. כאשר זה נודע לממונה הגרמנית הידועה בכינוי "פיטרוחה" (Pietrucha), היא שלחה את קרולה לתחנת המשמר של הוורקשוץ (Wache) עם פתקה, שהיא חייבת לקבל עונש מלקות.

מה קרה באותו יום לקרולה, איש אינו יודע. מאחורי הדלת הסגורה של ה-Wache לא נשמעו הפעם צעקות או בכי. כעבור זמן מה נפתחה הדלת ושני אסירים נצטוו להוציא את קרולה, שאת מראיה לא ניתן היה לתאר. לקחו אותה ישר לבית חולים, שם טיפל בה ד"ר שפרלינג במשך שבועיים. הוא הבחין דימום פנימי חמור, שבגללו לא יכלה ללדת לעולם. קרולה שרדה את המלחמה ולעולם לא סיפרה לאיש, מה קרה באותו יום ב-Wache.[14]

---

[13] שם, עמ' 86-87.

[14] Einhorn, Wybrany aby żyć, p. 137

עונש מלקות היה מעורר פחד בל יתואר. המינימום המקובל לגברים היה 25 מכות, לפעמים 50, עבור נשים 15 עד 25. "הטקסי היה קבוע וידוע מראש — כותבת הלינה ברקני, שגם היא עברה את החוויה הנוראה — הייתי צריכה להרים את החצאית, להוריד תחתונים, להשכיב את החלק העליון של הגוף על השולחן ואז אחד התליינים הצליף בשוט את מספר המלקות שנקבע. לא צעקתי כדי לא לתת סיפוק לגרמנים. בצריף — גם זה היה מנהג קבוע — חיכתה כבר חברה עם סמרטוטים רטובים בשביל קומפרסים על הישבן. הסימנים נותרו זמן רב והיה לזה שם פולני מיוחד 'תחת משובצת'" (dupa w kratkę).[15]

כל הוורקשוצים היו שנואים ביותר על האסירים. התעללותם באסירים לא ידעה גבול: פעם תפס אחד מהם שני גברים ואילץ אותם במכות להשתין זה על זה. רק תלונותיהם של אסירים אחרים אצל המייסטר הפסיקו את המחזה המביש. במפעל עבדו גם נשים אוקראיניות, שרצו מאוד למצוא חן בעיני המנהלים הגרמנים. פעם הן הוסיפו "שמֶלץ" (תוצרת פגומה) לארגזים עם התוצרת המוכנה, כדי להאשים את היהודיות ב"חבלה" וכמה מהן קיבלו עונש מלקות. ביניהן הייתה נטקה גלזר (Natka Glazer), שלא רצתה להתחנן וקיבלה מכות רצח. בכל זאת היא יצאה בכוחות עצמה והתחילה לשרוק... את המוטיב הידוע מהסימפוניה התשיעית של בטהובן![16] אחרי שנים הנציחה את הפרשה כולה חברתה, המשוררת עירית עמיאל, בשיר "התשיעית של בטהובן".[17]

הַתְּשִׁיעִית שֶׁל בֶּטְהוֹבֶן

מִתָּמִיד הָיְתָה אִטִּית
אַף פַּעַם לֹא הִסְפִּיקָה
לִגְמֹר אֶת מִכְסָתָהּ,
לָכֵן הֵם הִכּוּ אוֹתָהּ
וְהִיא אֲמוּרָה הָיְתָה
לִבְכּוֹת וּלְהִתְחַנֵּן
עַל נַפְשָׁהּ.

---

15 הלינה ברקני, דואוגרפיה, איו"ש, עמ' 137.

16 עדותה של נטקה גלזר (גולד), איו"ש, 0.3/9479.

17 עירית עמיאל, "התשיעית של בטהובן", מתוך: מבחן בשואה, הוצ' "סער", 1994, עמ' 19.

אֲבָל הִיא־בָּ ־וּט צָחֲקָה
לָהֶם בַּפָּנִים,
וְלָכֵן הִמְשִׁיכוּ לְהַכּוֹתָהּ
וּכְשֶׁהִתְעַיְּפוּ הָיְתָה קָמָה,
גּוֹרֶרֶת עַצְמָהּ
כֻּלָּהּ כּוֹאֶבֶת וַחֲבוּלָה,
זוֹקֶפֶת אֶת רֹאשָׁהּ הַבָּהִיר
וְשׁוֹרֶקֶת אֶת "אֵל הַשִּׂמְחָה"
מִתּוֹךְ הַתְּשִׁיעִית שֶׁל
הַבֶּטְהוֹבֶן שֶׁלָּהֶם.

(עירית עמיאל)

חוץ ממתן "מכות רשמיות" הסתכם תפקידם של אנשי הוורקשוץ בשמירה על המפעל ועל המחנה, בעריכת ביקורת בשערים ובצריפים, הם סידרו מיפקד בוקר וערב, ערכו מעצרים וביצעו הוצאות להורג בהיקף מצומצם. תחילה היה זה הפיקוח על החימוש שדאג לגיוס ולאחזקה של אנשי הוורקשוץ במפעלים צבאיים, אבל מספטמבר 1941 כל הסמכויות בנוגע לקבלה, לפיטורין ולפיקוח על המשמעת הועברו לידי מנהלי המפעלים שהעסיקו אותם.[18] המועמדים היו צריכים לעבור קורס השתלמות של שלושה חודשים. הוורקשוצים גרו בבניין נפרד ב"קולוניה", היה להם מטבח משלהם ומשרתים. שכרם ההתחלתי נע סביב 32 זלוטים לשבוע.[19]

לפי "כרטיס המפעל", ביוני 1943 שירתו באפאראטבאו ס"ה כ-35 אנשי הוורקשוץ, רובם אוקראינים. היו להם מדים בצבע כחול כהה, עם כומתה ונשקם היה רובה. העולים בדרגה, שזכו לתואר Oberwachmann (שומר בכיר) קיבלו כובע ירוק עגול וקאראבין. מפקד הוורקשוץ וסגנו היו תמיד גרמנים. עד סתיו 1943 החזיק בתפקיד של מפקד הוורקשוץ הרמן קלם. מפורסם ממנו היה דווקא סגנו, ואלטר שטיגליץ (Walter Stieglitz). אין אסיר שבעדותו לא הקדיש לו כמה מלים "חמות". מראהו סתר לחלוטין את מוסכמות האידיאולוגיה הנאצית בדבר

---

[18] Rü In im GG, Krakau, 29.9.1941, betr. Ukrainischer Werkschutz, MA, RW-23/6a, Bl. 122

[19] תיק איוון רומנקו, איו"ש, 53/65-0, עמ' 254.

מראהו החיצוני של "גזע האדונים". שטיגליץ היה גמד, עם ראש גדול ומפלצתי, התהלך בגאווה במדים של חבר SA ושגעונותיו היו מפורסמים בכל המחנה. היו לו שלושה "מלווים": הוורקשוץ הגרמני שטייניגר (Steininger), בעל גוף קטן ומעוות, התוכי המעולף, שישב על כתפו וכלבו הגדול שנקרא "Mensch" (אדם). אבל בשכלו היה שטיגליץ בריא והוא ידע איך להציק לאסירים. סיפרו עליו, שאהב בחורים צעירים, מה שלא הפריע לו לבקר במרחץ נשים וליהנות ממראה של גופים ערומים. אבל בזמן הסלקציה הגדולה, כאשר מרים חן עמדה יחד עם ארבע חברותיה העלובות כמוה וציפתה לדין מוות, שטיגליץ נתן לכולן לעבור! דרך אגב – היה ידוע, שהוא מקבל **שכר חודשי קבוע מידי היהודים.**

לא היה יום, בו לא נשמעה איזו פרשה הקשורה בוורקשוץ. פעם ביום ראשון, כאשר ישראל זילברגלייט יחד עם חברו פרלמוטר נחו על הדרגש המשותף, נכנס פתאום לצריף ורקשוץ לתפוס אנשים לפריקת קרונות. פרלמוטר ברח דרך החלון והוורקשוץ דרש מזילברגלייט למסור לו את שמו של הבורח. אבל ישראל סירב ובתמורה זכה לעונש מלקות. פצוע וחבול הביאו אותו לצריף. אז הופיע פרלמוטר ונתן לו חצי פרוסת לחם: "אין לי יותר... אותי היו בטח הורגים ואתה הצלת את חיי..."

אחרי המלחמה רק שומרים מעטים הועמדו לדין בבית המשפט המחוזי (Okręgowy Sąd) בצ'נסטוחובה. ביניהם האוקראיני מיכאל טקאלנקו (Michał Tkalenko)[20]. הוא ידע היטב פולנית ויידיש. רשימת האשמות נגדו כללה: רצח של יהודי ליברמן ומתן מכות קשות לאסירים. אופייני מאוד היה המקרה של מייטק גולדברג (Mietek Goldberg). בדצמבר 1944 ערך טקאלנקו אצלו חיפוש ומצא טבעת זהב. אחר-כך ב-Wache הוריד ממנו את הבגדים בליווי מכות, שדד את כל תכשיטיו ובסוף מסר את גולדברג לידי הגסטאפו. מה הייתה אם כן הדרך היחידה לרסן במקצת את אכזריותם של אנשי הוורקשוץ? על זה עונה יענקל זאיונץ: "לוורקשוצים צריך היה לתת שוחד או לעשות אתם עסקים".[21] ואמנם גם טקאלנקו עשה עסקים עם יהודים ומכר להם מצרכים במחירים מפולפלים. בפסק דין מיום 22.11.1948 בית המשפט קבע את אשמתו והוא נדון למאסר עולם.[22]

---

[20] Akta Michała Tkalenko, Sąd Okręgowy w Częstochowie, 1948, AIPN, sygn. 340, k. 4

[21] עדויות יד ושם: יענקל זאיונץ, M-49/E/291. מייטק גולדברג, M-49/E/4878

[22] Wyrok, Akta Tkalenko, ibid., k. 92-94

ד. הנבל, הבוגד והרשע

בסדרת "משפטי אוגוסט"[23] שנערכו בפולין אחרי המלחמה, התקיימו בצ'נסטוחובה בשנים 1946-1949 עוד כמה משפטים של ורקשוצים, מהם ראויים לעיון מיוחד שלושה: של יאנוש דורוז'ינסקי (Janusz Dorożyński), מריאן מיילצ'ארק (Marian Mielczarek) ורומן קמיציקייביץ' (Roman Kmicikiewicz). שלושתם היו בזמן השירות בוורקשוץ במפעל אפאראטבאו בני 17 בלבד! נערים דקי גו, שרק עתה התחילו להתגלח, ובזמנים לפני המלחמה התעניינו בכדורגל וברדיפה אחרי בנות. כיצד הצליח האסאג במשימה "החינוכית" להפוך אותם לוורקשוצים ראויים לשמם?

יאנוש דורוז'ינסקי נולד ב-1926 בצ'נסטוחובה וסיים בית ספר יסודי לפני המלחמה. היה קתולי ואזרח פולני. עם הכיבוש הנאצי הוא עבד בהאסאג כפועל במחלקת תרמילים ואחרי זמן מה נשלח עם כמה צעירים נוספים לאלטנבורג, לקורס השתלמות לוורקשוצים. התחיל לשרת בוורקשוץ באוקטובר 1943, שאליו, לדבריו, הוא התנדב "כדי לשמור על עצמו". במפעל קראו לו "איוואנק" (Iwanek) ולא במקרה: בכתב האישום הוזכר, כי דורוז'ינסקי "ראה את עצמו כאוקראיני". בהתנהגותו ליהודים זכה במהרה לכינוי של "מסוכן מאוד". את יצחק גלטר (Izaak Glatter) הכה בקת הרובה ושבר לו שיניים. כאשר פעם גלטר קיבל ממנו עונש מלקות ולא אמר לנאשם "תודה", הנאשם התעלל בו קשות ושמעון יסיונוביץ' (Szymon Jesionowicz) הוכה בגלל חשד, שעישן סיגריה בשירותים. דורוז'ינסקי גם למד מהר להחרים כסף ודברי ערך של אסירים. בשימוע הראשון הוא הודה במעשיו וכאשר נשאל, מה היו המניעים שלו, ענה: "עשיתי זאת, כי הגרמנים ציוו עלי להכות ביהודים, ואני שמעתי בקולם, כי הייתי צעיר וטיפש"...[24] האמנם הוא היה כה טיפש? במהלך המשפט הכחיש דורוז'ינסקי את כל האשמות: "אני לא אמרתי, שאני אוקראיני. אמרתי רק, שאני בנו של אוקראיני... עבדתי בתור נהג ולא הכיתי ביהודים, הוורקשוצים

---

[23] "משפטי אוגוסט" — הכוונה למשפטים נגד פושעי המלחמה הנאצים ומשתפי פעולה עם הנאצים (פולנים, אוקראינים וכו'), שנערכו בפולין אחרי המלחמה על-פי צו מיום 31 באוגוסט 1944; ראה: Dekret z dnia 31 sierpnia 1944 , Dziennik Ustaw z. 15.12.1946, nr 69, poz. 377

[24] Akt oskarżenia p-ko Januszowi Dorożyńskiemu, Częstochowa, 27.12.1946 r., AIPN, S0 Cz. sygn. 27, k. 3

הגרמנים עשו זאת... לא עשיתי ביקורת אצל יהודים ולא נתתי עונש מלקות..." כאשר השופט העיר, כי עדותו הפעם נוגדת את מה שאמר קודם, הוא הכריז, כי את העדות הראשונה מסר באיום של מכות.

כנגד "טיהור" זה יצאו כל העדים היהודים. לפי לאון בוים (Leon Bojm) הנאשם היה אוקראיני והוא זכה מהר בעליה בדרגה. והוסיף שמעון הורונצ'יק (Szymon Horończyk): "פעם נודע לשטיגליץ, שיש לי עיתון גרמני ועל שאלתו, מנין קיבלתי אותו, עניתי, כי מצאתי... בתגובה קיבלתי 25 מלקות. ושוב נשאלתי אותה שאלה, תוך איום, שאם לא אתן תשובה, שוב אקבל מכות.. אז התערב דורו'זינסקי, והתחיל להכותני כך, שחודשים לא יכולתי להתאושש"... בפסק דין, שפורסם ב-12 במרס 1947 התחשב בית הדין בגילו הצעיר: **הנבל** הקטן, האוקראיני-הפולני, שבחר לאומיות לפי הקוניונקטורה הפוליטית וניצל הזדמנות לשחק גיבור מול יהודים חסרי ישע – נדון לעשר שנות מאסר.[25] מחמת הספק לא הורשע ברצח של היהודי נאכטיגל.

שונה היה הרקע של **מריאן מיילצ'ארק** (Marian Mielczarek): בשנת 1943 נתקבל לפי בקשתו לשורותיה של "הקהילה הגרמנית" (Deutsche Gemeinschaft), משמע, הפך לפולקסדויטש. מיילצ'ארק טען, כי בהיותו קטין לא הוא שהחליט בעניין, אלא אמו. בהמשך הוא התגייס ל"ארגון הנוער ההיטלראי" (Hitlerjugend).[26] האם בגיל 17 לא הבין, שכך הוא הפך **לבוגד**? כבר בנובמבר 1943 מריאן נתקבל לעבודה בתור ורקשוץ באפאראטבאו.

למשפטו הצליח בית הדין לגייס 16 עדים, יהודים ופולנים. בעדויותיהם הם התייחסו לשלוש האשמות נוספות: הנאשם היה מלשין לשלטונות הגרמנים – הוא שבסוף 1943 הרג את האסיר נאכטיגל (Nachtigal) – התנהג רע מאוד כלפי היהודים. מיילצ'ארק נדון לחמש שנות מאסר ומ"הנמקה" של פסק הדין רואים, כי בעיני השופטים לפשע הגדול ביותר נחשבה הצטרפותו של הנאשם ללאומיות הגרמנית, ז.א. הבגידה.[27]

---

25 Sentencja wyroku, Akta Dorożyński, k. 39-40

26 "Akt oskarżenia przeciwko Marianowi Mielczarkowi", Sąd Okręgowy w Częstochowie, 16 lipca 1948, AIPN, Sąd Apelacyjny Kielce (SAK), sygn.51-52, k.6

27 Wyrok w sprawie M. Mielczarka, vide n. 26, ib. k. 115-117

והרשע — מה הוא אמר? "העבודה הזאת לא לי הייתה! הייתי ורקשוץ פשוט ורק מילאתי פקודות! לא נכון שהרגתי יהודים בגטו הקטן בזמן החיסול, ואין זה נכון, שבזמן הביקורת גזלתי מן היהודים כסף! והסיפורים שאני התעללתי באסירים — זו סתם עלילה! וכאשר הייתה סלקציה ביולי 1943, לא אני בחרתי את האנשים!" — אלה היו דברי הגנה של **רומן קמיציקייביץ'**, יליד 1925, תושב צ'נסטוחובה, בנו של מורה לגרמנית בגימנסיה פולנית, בחור נאה ומשכיל, בן דת יוונית-אורתודוקסית. הוא היה הנאשם הראשי במשפטי הוורקשוצים של האסאג, נאסר ביולי 1946 ומשפטו נמשך תשע(!) שנים. המגע הראשון בין משפחתו לבין האסאג נוצר, כאשר אביו נתבקש ללמד גרמנית את הפקידים הפולנים העובדים במפעל. בהשתדלות אביו נתקבל רומן לעבודה במשרד (הוא ידע היטב גרמנית) ובאוגוסט 1942 גויס לוורקשוץ. עם בואם של היהודים, החל ב"פעילותו" ובמהרה עלה לדרגה של "Oberwachmann". תמיד רץ להיות הראשון בכל פעולה נגד יהודים, ביחוד כאשר הייתה אפשרות "להרוויח" משהו.[28] אברם קוהן והעדים האחרים אישרו, כי קמיציקייביץ' הפך למפלצת עבור כל המחנה. הוא הכה באגרוף, במקל, בקת רובה, בגומי ובשוט. גם פועלים פולנים פחדו ממנו ולא הביאו לחם ליהודים, כאשר הוא ערך ביקורת בשער. הפולני יאן נובק (Jan Nowak) ניהל במפעל את בית המלאכה האלקטרוטכני, ששם עבדו גם כמה יהודים. פעם נכנס קמיציקייביץ' והחל להכותם. "התערבתי ואמרתי, כי זה מפריע בעבודה. לפעמים היה בא שיכור... פעם שאלתי אותו, מדוע הוא, בחור אינטליגנטי, הסכים לשרת כוורקשוץ, זה לא כבוד גדול". הוא היה מבויש והודה, שאביו מתנגד מאוד לשירותו ולוחץ שיתחיל ללמוד.

האם הייתה זו אנטישמיות לשמה? לפי עדותו של סטפאן גרפלינג (Stefan Grefling) התנהגותו הברוטלית של הנאשם נבעה מרצונו לזכות ביתרונות חומריים, אותם נתנו לו יהודים שפחדו ממכותיו. חוץ מזה הוא היה בחור צעיר והשלטון שמסרו לידיו עלה לו לראש.

ב-8 לאוקטובר 1948 הוקרא פסק הדין: בית המשפט המחוזי התייחס לכל האשמות כאל עובדות מבוססות והטיל על הנאשם **עונש מוות.**[29] הנאשם ערער

---

[28] Protokół rozprawy głównej w sprawie Romana J. Kmicikiewicza, 10.6.1947, Sąd Okręgowy w Częstochowie, AIPN, SAK,sygn. 29, k. 51, 53-54

[29] Sentencja wyroku, SO w Częstochowie, 8.10.1948, AIPN, SAK, sygn. 29, k. 293-297

על פסק הדין לבית המשפט העליון, וזה העביר את התיק לבית משפט לערעורים בקיילצה תוך המלצה להפנות את הנאשם לבדיקה פסיכיאטרית.[30] כעבור שנה בית המשפט בקיילצה אישר את פסק דין המוות. קמיציקייביץ' לא נואש, הגיש ערעור לבית משפט העליון בוורשה, שדחה את הערעור ובהנמקה הדגיש "את הדמורליזציה של הנאשם, עליה מצביעה כמות ואיכות העבירות, שהוא ביצע".[31]

נותרה התקווה האחרונה: פנייה לנשיא המדינה בבקשה לחנינה. ובעוד הנאשם ממתין לתשובה — התהפך הגורל. ביום 22.11.1952 פורסם בפולין חוק המעניק חנינה לכל הקונפידנטים, שוטרים וקאפומנים למיניהם, ששיתפו פעולה עם הנאצים ונדונו על סמך הדקרטים מיום 31 באוגוסט 1944. החוק פתח פתח לשינויים. וכך, ב"החלטה" של בית משפט העליון מיום 7.12.1953 נאמר, כי בהתאם לחוק החדש ובהתחשב בתשובתו החיובית של נשיא המדינה — **בוטל עונש המוות** והוחלף בעונש חדש: עשר שנות מאסר. ומכיוון שקמיציקייביץ' כבר ישב בכלא שבע שנים, נותרו לו עוד שלוש שנים בלבד![32] ומי אמר שאין צדק בעולם?...

בקריאה על מעשי הפשע של הוורקשוצים במפעל אפאראטבאו קשה להימנע מכמה הרהורים: מי היה אשם יותר — השיטה או היחיד? האם לאופיו של כל אחד מן השומרים הייתה איזו השפעה על מעשיו? שאלה זו מעסיקה עד היום את הפסיכולוגים החוקרים את התנהגות האסירים במחנות הריכוז. ועוד הערה: מדוע במהלך המשפטים השתדלה הקטגוריה להבליט את השתייכותם של הנאשמים למיעוט האוקראיני או לפולקסדויטשים? ושוב עולה כרקע הפוגרום בקיילצה: נוכח גל ההאשמות הקשות נגד הפולנים שהתעורר בכל העולם — היה חשוב לממשלה להבליט בכל הדרכים, כי לא הפולנים היו רודפי היהודים, אלא גרמנים, אוקראינים ואחרים. ב"משולש העבדות" של אוקראינים, יהודים ופולנים — נועדו לאחרונים תפקידים אחרים.

---

30 Wyrok Sądu Najwyższego w Warszawie w sprawie R.J. Kmicikiewicza (17.8.1949), AIPN, SAK, sygn. 30, k. 55-58

31 Sąd Najwyższy w Warszawie, Wyrok w sprawie R.J. Kmicikiewicza, (9.10.1950), SAK, sygn. 30, k. 121-123

32 "Postanowienie" Sądu Najwyższego w Warszawie (7.12.1953), SAK, sygn. 30, k. 203-205

ה. המצילים והמנצלים

בהיסטוריוגרפיה הפולנית העוסקת במפעלים בהם עבדו יהודים ופולנים יחד, מדגישים כי הפועלים הפולנים עזרו ליהודים מתוך רגש של סולידריות, ללא כל תמורה והצילו אותם ממוות ברעב (Longin Kaczanowski, Stanisław Meducki, Piotr Matusak, ועוד). היהודים לעומת זאת, מדגישים בעדויות, כי הפולנים לא ויתרו על שום הזדמנות להתעשר בדרך הקלה וסחטו את היהודים עד הפרוטה האחרונה, ללא רחמים. מה הייתה אם כן האמת? עובדה היא, שבכל מפעל בגנרל-גוברנמן, שם עבדו יחד, התפתחה בין פולנים ויהודים מערכת יחסים, שהקיפה את הפעילות הכלכלית הבלתי לגלית, שיתוף פעולה מחתרתי ועזרה ללא תמורה.

כאן המקום להזכיר, כי בניגוד למפעלי סקרז'יסקו, ששם עבדו כ-7000 פולנים, מומחים ותיקים בייצור תחמושת, היו רבים מבין הפולנים באפאראטבאו עובדי מפעל טקסטיל פלצר לשעבר. אולם מתוכם יצאו רוב בעלי מקצוע עצמאיים, כגון מכונאים, מסגרים, נגרים, חשמלאים וכו' ולכן הם היו חשובים לייצור. כמה מאות עבדו גם כפועלים פשוטים וכמשגיחים. הם לא מונו למנהלי מחלקות ולא היו להם סמכויות כלפי היהודים. באף עדות לא נשמעו הטענות על מכות מצד פולנים. הפולניות עבדו עם היהודיות ב"משרד הקבלה", עבודה שנחשבה למיוחסת למדי. יותר מסובכת הייתה בעיית הפקידים, כי הפולנים על פי רוב לא ידעו גרמנית ובדרך כלל במשרדו של מייסטר ישב פקיד פולני, אבל את כל העבודה עשתה המזכירה היהודיה.

מה היה יחס הפולנים למקום עבודתם? במכתבה לממונה על בעיות תחמושת ב-OKH, מה-18.10.1943 מתלוננת הנהלת האסאג על האדישות המתפשטת בקרב העובדים: **בדרך דומה מתנהגים גם היהודים שמהם אי אפשר לצפות ליותר.** הבעיה החמורה ביותר היא ההיעדרות של הפולנים מן העבודה ויש סכנה, שאם יענישו אותם בחומרה, יברחו בכלל. הם עסוקים בעבודות "שחורות" במפעלים פולניים קטנים, שם מקבלים שכר גבוה פי ארבעה. מן השכר שמקבלים במפעל אינם יכולים להתקיים. מאידך, התעמולה הסובייטית מאיימת על העובדים במפעלי החימוש. מכאן העליה המתמדת של "ההתנגדות הפסיבית ומעשי החבלה הסמויים" שעליהם מתקשים להשתלט אנשי הפיקוח המעטים.[33] ההנהלה לא רצתה כמובן להעלות את שכר הפולנים והדבר היה גם

---

[33] An OKH, 18.10.1943, APCZ, zesp.192/2, sygn.8, p.118

אסור מבחינה אידיאולוגית, כי על פי הדוקטרינה הנאצית היא הייתה חייבת לשמור על רמת שכר נמוכה והיעדר זכויות כאמצעי לשעבוד העם הפולני.

זה היה הרקע לשילוב הפולנים בפעילות הכלכלית הבלתי לגלית שהתפתחה במפעל אפאראטבאו והקיפה כמה תחומים:

1. שיווק תוצרת יהודית בלתי חוקית,
2. אספקה סיטונאית של דברי מזון למתווכים יהודים,
3. אספקה קמעונאית לאסירים תמורת כסף, דברי לבוש וכו׳,
4. תיווך בהמרת מטבע זר ובמכירת דברי ערך,
5. תיווך בין האסירים לבין המשפחות הפולניות שהחזיקו את רכושם.

כותב בנימין אורנשטיין: "הפועלים היהודים בעלי המקצוע חיפשו דרכים ואמצעים להקל על הרעב והעוני. בהסכמתם שבשתיקה של מנהלי המחלקות השונות התחילו היהודים לייצר מוצרים שונים למכירה. זה היה אסור בהחלט, נחשב לחבלה שדינה עונש מוות. מנהלי המחלקות קיבלו שלמונים תמורת שתיקתם ומתן רשות ליהודים לייצר כל מיני חפצים מהחומרים שבמחסני האסאג. בצורה זאת הכינו מנורות קארביד, מסרקים ממתכת או מתחליף של צלולויד, טבעות מגולפות ממתכת, קופסאות, כובעים, דברי חייטות וסנדלרות ועבודות צביעה.

הפולנים קנו בזול את כל התוצרת של הפועלים היהודים והוציאו אותה במשאיות שהובילו סחורות שונות להאסאג. במכוניות היו מחבואים מתוחכמים שהסחורה לא תתגלה בחיפושים. בכניסתם למפעל הביאו למחסן המרכזי שקי מזון בלתי לגלי וביציאתם לקחו עמם את התוצרת."[34] כמובן, בחוץ יכלו למכור הכול ברווח גדול. בשיווק התוצרת ובאספקה סיטונאית יכלו לעסוק רק בעלי ממון בגלל הצורך בהשקעות (תשלום שוחד לוורקשוצים) ובגלל הסיכון הגבוה. לעומת זה יכול היה כל פולני להיות לספק קמעונאי. למרות האיסור הרשמי על קשר כלשהו עם הפולנים, תמיד נמצאה הדרך למסור להם כמה זלוטים או בגד למכירה, שתמורתם קיבל האסיר היהודי חצי כיכר לחם או תרופה מבוקשת. כמובן, העסקים הטובים ביותר התרכזו סביב דברי ערך. המקרים של ניצול מחפיר מצד הקונים הפולנים היו תופעה מקובלת, דוגמת מלכה באראן, ש"מכרה" שרשרת זהב תמורת כיכר לחם ועוד הייתה מרוצה, שנשאר לה התליון למזכרת...[35]

---

[34] Churban Czenstochow, p. 258

[35] עדותה של מלכה בארן, איו"ש, 0-33/6859.

בתחום התיווך בין האסיר היהודי לבין המשפחה הפולנית שהחזיקה את רכושו הפרוצדורה הייתה ידועה: המתווך הפולני קיבל מן האסיר פתקה עם חתימתו ואחרי ביקור אצל המשפחה חזר למפעל ומסר לאסיר את מבוקשו. שומרי הרכוש לא הצטיינו על פי רוב בהגינות יתר. מספרת בלה סנדלר: "קיבלתי פעם 100 זלוטים מאיזו פולניה, ש'שמרה' על שלושה מעילי פרווה יקרים של אמי. היא מסרה לאימא את כתובתה ואמרה שבמקרה הצורך היא תעזור לנו. שלחתי אליה בקשה לשלוח לי כסף לקניית לחם (המתווכת הייתה פולניה שעבדה אתי). קיבלתי סכום קטן עם אזהרה, שלא אפנה אליה יותר".[36] כל אותם "שירותים" עלו ליהודים כסף רב. ידוע, כי במחנה סקרז'יסקו דמי תיווך נעו סביב 25% מן הסכום הנמסר. לא ברור, איך סודר העניין במפעל אפאראטבאו.

על מקרי עזרה אינדיבידואליים ושיתוף פעולה מחתרתי — ידובר בהמשך. אולי אז נוכל לקבוע, איזה צד בלט יותר, ניצול או הצלה.

---

[36] בלה סנדלר, איו"ש, 0-33/6882.

חלק שלישי

משנה מקום – משנה מזל?

פרק תשיעי

מחנה "חמי האסאג"

א. לצריפים הגענו – פשפשים מצאנו

Hasag-Zdrój (חמי האסאג) — בשם זה כינו יוצאי אפאראטבאו את המחנה שלהם. האם היה זה כינוי מוצדק? מה היו אפוא יתרונותיו? או אולי הודבק לו התואר הזה על דרך הלעג בלבד?

על גודל שטח המחנה קיימות גרסאות שונות.[1] בקצה שטח המפעל נבנו צריפים בגודל שונה, לגברים ולנשים בנפרד. הצריפים הוקפו בגדר עם שער לתוך המפעל. בכל צריף, לאורך הקירות בשני הצדדים, הוקמו אצטבאות ארוכות, בשלוש קומות עם מעבר צר ביניהן. "על כל אצטבה היו בממוצע 16 'דרגשים', ז.א. מקומות לינה, זה ליד זה, ללא מחיצה ביניהם." — מעידה ברוריה בייסקי.[2] לכל אסיר הוקצה "מרחב מחיה" ברוחב 40 סנטימטר, שאת גבולותיו סימנו מזרן ממולא שבבי עץ, כרית דומה ולפעמים — שמיכה דקה. לתליית בגדים שימשו כמה מסמרים ואת החימום סיפקו שני תנורים באמצע הצריף. בממוצע היו בצריף כ-300 איש. לכל צריף היה מספר וגם שם, בהתאם למקום עבודה של דייריו, לדוגמה, "צריף האינפנטריה". היו גם צריפים מיוחסים כמו "צריף הפקידים" (Barak urzędniczy), שם עמדו מיטות עץ של קומתיים והתגוררו בו המשגיחים וכמה פונקציונרים עם נשותיהם (ראה תוכנית המפעל, שצוירה מזיכרון על ידי האסיר לשעבר שמחה מונֶטה).

בקומה העליונה של מפעל "רקאליברירונג" היה אולם, שבו הורשו לגור רק "פרוטקציוניסטים" עם נשותיהם, ביניהם בעלי מלאכה, שעבדו בשביל הגרמנים. כדי למצוא קצת פרטיות, הקימו האנשים סביב ה"דירות" שלהם מחיצות מקרטונים, קרשים וסמרטוטים. המראה היה ממש טרגיקומי, אכן קראו למקום "קרקס" (Cyrk)[3]. אשר לתנאים הסניטריים, נבנו "לטרינות" (מחראות) עבור

---

1 Lieber Brenner, Kwestionariusz o obozach, Ankieta Sądów Grodzkich (ASG), Archiwum Akt Nowych (AAN) Warszawa, sygn. 47, k. 50a; Leon Bojm, ASG, sygn. 47, k. 1

2 ברוריה בייסקי, איו"ש 0.3/8452.

3 הלינה ברקני, "דואוגרפיה", עמ' 135.

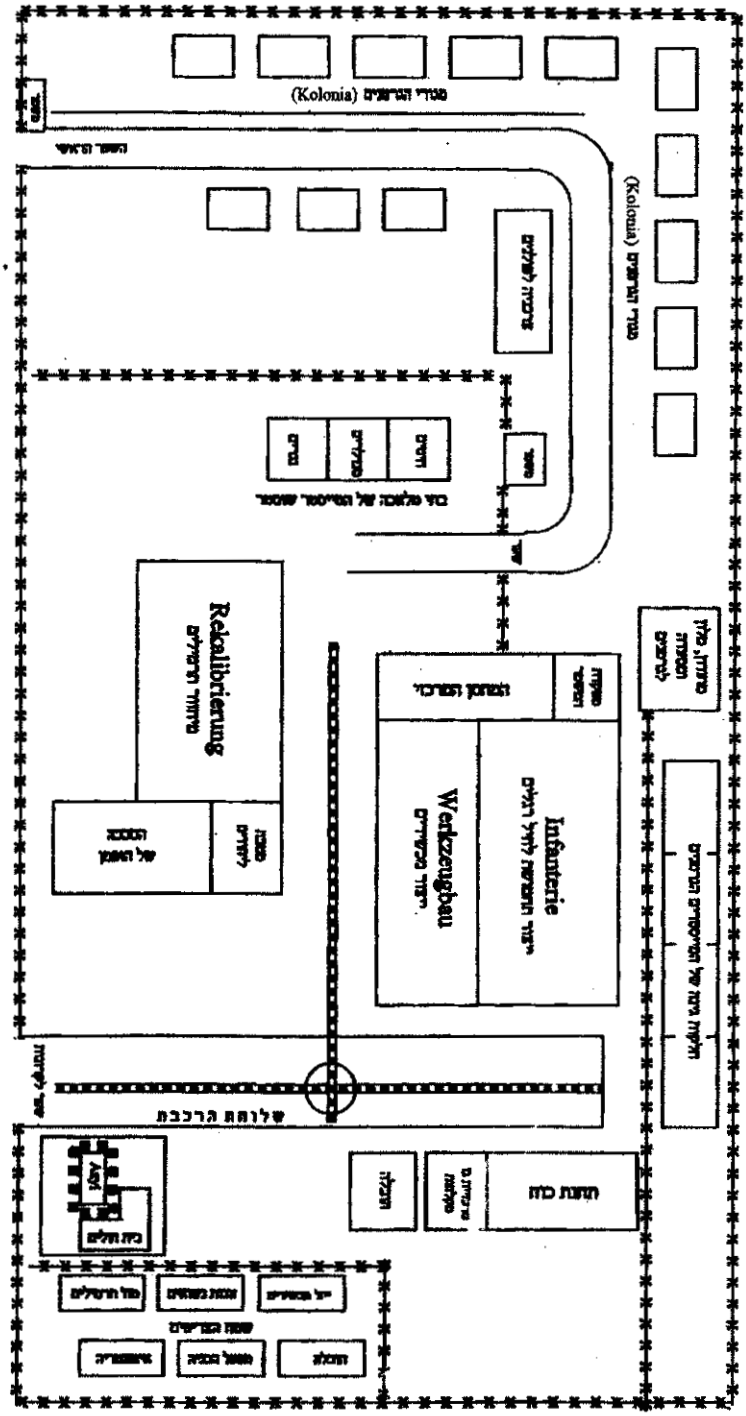

המחנה המרכזי, המטה הגדול ומחנה הגרעין — מחנה האסאג-אנטאנאנ-אנטאנ

(Mojoneta) מקום מגורם ומקום עבודתם של אסירי הקרקע, הגשר ומפעל הרכבת

גברים ועבור נשים. היו אלה צריפים עם בור ועם קרש ארוך עם חורים. בעבודה היו משתמשים בשירותים במפעל. "הקטסטרופה הייתה בלילה — מספרת מרים לבקוביץ — כי היה אסור לצאת מן הצריף, הוורקשוצים ירו ללא התראה. הנשים ניסו להסתדר בעזרת פחיות משימורים ולא פעם בחושך הייתה התכולה נשפכת על הדרגשים שלמטה."[4] בין הגברים היו בעלי יוזמה, שהעמידו בפינה חבית ותמורת השימוש גבו תשלום.

סידורי רחצה היו נסבלים. בצריף מיוחד היו ברזים עם מים קרים וכיורים. מקלחות חמות ומיתקן לחיטוי בגדים נמצאו בשטח המפעל. ניהל אותם ליבר ברנר בעזרתו של המהנדס ברוך הורוביץ. נקבעו שעות רחצה עבור נשים וגברים. בחדר הסמוך היה סניטר שבדק את כל הגוף, ואם מצא כינים — ערך גילוח ללא רחמים. עבור נשים נקבע סידור דומה עם אחות.[5] לכינים היה מתחרה רציני — הפרעושים. להדברתם פיזרו על המזרנים סודה קאוסטית, ששרפה את עור האסירים ולא את הפרעושים. אולם המכה הגרועה ביותר היו הפשפשים. הם הגיעו יחד עם הקרשים הישנים, שמהם בנו את הצריפים. לא עזרו גם פעולות החיטוי הכללי שנערכו בפקודת הגרמנים. הפשפשים החזיקו מעמד והתרבו לממדים מבהילים, הם נפלו כמו מפולת מתקרת הצריף על השוכבים. האנשים לבשו ללינה שקי נייר וקשרו אותם סביב הצוואר, אבל הפשפשים חדרו לכל מקום. לא פעם מצאו אותם גם בתוך המרק. המקום היחידי, בו יכול היה גופו האומלל של האסיר למצוא קצת הקלה היה המרחץ, שם קיבל מדי פעם פיסת חומר חום, שקראו לו סבון. על פי רוב לא היו מקבלים כלום.

למלחמה נגד מוצצי הדם השונים לא היו שום סיכויים להצליח, בהעדר חומרי חיטוי ובגדים להחלפה. האסירים לבשו את בגדיהם, עד שהתפוררו. במפעל אפאראטבאו היה מחסן בגדים גדול, שם נאספו חלקי לבוש של הקורבנות שהוצאו להורג. לפעמים הודות לפתק של מנהל עבודה, קיבל אסיר איזה בגד מן המחסן. היו גם דרכים אחרות: כשהסניטר ראובן מונוביץ' נשלח למחסן להביא סמרטוטים לתחבושות, הוא לקח תמיד כמות כפולה, שממנה חילק דברים לידידים. הוא גם הצליח לארגן את עזרתה של הגב' רכטמן, שתיקנה את הבגדים. נשים הסתדרו יותר טוב, הן "ארגנו" סמרטוטים לניקוי מכונות, תפרו ותיקנו. פעם — מספרת הלינה ברקני — היא מצאה סוודר ירוק ופרמה אותו.

---

[4] עדותה של מרים לבקוביץ', איו"ש, 0-33/6856.

[5] Kromołowski, Wspomnienia, pp. 739-742

יאנק לבקוביץ (הוא היה מבין הנערים שניצלו ע״י דירקטור ליט), עשה לה ארבע מסרגות והיא סרגה לעצמה זוג גרביים! בכלל — לדעתה של מרים סלסברג — בנות צ׳נסטוחובה דאגו תמיד למראה נקי ומסודר. לעתים רחוקות היו מגיעות למפעל משאיות עם בגדים ממקור בלתי ידוע, שחולקו בין הנזקקים.

האיום ביותר היה הרעב. ״מי שלא התנסה בתחושת רעב אמיתי — לא יבין זאת לעולם... רעב ללא שמץ של תקווה, רעב המעורר הזיות, תשוקות וחלומות... היינו מתיישבים בחבורה ומישהו שאל: ׳מה הייתם אוכלים עכשיו?׳ ואז כל אחד היה ממציא תפריט דמיוני ביותר״ — נזכרת הלינה ומוסיפה מרילה: ״הייתי מרימה בדלי סיגריות שנזרקו ועישנתי אותם. הייתי אפאתית לגמרי, בבוקר לא רציתי לקום לעבודה, רק שכבתי על הדרגש ובכיתי״[6]. הייתה זו תחושה אופיינית לאלה, שכל הזמן היו רעבים: אפטיה ואדישות.[7] החשוב ביותר היה כמובן הלחם. כל יום נסעו שמונה אופים תחת משמר של וורקשוצים העירה לאפות לחם. בחזרה הביאו המשאיות שקים עם לחם למחסן הראשי ומי שהצליח, השיג כיכר לחם לעצמו.[8] זמן מה אחרי הכניסה למחנה הגדילו את מנת הלחם למחצית קילוגרם. גם זה לא הציל מחרפת הרעב אנשים צעירים, שעבדו עבודת פרך 12 שעות ביממה.

מייסטר וואלטר הורן שהעיד ב״משפט צ׳נסטוחובה״ מסר פרטים על המרק, שבישלו במטבח ״היהודי״ של המנהל Jose: ״פעמים אחדות אכלתי את המזון היהודי. לרוב היה זה מרק גריסים, שהיה תמיד מלוכלך. המרגרינה אף פעם לא הגיעה במלואה לחלוקה. בראש המטבח עמד בלגי, שהיה לו צוות פולני. יד כולם הייתה בכול. גנבו את תפוחי האדמה. אני ראיתי שחלק נכבד ממצרכי המזון נגנב בצורה זו או אחרת, אפילו המקלפים של תפוחי האדמה לקחו חלק לעצמם. אני הבאתי לאנשי לחם, הכנסתי לתיק את שאריות הלחם בקזינו.״[9] לפעמים היה מרק כרוב או ״מרק סוליות״ (zupa z zelówkami) המפורסם, נוזל חם בצבע חום, בו שטו פרוסות סלק מיובש קשות כמו עור סוליות. בכל זאת במחנה היו מעט מוזולמנים ואנשים לא מתו מרעב. האם היה בכך די, כדי להדביק לו את הכינוי ״קוראורט״? הרי עשרות מתו כאן בגלל מחלות. ומנין הגיעה עזרה?

---

6 דואוגרפיה, עמ׳ 139; מרילה הלפרן, 0.3/9886.

7 עדויות איו״ש: מלכה איצקוביץ, 0.3/7941; הלה איגלברג, 0.3/7704.

8 עדותו של קלמן חנצ׳ינסקי, איו״ש 0-33/6855.

9 Prozess Tschenstochau, p. 57

ב. הרופא עם המטאטא

ב-26 במאי 1943 התקיימה בראדום ישיבת הרשויות, בה דנו על מצב הבריאות בדיסטריקט. הנוכחים סיכמו פה אחד, כי המוקדים העיקריים להתפשטות המגפות הם מחנות עבודה ליהודים. נמסר, כי המחלקות בממשלת הגנרל-גוברנמן המטפלות בעניין סירבו להעניק הקצבה של סבון, בגדים וקש למחנות אלה. בכל זאת נוצר הצורך לפעול נגד המגפות, כי נפגעו גם גרמנים העובדים במפעלי החימוש.[10] אמנם עוד ב-1942 הוקמו בכל המחנות היהודיים במחוז ראדום בתי חולים (Rewir) ומרפאות, אבל בכולם חסרו רופאים, תרופות, סבון ואמצעי חיטוי.

מצב דומה היה באפאראטבאו, לשם עברו כמה רופאים שניצלו מטבח של פורים 1943: ד"ר שפרלינג, כירורג, רופא פנימי ד"ר ברסלר (Bresler), הגינקולוג ד"ר לונסקי (Łuński), וד"ר יולק פשירובסקי (Przyrowski) גם רופא פנימי. בעדויות מופיעים גם שמותיהם של ד"ר גרין, ד"ר וינטר, הכירורג ד"ר גלאטר, רופאת שיניים ד"ר וייסברג וד"ר קונרסקה. בין האחיות וכוחות העזר מוזכרים שושנה דובז'ינסקה (Dobrzyńska), אירנה טורבצ'יקו (Torbeczko), סוניה קייל, אלטמן, יוסף ליפשיץ, ראובן מונוביץ' ואחרים. לרופאים ולאחיות הייתה הזכות לגור עם בני זוגם ב"צריף רופאים" מיוחד.

במחנה החדש הוקם בית חולים בצריף מס' 7, ולצדו מרפאה. בבית חולים היה חדר לגברים וחדר לנשים עם מיטות עץ ועם ציוד בסיסי. הניקיון היה למופת. הייתה אפשרות לבצע ניתוחים לא מסובכים. היו מקרים של הפלות ולידות. לא ידוע, מה עלה בגורל התינוקות. לפי עדותה של לוצי ניסקר (Lucy Nisker), היו מטביעים אותם[11]. בית החולים טיפל גם בפצועי התאונות במפעל, אבל לא תמיד יכלו הרופאים לעזור. כאשר על פרידה הרשליקוביץ נפלה במחסן ערמת ארגזים, היא נפגעה אנושות בגב ונשארה נכה.[12] בצריף מס' 8 בשטח מגודר ונעול שוכנה המחלקה למחלות מידבקות. במשך הזמן הוקמה מרפאה קטנה ב"קרקס" והייתה גם מרפאת שיניים.

לרופא הראשי של המחנה נתמנה ד"ר שפרלינג, שלמד בווינה וידע גרמנית על

---

10 Arbeitssitzung am 26.5.1943, Hans Frank, Tagebuch, YVA, JM/21, nr. (8 Anlage)

11 עדותה של לוצי ניסקר, איו"ש 0-33/6839.

12 פרידה הרשליקוביץ, פנים רבות למוות, הוצ. ירון גולן, ת-א 1998, עמ' 87.

בוריה. הוא פיקח על כל שירותי הבריאות במחנה. על הניקיון בחצר ובלטרינות הייתה אחראית "פלוגת ניקיון" (Reinigungskommando) ולכל צריף נבחר אחראי על הסדר. עם סילוקו של Klemm בשלהי 1943, מעמדו של ד"ר שפרלינג עוד התחזק, הודות לתמיכתו הבלתי מסויגת של מפקד הוורקשוץ החדש, ריכרד הרמן (Richard Hermann). הרמן, חובש במקצועו, היה מעריץ של שפרלינג, ורצה להיות אסיסטנט בזמן הניתוחים. לא פעם חולה, שכבר עבר את הניתוח הוחזר על השולחן, על מנת שהדוקטור יוכל להסביר להרמן את רזי המקצוע. היו מקרים, שלשם "ההצגה" ניתנה למנותחים מנה כפולה של סם הרדמה והם נפטרו.[13] שפרלינג היה שתלטן ויחד עם זה בעל כושר ארגוני בלתי רגיל ולא לקח שוחד. וגם לאשתו לא הייתה שום השפעה עליו. במחנה ידעו, שהוא שולט על בית מרקחת עשיר בתרופות ובתוספות מזון שונות. חלקן הובאו מבית המרקחת בגטו, חלקן נתקבלו מ"משרד יהודי לסעד". J.U.S (Jüdische Unterstützungsstelle) שהחל לפעול בקרקוב באביב 1944, בהנהלתו של ד"ר ויכרט (Weichert)[14]. מכל זה לא הגיע כלום לידי האסירים. רק שתי תרופות עמדו לרשות הרופאים: אספירין נגד חום ו"קוגוטק" ("Kogutek") נגד כאב ראש. מה הפלא, שלד"ר ברסלר האסירים קראו: "דער דאָקטער פון AK" (AK-Aspirin-Kogutek). לעומת זה העמיד שפרלינג את כל אוצרותיו לרשות הגרמנים.

בסתיו 1943 פרצה במחנה מגפה של טיפוס הבטן. שפרלינג ורופאיו ניסו להסתיר את הדבר מהגרמנים, שהיו מעונינים לחסל — פשוטו כמשמעו — כל מוקד מגפה. כאשר קרומולובסקי נדבק, הוא התלבט אם לגשת למרפאה, כי האסירים פחדו לשכב ב"חדר המתים" (trupiarnia), כפי שקראו למחלקה למחלות מידבקות. אבל 40 מעלות חום הכניעו אותו. יום אחד נכנס לחדר ד"ר שפרלינג, לא ניגש לחולים, אלא הביט ברצפה וקבע שהיא מלוכלכת. מבלי לחשוב הרבה, תפס את המטאטא, קרא לסניטר ולעיני החולים הנדהמים החל לרוץ אחרי הסניטר האומלל והרביץ לו במטאטא בראש ובגוף. הסניטר התחנן וביקש להימלט, אך זה לא עזר לו הרבה...[15]

לחולי טיפוס היה מזל, כי הרופאים לא מסרו לגרמנים דיווח אמיתי והציגו אותם

---

[13] ברנר, מרי והכחדה, עמ' 79.

[14] קראי, המוות בצהוב, עמ' 201.

[15] Kromołowski, Wspomnienia, pp. 735-749

כסובלים ממחלות אחרות. למרות מספר לא קטן של מקרי פטירה, הרופאים התגברו על המגפה, מבלי שדבר קיומה נודע לגרמנים. הרופאים טיפלו בחולים במסירות והיו עוד נפשות טובות, כמו מרים מורגנשטרן ואחותה הניה, שעזרו בטיפול.[16]

לאסירי המחנה ארבו גם שחפת, דיזנטריה וברונכיט. לנשים היו דאגות משלהן: ידז'יה אברמזון, שבעלה הצעיר איזיו נספה בסלקציה הגדולה, לא התאוששה, לא מבחינה נפשית ולא מבחינה פיזית: עקב סיבוכים אחרי ההפלה נאלצה לפנות לבית-חולים. כאן ד"ר וינטר טיפל בה על הצד הטוב ביותר (היא הייתה מאוד דומה לאשתו שנספתה). הוא רק תהה, איך נערה בת 16 הספיקה לעבור אהבה, חתונה, הפלה ואובדן בעלה...[17]

לשכיבה בבית חולים היו יתרונות רבים: מנוחה מעבודה מפרכת במפעל, מיטה נקיה, חימום טוב, לפעמים — תוספת כלשהי לאוכל. אבל השלווה הייתה מדומה: תמיד ריחפה באוויר הסכנה, שלפתע יכנס הוורקשוצלייטר עם שומריו ויעשה סלקציה. גם נטקה גלזר פחדה, כאשר בחורף 1944 מצאה את עצמה בבית חולים בגלל התקפת אפנדיציט מדומה. פשוט, היא הייתה עייפה מאוד והחליטה להיות חולה, כדי לנוח. ואמנם ד"ר שפרלינג ביצע את "הניתוח". לשכב כל היום היה משעמם, אבל מה לעשות! ערב אחד היא קיבלה מכתב מחברתה הטובה, הדסה. מעניין, על מה היא כתבה?[18]

ערב טוב נטקה, האסאג חורף 1944

אני מאמינה לך שטוב לך בבית החולים. אני זוכרת, מקיפה אותך מין הרגשה נעימה של שלווה ללא שום חובה. זה כל כך טוב, כמו בבית. אפשר לשקוע במחשבות עצמיות ושוכחים היכן נמצאים.

את יודעת, נטקה, השירים היו שלי. כך בדיוק הרגשתי. הייתה לי הרגשה כזאת כשאת הלכת, כל כך משונה. הלכת, והגעתי לצריף ולא היה אף אחד. ירד גשם והלכתי לטייל. וכך הלכתי והלכתי וכנראה לא חשבתי על שום דבר. חזרתי ונרדמתי ועל זה בדיוק חלמתי, ישנתי מתחת לשמיכת הפוך הכחולה שלך. עם דוד ושלמק אני נפגשת לעתים קרובות מאוד. אני אומרת לך ששלמק הוא בחור יקר.

---

16 עדותה של בלה מוטולינסקי, איו"ש 0-33/6842.

17 Klein, Not Now, Not Ever, p.61

18 הדסה ויזנברג, איו"ש, 0-33/7147 .

נו, אצלנו אין חדש. אוי, שכחתי. הייתה סנסציה גדולה. תתארי לך שמייסטר פאסולד פרץ באולם בצחוק לבבי בקול רם. בשעתיים הבאות לא דובר על שום דבר אחר. כן, את יודעת, צריכים להגיע 500 איש מלודז׳, רק נשים. כנראה שהשומרים כבר נסעו להביא אותם. את מתארת לך, נטקה, את מתארת לך?!!! בטח לא!

אני עכשיו במצב רוח "נהדר", זה מזג האוויר כך משפיע עלי, ללא ספק הוא מתאים לי, לא? את המכתבים האחרים תקראי כאשר תחזרי. אני מקווה לראות אותך מחר, כן? ד"ר שפרלינג אינו מגדל "אקסמפלרים" כמוך. נו, מה עוד? אדון "מניוש" מעצבן אותי מאוד, אין לי סבלנות אליו, דוד הוא אידיאלי ושלמק בחור יקר. אוי, כרגע בדיוק הגיעו.

לילה טוב. חזרי אלי כבר! אין לי כוח לכתיבת מכתבים.

דורשת בשלומך דז׳יוניה (הדסה)

מכתב נחמד: קצת רכילות על מייסטר פאסולד, קצת רמזים רומנטיים, אפילו שמועות על משלוח חדש. נטקה חזרה מבית החולים, אבל הצרות טרם הסתיימו. בחורף 1943/44 הופיעו מקרים של טיפוס בהרות, שהפחיד במיוחד את הגרמנים. בעקבות זאת פנה "משרד הקבלה" (H-Abnst) במכתב מ-23.12.1943 לרופא הבסיס בבקשה לטפל בחיסון של אותם חיילים, שעבדו באפאראטבאו תוך מגע עם יהודים ופולנים, ולדאוג גם למתן חיסון לכל העובדים האזרחיים של המפעל.[19] כמובן שלחיסון היהודים לא דאג איש. אלה נלחמו בסכנה בעזרת מיתקן חיטוי, רחצה וחיפושים עקשניים בבגדים אחרי הכינים הנתעבות. אבל היו אלה מאמצי שווא ומקרי המחלה היו רבים. ושוב התייצבו הרופאים למאבק, שלעתים היה מסתיים בהצלחה. לפי דיווחו של דוד זילברשץ, התמותה החודשית במחנה לא עלתה על 15 איש.[20] יאמרו: זה מעט! יאמרו: זה הרבה! אבל עובדה היא, שעם כל המגרעות ולמרות שלטונו הנוקשה של "מלך התרופות" — בית החולים במחנה הציל חיי רבים.

---

[19] Dem Standortsarzt, 23.12.1943, APCZ, zes. 192/2, sygn. 22, p. 99

[20] Dawid Zylberszac, ASG, 25.2.1945, AIPN, sygn. 47, k. 5

ג. מי שלט במחנה

בחיפוש אחרי הנתונים על האדמיניסטרציה הפנימית במחנה, התפלאתי לא פעם לשמוע את התשובה: לא היה אצלנו דבר כזה! הייתכן? הרי הגרמנים היו מקימים בכל מחנה מינהל פנימי (Lagerverwaltung) עם פקידים, עם ניהול כרטסת וכו׳. אז מדוע באפאראטבאו — לא?

בכל זאת, מן הנאמר קודם ידוע, כי עם הקמת המחנה ביוני 1943, ייצג את היהודים במחנה ברנרד קורלנד, שתפקידיו כללו: שיבוץ אסירים בעבודה (Arbeitseinsatz), עריכת המיפקדים, הצגת דוחות בכתב על מצבת האסירים בכל מיפקד, הקשר עם הנהלת המפעל והפיקוח על המשטרה היהודית (עד חיסולה ביולי 1943) והשירותים הפנימיים. אחרי מותו של קורלנד קיבל את תפקידו סגנו, דוד זילברשץ ובמשרדו היו עסוקים שניים: מאז׳יי קראוזה, האחראי על ניהול כרטסת האסירים ועוזרו, טדק פיש (Tadek Fisz)[21]. זילברשץ עצמו מוזכר מעט מאוד בעדויות האסירים. הוא התנהג בנימוס, לא נאשם בשחיתות והיה מקובל על הבריות.

לגבי תפקידיהם של הפונקציונרים השונים — היו, שפיקחו על חלוקת מצרכי מזון ועל המטבח בזמן חלוקת צהרים. אשר למשגיחים (Vorarbeiter), קשה להגדיר במדויק את תפקידם. יש עדים הטוענים, שמשגיחים בכלל לא היו קיימים ואחרי חיסולה של המשטרה שמרו על המחנה **מכבי אש יהודים**, שנבחרו על ידי הגרמנים.[22] לא ברור מתי הם נבחרו, ומה היה מספרם. הם לבשו סרבלים וכובעים כחולים. כמעט כל יום ערכו תרגילים של כיבוי שרפות, גם במחנה וגם במבנים תעשייתיים. מפקדם היה אדם רוטאוב (Adam Rotaub), מדריך כבאים מלפני המלחמה. בין הכבאים היו גם כמה משגיחים, כמו קדז׳ידלו (Kadzidło), פייפש (Pieprz), גיידה (Gajda), שנחשבו לטיפוסים מן העולם התחתון.[23]

נראה, כי דבר אחד אינו מוטל בספק: הכבאים שמרו על המחנה, והמשגיחים היו במפעל, שם תפקידם הרשמי הייתה ההשגחה על קבוצת הפועלים העובדים באותה מחלקה. היו גם מחלקות ללא משגיחים. הם הגיעו לתפקיד באחת משתי דרכים:

---

21 Churban Czenstochow, p. 257

22 עדותו של בנימין צווייג, איו״ש, 0-33/2826; עדותו בעל פה של אייזיק ברקנשטאט.

23 עדותה של פולה זיגל, איו״ש, 0.3/6838.

1. היו פועלים ותיקים, שרכשו בקיאות בענייני ייצור ומונו על ידי המנהל הגרמני להשגיח באותה מחלקה.
2. הם הגיעו לתפקיד בדרכים לא כשרות והפכו למתווכים בין המייסטר לבין הפועלים בכל מיני "עסקים" מפוקפקים.

על התנהגותם ויחסם של המשגיחים כלפי האסירים קיימות דעות קיצוניות: לפי יורק איינהורן ובנימין אורנשטיין-חוץ מיוצאים מן הכלל — המשגיחים התייחסו בהגינות. עמדה יותר מאוזנת נוקטת שרה אדליסט: הם התנהגו בצורה שונה, אבל על פי רוב לא רכשו אהדה. קרומולובסקי טוען, שאמנם כאלה היו מעטים, אבל כשהפכו ל"אריסטוקרטיה" של המחנה היו בלתי נסבלים. מקור כספם היה הכופר, שקיבלו מן האסירים תמורת שחרור ממכות של מייסטר. הם היו אנאלפביתים, שבאו משולי החברה ומצאו במחנה את הזדמנות חייהם. בבוא יום הולדת של ה"בוס" או לרגל חג, היו אוספים "תרומות" אצל אנשי קבוצתם, כדי לקנות מתנה למנהל.[24] לתיאור זה מוסיפה רנה שטול מסקנה קיצונית ביותר: "המסחר בעבדים הגיע במחנה לשיא התפתחות: העשירים הלכו לעבודה קלה והדלפונים נשלחו למחלקות הקשות ביותר. ואת זה סידרו המשגיחים בשיתוף פעולה עם המנהלים הגרמנים, שהרי עבור אלה הייתה זו פרנסה צדדית ובעצם — עיקרית..."[25] הניה לוסטיגר מגלה שוב את חוש המציאות: היו משגיחים שלקחו שוחד ובמפעל הריצו לעבודה, אבל כללית הם נאלצו להתחשב בדעת הקהל של האסירים.[26] הבעיה החמורה ביותר הייתה ההרשמה למשלוח: מנהלי מחלקות קיבלו מדי פעם הוראה לרשום אנשים "מיותרים" והם הטילו את המשימה הנוראה על המשגיחים. "ואני יודע — מעיד חיים בביאצקי — שהיו מלחמות שלמות לא להיכלל ברשימה. אני גם יודע, שזה היה מקור פרנסה לפוראַרבייטרים היהודים, כמו בכל מקום אחר"... לא היה ידוע, לאן שולחים את "המיותרים", ידעו רק, שהם לא יחזרו...

בגלל ריבוי הגרסאות לא ברור עד הסוף עניין הקאפו (Kapo). למרות כינוי זהה לא היה כל קשר בין הקאפומנים מטילי אימה של מחנות הריכוז לבין הסדרנים של אפאראטבאו. יש עדים המבלבלים ביניהם לבין המשגיחים. נראה, כי ההסבר של פרידה הרשליקוביץ הוא ההגיוני ביותר: בעקבות הקליטה של מאות יהודים

---

24 Kromołowski, Wspomnienia, p. 746-748

25 עדותה של רנה שטול, איו"ש, M-49/E/1126

26 Lustiger, Pamiętnik, ch. 20, p. 5

של "הגטו הקטן", רצה מפקד הוורקשוץ להקל על מלאכת הספירה וציווה להקים קבוצות קבועות של 30 איש עם סדרן האחראי בראש. הסדרן היה צריך להכיר את אנשי קבוצתו כדי למנוע החלפה, הצטרפות בלתי לגלית של אחרים ובריחה. במקרה האחרון היה משלם בראשו. כל בוקר במיפקד כל סדרן היה מוסר את מספר אנשיו ומציג אישורים רפואיים של החולים. אורנשטיין (וגם ליבר ברנר) קורא לאחראים אלה "קאפו" ומוסיף, שחובתם הייתה גם הדאגה למקומות לינה, ליווי הקבוצה למרחץ, איסוף ומסירת כביסה ועזרה בחלוקת ארוחות. יש לציין שלכל "הפרומיננטים" מכל הדרגות לא היו סימני שלטון חיצוניים, כמו סרטי זרוע, כובעים או אלות.

אז מי סוף סוף שלט במחנה? השלטון החיצוני היה כמובן בידי מפקד הוורקשוץ והקלגסים שלו. אבל בפנים — למי פנו כדי לסדר עבודה יותר קלה, איחוד משפחות, או מציאת מתווך פולני? בקיצור, למי היו פונים, אם היה צורך בעזרה דחופה במישור הפרטי. את התשובה לשאלה זו ניתן למצוא במסע הרפתקאות של קרומולובסקי בחיפוש אחר מקום עבודה חדש. את הקודם הוא איבד בגלל המחלה. הפעם עזרה לו "פרוטקציה" של מכרים ותיקים והתערבותו של דוד זילברשץ בעצמו. אלפרד הופנה ל"פלוגת הניקיון", עליה שלטו שלושה משגיחים: שמעון גוסטינסקי (Gostyński), קאופמן וטדק פיש. לשלושתם הוא העניק "תעודת יושר": הם היו צנועים מאוד בדרישותיהם והתייחסו לעובדיהם בהגינות.[27]

נראה אפוא, כי התמונה הכללית שמתקבלת מן התיאורים עד עתה עדיין רחוקה מאוד מן ההגדרה של "חמי האסאג". האסיר הממוצע מצטייר כיצור אומלל ומושפל, הסובל רעב וקור. אמנם תקוותו לא מתה, אבל כעת הוא חסר אונים מול הרודפים מכל הסוגים. לא פלא, שכך מתאר אותו המשורר, בנימין אורנשטיין:

---

[27] Kromołowski, Wspomnienia, p. 743

האסאג געדיכט

דו טראָגסט טרעפּעס, ניט קיין שטיוול, ביסט נישט קיין "מורנו";
אַ זופּ פון קרויט, אַ פּייקע ברויט, עס איז גענוג, דיינו.
פון קיין גוטס נישט גענאָסן.
אין "האסאג" האָט מען מיך אָפּגעשלאָסן.
פון הונגער, לייד און שרעקלאַכע פּיין,
וואָס קען שוין פון אַ מענטשן זיין?
טאַטע, מאַמע האָט מען פאַרברענט,
איך פרעג פאַרוואָס, פאַרוועגן?
אַ "האַסאַג" ייד האָט נישט קיין עצה,
ווי אַ הונט טראָגט ער אַ נומער אויף זיין פּלייצע.
ער ווערט באַהאַנדלט צוגלייך ווי אַ חיה,
דאָך קעמפט ער פאַר אַ וועלט אַ נייע.

שיר האסאג

הנך נועל כפכפים ולא מגפיים כמיוחס באדם,
מרק כרוב ופת לחם זה מספיק ודי.
משמץ של טוב אי אפשר ליהנות.
בהאסאג כלאוני מאחורי הגדרות.
סובלים מרעב קשה מאוד,
ומה כבר בן אדם יכול להיות?
את אבא ואימא שרפו חיים,
אני שואל מדוע, במה הם אשמים?
יהודי בהאסאג אין תקווה בלבו.
כמו כלב נושא הוא מספר על גבו.
מתנהגים אליו, כמו לחיה ממש,
אך מוכן הוא ללחום — למען עולם חדש.[28]
(תרגום: רות שטרן)

---

[28] Churban Czenstochow, p. 216

ד. האמנם בין הכדורים שתקו המוזות?...

"לעתים קרובות היו במחנה רגעים, שנדמה היה, כי החיים היהודיים פסקו כליל. המאורעות הטרגיים היום-יומיים גרמו למצב רוח דפרסיבי אצל האסירים. ייאוש, אדישות, דיכאון חדרו מבלי משים ללבבות של אנשים... חלק מהאסירים היה כבר חסר אומץ וסבלנות לטרגדיה היהודית הנמשכת זמן כה רב. במצב זה הופיעו אנשים בעלי כוח על טבעי — היה להם העוז והאומץ לשיר לפני אחיהם ואחיותיהם האומללים כדי להוסיף להם קצת שמחה ונחמה"...[29]

במילים אלו פותח בנימין אורנשטיין את סקירתו הקצרה על חיי הרוח במחנה אפאראטבאו. גם בספרו "חורבן צ'נסטוחוב" הוא לא מעלה הרבה פרטים נוספים. אשר לאזכורים המופיעים פה ושם בעדויות, אין בהם כדי להרחיב את התמונה. בכל זאת כותב אורנשטיין: "*במחנה האסאג כתבה שורה שלמה של* אסירים. בשיריהם נשקפו חיי הגטו וחיי המחנה. כמעט כל מאורע זכה לתיאור." לאור העובדה, שממחנה זה ניצל מספר רב יחסית של אסירים — לא נותר אלא לשאול: מה קרה עם השירים האלה?

מפירורים שניצלו ניתן ללמוד, כי הפעילות התרבותית במחנה הייתה ענפה ומבדילים בה, כמו בכל המחנות בתקופה הנאצית, שני שלבים: תחילה — שמירה על הקיים, קרי, שימוש בירושה התרבותית והספרותית מן הבית ומבית הספר, שכל אסיר הביא עמו למחנה, ובשלב שני — ניסיון לתת ביטוי להתרשמות ממציאות המחנה, החדשה והעוינת. פעילות זו התנהלה במקביל בשני מישורים, ביידיש ובפולנית[30]. היא הופיעה גם באופן ספונטאני וגם בצורה מאורגנת והקיפה כמה תחומים: ספרות כתובה, ארגון ערבי ספרות, מופעי זמרים ושירה בציבור, ואפילו הופעות חוג דרמטי.

בתחום הספרות המקורית הן ביידיש הן בפולנית מופיעים כמה סוגים: שירי געגועים וצער, פזמונים סאטיריים, שירי נקמה ומאבק ועוד. הדוגמאות שנשתמרו מפוזרות בין דפי מחקר זה, כי הן משקפות תופעות שונות מחיי המחנה והלך הרוח של אסירים. רק לגבי יצירות בודדות ידוע בוודאות, מי המחבר. בנימין אורנשטיין כלל בספרו "חורבן צ'נסטוחוב" כמה משיריו, בתוספת יצירות

---

[29] עדותו של בנימין אורנשטיין, איו"ש, M-1/E/756.

[30] פליציה קראי, "הפעילות החברתית והתרבותית של אסירי מחנה העבודה היהודי בסקרז'יסקו-קמיינה", גלעד, מאסף לתולדות יהודי פולין, כרך י"ב, 1991.

אחרות, כולן ביידיש. אצל הדסה קארו-ויזנברג נשתמרו כמה קטעים של פרוזה אומנותית בפולנית. בארכיון יד ושם נמצא פנקס קטן, ללא שם המחבר, הכולל מילים של שירים ושלאגרים ביידיש, פולנית, רוסית ואנגלית[31]. הפנקס כולל גם שירי דקלום ופזמונים מחיי המחנה. בין השירים מופיע שמה של "רומה האסאגובה" (Roma Hasagowa) וכל הסימנים מראים, כי הפנקס היה שייך לרומה נאדלברג (Roma Nadelberg), הזמרת הפופולרית ביותר במחנה. לפי גוסטבה טורובסקי, שהכירה אותה אישית, לרומה, בחורה יפיפיה, היה קול נפלא, שמיעה פנומנלית והיא שרה בחמש שפות.

> מספרת שרה בן צבי: "בצריף שלנו, אחרי יום מפרך ואחרי כיבוי אורות, הייתה מדי פעם נעמדת בין שורות הדרגשים נערה צעירה שנותרה לבדה מכל משפחתה, רומה. אני זוכרת את תלתליה השחורים, את עיניה השחורות, הגדולות והבורקות. היא הייתה שרה לנו שירי געגועים. קולה היה צלול וחם וחובק את הנוכחים. כאן לא נשמע השיר 'מיין יידישע מאמע' דביק ושמאלצי. כאן הוא התעלה למעלה של קאנון שנגע בכל נימי נפשן של הנשים האלה, שעולמן נחרב. אלה היו גם רגעי החסד היחידים הזכורים לי מהתקופה ההיא."[32]

בין הזמרות הפופולריות במחנה הייתה קרולה מורדקוביץ (Karola Mordkowicz) הידועה מרפרטואר עשיר של שירי עם ביידיש. זמרת אחרת, שהנעימה בשירים ושלאגרים פולניים את הערבים בצריף הבנות הייתה מרישיה זבורובסקה (Marysia Zborowska). שרה אדליסט זוכרת את מרישיה פשירובסקה (Marysia Przyrowska), ששרה גם בגרמנית.[33] בכלל, בצריפי הבנות תמיד נמצאו האמיצות, שהחלו במנגינה מוכרת, כשיתר הקהל מצטרף בהתלהבות לשירה הספונטאנית.

ב"חיי המוזיקה" המאורגנים של המחנה בלטו דווקא הגברים. הרעיון לארגן הופעות עם דמי כניסה צץ במקביל אצל האמנים הזקוקים לפרנסה ואצל "האמרגנים" המכירים את הקהל הצמא למעט בידור. בגלל החשש מפני התערבות הוורקשוצים התקיימו הקונצרטים במחתרת, באולם "צירק", בצריפים שבעותשע, וגם ב"סככה של הופמן" ("האָפמאַנס שאָפּע"). הפופולריים ביותר היו הזמרים,

---

[31] ארכיון יד ושם, 0.76/155.

[32] שרה בן צבי, איו"ש, 0-33/6912.

[33] ויזנברג, איו"ש, 0-33/7147 — אדליסט, 0-33/6848.

ביניהם נחמיה טראמבקובסקי (Trambkowski). שיריו המוכרים והאהובים על הקהל היו "דודעלע", "גלות-ליד" ובמיוחד הוא הביא את שומעיו לדמעות געגועים בשירו "מאטושקה צ'נסטוחובה". אהוב הקהל היה שעיה בורנשטיין (Szaja Bornsztajn), שחקן קולנוע לפני המלחמה. הוא נודע כ"צ'רלי צ'פלין הצ'נסטוחובאי", והמונולוגים של שלום עליכם או של משה נאדיר בביצועו עוררו גלי צחוק. את המוזיקה הקלאסית ייצג ליאון אוברמן (Leon Oberman), בעל בריטון הרואי, שביצע אריות מפורסמות מאופרות "טוסקה","יהודית" ואחרות. רומה שרה גם בהופעות מאורגנות ובין שיריה האהובים היה "אלי, אלי, למה עזבתני" והשיר הפולני "הרמוניה".[34]

כאשר היה סיכוי, שאחרי צהרים של יום ראשון יישאר פנוי (באופן רשמי היה זה זמן חופשי של אסירים), נמצאו בעלי יוזמה, שהיו מוכנים לתרום את זמנם לארגון "חיי רוח": כך בצריף "רקאליבירירונג" של הגברים ארגנו שני אמיצים, פוגל (Vogel) ובנק בנדט (Benek Bendet) שני ערבי ספרות. בין השומעים היה גם שמואל (מוניק) דאומן שנזכר: "בצריפינו גר בנימין אורנשטיין, שכתב פואמות וסיפורים ובלילה, לפני שהלכנו לישון, הוא נהג להקריא לנו אותם".[35] המוטיבים האהובים על אורנשטיין היו הנוסטלגיה אחרי הבית האבוד ויצר הנקמה:

לא! לא אשתוק יותר
ובשקט לא אמשיך למלמל את דברי
בחיבוק ידיים גם כן לא אשב
ואקמוץ חזק את אגרופי...
גבוה ובאומץ אשא את דגל הקרב,
אלחם על זכויות האנשים.
בעוז ובגאווה את דברי אומר
די! מספיק לנו להיות עבדים![36]

(קטעים — תרגום מיידיש: רות שטרן)

כמחבר פזמונים סאטיריים היה ידוע אקס (Aks), שהוביל ארגזים עם תרמילים במחלקת "רקאליבירירונג". לצערנו לא נמצאו הטקסטים שלו. ידוע שהוא כתב פזמונים על שתי המשגיחות הגרמניות "פיטרוחה" (Pietrucha) ו"מארחֶבה"

---

[34] אורנשטיין, איו"ש, כנ"ל.

[35] עדותו של שמואל דאומן, איו"ש 0-33/6858.

[36] Churban Czenstochow, p. 211

(Marchewa). בכלל, הוא תיאר כמעט כל אירוע בחיי המחנה. כאשר הביאו למחנה שוב בגדים של היהודים שנרצחו, הגיב אקס בחרוזים:

איך וויל נישט פון דירעקטאָר ליט קיין וועסטלעך
און איך וויל נישט פירן די קעסטלעך.

(אינני מבקש מדירקטור ליט אפודות — ואינני רוצה לסחוב את הארגזים...).

לתשומת לב מיוחדת ראוי ד"ר ברסלר, שחילק את זמנו בין העבודה בבית חולים לבין כתיבת שירים ליריים. ידוע היה שירו "די ווידע פון א ניי געבוירענעם". (וידויו של הרך הנולד).[37]

מבחינת היקף הפעילות ואופי הקהל בולטות שתי תופעות:

ראשית, הפרדה מוחלטת בין "היידישיסטים" לבין "הפולנים". הראשונים היו קהל מבוגר, ברובו גברים, שגדלו על ברכי תרבות יידיש על כל גווניה. עם "הפולנים" נמנו לרוב בנות, שפתן היום יומית הייתה פולנית למרות שרובן באו מבתים שומרי מסורת. שנית — בתקופה הראשונה, עד אביב 1944, היקף הפעילות התרבותית היה יחסית מצומצם. **נקודת המפנה הייתה בואם של יהודי לודז'**, שבתוכם היו כוחות אומנותיים רבים ועל פעילותם ידובר בהמשך.

יש להניח, כי קיום הקונצרטים היה ידוע להנהלת המפעל ולא נשמע על הטלת איסור רשמי. יתכן כי דירקטור ליט הגיע למסקנה, שפעילות תרבותית בממדים סבירים לא תזיק לייצור. וכיצד היה משפיע על היהודים המעונים כל שיר, כל דקלום, כל מילת קסם? את התשובה נמצא בשיר הבא של רומה נדלברג:[38]

---

[37] שם, עמ' 219.

[38] יד ושם,0.76/155, עמ' 72.

Dziś pracujemy w fabryce broni
Jak maszyny o sercach z kamienia.
Każdy z nas się zmienił,
Każdy się zestarzał
I dziś żyje już tylko życiem cienia....
Zły los nie daje nam wytchnienia...

Dziwny jest ten żydowski lud,
Że wciąż nadziei iskierka w nim tkwi,
Może jednak stanie się cud,
Ważą się losy: "to be or not to be!"

(Roma Nadelberg)

היום אנו במפעל נשק עובדים,
עם לב עשוי אבן, כמו מכונה,
כל אחד את עול הזקנה מרגיש,
כל אחד מאתנו השתנה...
היום חיי צל בלבד הוא יחיה
וגורלו המר ממנו לא ירפה...
אך העם היהודי זה — כמה הוא מוזר
שניצוץ התקווה — בלבו עוד נותר!
אולי בכל זאת הנס בוא יבוא
ויוכרע הגורל, "או להיות — או לא!!"

(תרגמה מפולנית — פ. קראי)

פרק עשירי

המוֹלֶך ושמו Rekalibrierung

א. הנסיגה נמשכת

בספרו "על פי הדוגמה של אחי" — מתאר הסופר הגרמני אווה טים (Uwe Timm) את המצב בחזית המזרח ביולי 1943, כאשר דרומה מקורסק (Kursk) התייצבו זה מול זה שני ענקים: הסובייטים, שהעמידו 1.3 מיליון חיילים, 20,300 תותחים, 3600 טנקים ו-2600 מטוסים — והגרמנים עם 900,000 חיילים, 10,000 תותחים, 1026 טנקים ו-1830 מטוסים. ב-10 ביולי נעו זה מול זה שני נחשולי הפלדה. שלושה ימים מאוחר יותר רשם האנס טים (Hans Timm) ביומנו: "לא הולך. אנו מוכרחים לסגת".[1]

מי ספר את הכדורים שנורו באותו קרב איתנים? כדורי רובים, תחמושת מטוסים, פגזי טנקים, "השרשרות" של מכונות ירייה... אלפים, רבבות, מיליונים! מי סיפק תחמושת חדשה להמשך המתקפה? לא יאומן, אבל נוצר הצורך לאסוף תרמילים ריקים ברבבות, ולשלוח למפעלים שידעו לחדשם. ביניהם היה גם אפאראטבאו, ששם כבר המתינו להם: רות ציטר, בת 14, אילנה חרוסט, בת 12, גם יאנק לבקוביץ, בן 13... הם בידיהם הקטנות עמדו להציל את הצבא הגרמני מן התבוסה, הם ששיפצו את התרמילים...

ב. הופכים את הישן לחדש

המונח "רקאליברירונג" (Rekalibrierung) כבר איננו זר לקורא ופירושו: שיחזור צורתו וממדיו (kaliber) של תרמיל משומש, חידושו והפיכתו לתרמיל המוכן לשימוש חוזר. תהליך זה היה מורכב מכמה פעולות: רחיצה, חידוש הצורה הקודמת, צביעה בלקה, מדידה וסימון. בסקטור כולו עבדו כ-1000 יהודים, רובם נשים, כמה ילדים ופולנים מעטים. אשר לממונים גרמנים, באפאראטבאו הייתה מקובלת רוטציה ולא תמיד ניתן לקבוע בוודאות את זהותם או את שמם, כי בחלקם היו ידועים רק לפי כינוייהם.

---

[1] Uwe Timm, Am Beispiel meines Bruders (Köln: Kiepenhauer u. Witsch, 2003), p. 98

המנהל הראשי של סקטור הרקאליברירונג היה אלפרד וילהלם פראנצקה (Alfred Wilhelm Franzke), מהנדס חשמל במקצועו.[2] כמייסטר ראשי מוזכר מאטיאס (Matthias), גבר גבה קומה וקֵרֵחַ למחצה. יותר ידוע היה המייסטר וילי ניזיולק (Wili Niziolek), והמכונה "פאייקוש" (Fajkosz), כי עישן מקטרת (בפולנית fajka).[3] מוזכר גם פויגטלנדר (Voigtlender), עליו כתבה שרה אדליסט, שרק עבר במחלקה והסתכל, מבלי לומר מילה, אבל פעם בזמן סלקציה הציל אותה ממשלוח. היה כאן גם קרנר (Körner), שזכה לכינוי "שטומער ביריש", כי דיבר מעט וקליין (Klein), שעליו אין ידועים פרטים.[4] עד 1944 עבד במפעל גם האר (Herr). פופולרי מאוד היה המשגיח במשמרת לילה אלפרד שולצה (Alfred Schultze), המכונה "אמריקאי".

"בכל אחת מן המחלקות היחסים בין האנשים היו שונים ותלויים בעיקר בראש המחלקה הגרמני" — מעידה רות שטרן. הוא שהשפיע גם על יחס המשגיחים היהודים והפולנים כלפי האסירים. תיאור מערכת יחסים הדדית משקף מציאות מוזרה ומורכבת בה חיו יהודי המפעל. כאן בילו את מחצית חייהם, כאן לא רק עבדו, אלא גם באו במגע עם העולם החיצוני, עשו עסקים, בישלו, התרחצו, כיבסו ושמעו רכילות על המייסטרים שלהם. כאן ספגו מכות ולפעמים — זכו לפרוסת לחם נוספת.

דרך הייסורים של Rekalibrierung החלה מן רגע, בו הקטר הביא לחצר המפעל את הקרונות העמוסים בארגזי תרמילים שהגיעו מהחזית. היהודים החלו להוציא את הארגזים מן הקרונות. המלאכה הייתה קשה מאוד והוורקשוצים לא חסכו קללות ובעיטות: "מהר!" המשגיחים מ"טרנספורט", מילֶק שפרלינג ואיצק קאדז'ידלו, לא היו טובים בהרבה. הארגזים הכילו תרמילים מסוגים שונים ובמיון ראשון נקבע, אלו היו ראויים לעיבוד מחדש. למחרת הארגזים הועברו ל"אולם הרחצה" (Wäscherei). לא היו מספיק סבלים, אז גייסו כמה ילדות. הנה מרים סלסברג בת 15 יחד עם חברתה. בדמעות בעיניים הן סוחבות את הארגזים הכבדים — אלוהים, לא נוכל יותר! אבל המשגיח יוזק דווידוביץ (Józek Dawidowicz) צועק: "Robić, robić!" (לעבוד, לעבוד!). מה הפלא

---

[2] Protokół rozprawy głównej w sprawie A. W. Franzke, Sąd Okręgowy w Częstochowie, 25.6.1947, (AIPN, sygn. 175)

[3] Tschenstochau Prozess, p. 98; Churban Czenstochow, p. 261

[4] לוסטיגר, תהפוכות החיים, עמ' 351; Churban Czenstochow, p. 269 שרה אדליסט, 0-33/6848.

שקראו לו "יוזק המשוגע"? "כל הזמן הריץ אותנו, שאם לא נעשה את ה'נורמה', נישאר לעבוד בלילה".[5] ב"אולם הרחצה", עליו שלט המייסטר וילי ניז'יולק, התרמילים עברו ניקוי באמבטיות עם מי סבון ואחרי זה במכלים עם חומרים כימיים. העבודה כאן הייתה קשה מאוד והועסקו בה גברים. אבל רואים כאן גם את מרים חן, בת ה-12, שסוחבת ארגזים עם תחמושת יחד עם חברתה: "זה היה נורא כבד וזה היה תמיד נופל. החבורות על רגלים נשארו לי עד היום".[6]

אחרי הטיפול ב"תופים" המסתובבים שהבריקו את התרמילים, הם הועברו למכונות, שעיצבו מחדש את המבנה הפנימי ואת המצת. בתהליך זה הם נמרחו בשמן ועברו שוב כמה ניקויים עד שהגיע תור הצביעה ב"לקירניה" (Lakiernia). היה זה חדר קטן בתוך האולם הגדול, בו עבדו כשבעה אנשים, ביניהם האחיות מרים ומילה שייקוביץ, רוז'יה גאבל ואחרים. כאן הוטבלו התרמילים בלקה והתייבשו בתנור. הממונה הייתה גרמניה בשם קוקון (Kockon) שהתייחסה בגסות והלשינה לניז'יולק על כל "עבירה".[7] ואלו לא חסרו: בתנור ניתן היה לאפות עוגות! זאת עשתה רוז'יקה גאבל, אחותה של ה"קאפו", אסתוש'יה טננבאום (Estusia Tenenbaum). כשהמשגיחה הייתה מסתלקת להפסקת צהרים, מיד הוכנסה לתנור תבנית עם עוגה. גם הסבל קלמן שמולביץ רצה להיות בין האופים. אבל פעם לא שיחק לו המזל: מן העוגה שבתנור פשט על המחלקה כולה ריח נפלא שהגיע עד למשרדו של ניז'יולק. העוגה הוחרמה ונמסרה לבית החולים. שמולביץ יצא שלם מן הפרשה, כי "הבוס" חיבב אותו.[8]

התרמילים הצבועים נדדו למחלקת "מכונות ניקוי" (Putzmaschinen). עד תחילת 1944 השגיח כאן מנהל עבודה Herr ועל ידו "פיטרוחה". התרמילים סודרו על שולחנות ארוכים עם סרט נע (Laufband) שעליו מוינו התרמילים לפי הסוגים. אחר כך הם עברו לסימון, מדידה וניקוב. שם ישבו גם רות שטרן ובלה סנדלר: "עבדנו ליד שולחן קטן, בלה ואני, שמכל צד הייתה מורכבת מקדחה חשמלית. תפקידנו היה לנקות בעזרת המקדחה את הנקבים בתרמילים שנסתמו בלקה". מחלקה זאת הייתה היחידה שעבדה רק במשמרת יום.

---

5 Miriam Salsberg, Moje przeżycia lagrowe, YVA, 0-33/1646, III, p. 68

6 עדותה של מרים חן, איו"ש, 0.3/9616.

7 Zeugen Protokoll von Weinritt Sonia, 29.7.1946, YVA, M.21.1/54

8 עדויות איו"ש: קלמן שמולביץ, 0.3/5801; מרים לבקוביץ, 0.3/6856.

הפולנים שבאולם עבדו בתקופה הראשונה יחד עם היהודים. אורנשטיין מזכיר את שמם של שניים: סובייראי וצ'ארני (Sobieraj, Czarny).[9] כולם קיבלו שכר עבודה ומצרכי מזון בכל שבוע. **בקיץ 1943 יצאה פקודה על הפרדה מוחלטת בין עובדים פולנים ויהודים בכל מקום,** אפילו בבתי שימוש. על היהודים חל איסור חמור לנהל אתם שיחות. אבל השמירה על גזירה זו הייתה בלתי אפשרית, בייחוד עבור בנות. לפי רות שטרן היחסים ההדדיים היו טובים. הפולניות קנו להן סבון, מברשת שיניים, ובייחוד בצל, שהיה מקור הוויטמינים היחידי. ומה שהיה לא פחות חשוב — הן הביאו ספרים לקריאה.

בעיני בלה סנדלר הדברים נראו אחרת: "ראיתי את המרק שקיבלה הפולניה שעבדה אתי. הוא נבדל מאוד מן המרק שלי. במרק שלה היו תפוחי אדמה, בשר, ירקות ובישלו אותו במטבח אחר. אני יודעת שהיו פולנים, אשר מסרו את המרק שלהם ליהודים. לי זה אף פעם לא קרה... מעולם אף אחת מן הפולניות לא הציעה לנו עזרה חינם. כל פולני שרצה, יכול היה לעזור בלי שום סיכון ושמעתי שהיו כאלה שעשו זאת... וגם אני קיבלתי פעם מתנה בלתי רגילה: על ידינו עבדו זוג פועלים, יהודי ופולני, שקראו לו 'סבא'. כשבא החג הנוצרי הוא הביא עוגה ואמר לי לחלקה בין כל הבנות... היינו לו כל כך אסירות תודה!" והניה לוסטיגר הביטה על הפולניות בקנאה גלויה: "כמה שהן רעננות, לבושות יפה. ועל מה הן מדברות? על קולנוע, על בית קפה, על בית ומשפחה... ואנחנו?"

אבל לא היה זמן להרהורים, הנה מגיעים הארגזים עם התרמילים. הם עוד יעברו דרך מחלקת "ביקורת עין" (Augenschein), שעליה ידובר בהמשך. סוף סוף הם היו מוכנים לשלב החשוב ביותר: ביקורת ב"משרד הקבלה של חיל היבשה". (H-Abnst) עבודה זו נחשבה לחשובה מאוד ותחילה עבדו ככוח עזר רק פולניות. מן "הטיוטה" (Entwurf) של הדוח לחודשי אביב 1943 ניתן ללמוד על השינויים שחלו בהרכב צוות העובדים: אם בארבעה תחומי ייצור (ביניהם תרמילים של 2 ס"מ) היו עסוקים בסוף מרץ 1943 יחד 2279 עובדים (ביניהם 450 יהודים), כבר ב-24 במאי רואים צוות של 2581 איש, בתוכם 732 יהודים.[10] הלוח הבא ממחיש את עליית מספרם של העובדים היהודים בין השנים 1942-1943:

---

9 Churban Czenstochow, p. 261

10 Entwurf, 24 Mai 1943, H-Abnst b. d. Fa Hasag-Apparatebau, APCZ, zespół 192/2, sygn. 7, p. 106

תאריך	סך כל המועסקים במפעל	מזה מועסקים ב"משרד הקבלה"			
		סך הכל	מזה		
			פולנים	יהודים	
				מספר	%
25.03.1943	2,279	660	210	450	68
24.05.1943	2,581	732	212	520	71
26.07.1943	4,197	1,076	181	895	83

למראית עין היה נראה, כי בתחום רקאליברירונג זכה המפעל להישגים מרשימים. אבל לפי הדוח מיום 2.4.1943 — מתקבלת תמונה אחרת:

"עד עכשיו קיבלה פירמה האסאג (אפאראטבאו) לחידוש 1,294,653 תרמילים 2 ס"מ. מכמות זו נקבעו במיון הראשוני 546,070 יחידות כפסולת. מהתרמילים שעברו את תהליך החידוש שימשו:

א. 4.071 לתחמושת קרב,

ב. 367,088 לכדורי אימונים,

ג. 360,615 לכדורי סרק.

מכיוון שעל פי הנתונים הנ"ל חלקם של תרמילי הקרב הוא מזערי ביותר ומאחר שבהתאם לתוצאה הכללית ובהשוואה לכמות כוח האדם הנדרש, **ספק אם כל התהליך של חידוש התרמילים ייראה משתלם** (הדגשה שלי-פ.ק.), יש לבדוק מחדש את נוהל המיון של התרמילים... התברר, שיש דרישה גבוהה במיוחד לתרמילי קרב, דרישה מוגבלת לתרמילי אימונים ואילו בתרמילי סרק אין צורך בכלל. כתוצאה מזה נדרשה ה-H Abnst לדוח חודשית על ייצור תרמילי 2 ס"מ... בהתאם לנתוני הדיווח אפשר יהיה להחליט האם חידוש התרמילים בכלל כדאי..."[11]

דברי ביקורת אלה היו אות אזעקה עבור הנהלת אפאראטבאו. והיהודים ראו מאות ארגזים חוזרים למחסנים ואת המייסטרים המתוסכלים וחשבו: אם לחיילים גרמנים לא תהיה תחמושת — אולי המלחמה תיגמר יותר מהר?

---

[11] Heeres-Abnahmeinspizient im GG, Bericht Nr. 23/43, 2.04.1943, APCZ, zespół 192/2, sygn. 5, p. 2 (16)

ג. כש"האמריקאי" פגש את "פיטרוחה"...

אילו היה מבקר במפעל אפאראטבאו מומחה למדעי התנהגות והיה מחפש קבוצת אנשים הראויה ביותר למחקר בנושא מערכת יחסים הדדית, היה בוחר בוודאי את צוות האולם הגדול של Rekalibrierung. ספק, אם היה מצליח לתפוס את אחד המייסטרים, כי אלה רוב הזמן היו מסתובבים בין האולמות. ביניהם היה גם וילי ניז'יולק — גבר נמוך קומה ומוצק, בעל חזות מפחידה — וספק רב, אם אותו חוקר דמיוני היה מעז לשאול אותו: "סליחה, אדוני המייסטר, מה יחסך אל היהודים?"

את השאלה הזאת שאלה את עצמה אילנה בת 12, שבין תפקידיה היה גם ניקוי משרד המחלקה. למשרד היו קירות זכוכית, כדי שהמייסטר יוכל לראות את כל הפועלים. פעם, אחרי העבודה הלכה אילנה עם חברותיה לחפש תפוחי אדמה רקובים או קליפות, לעשות מהם מרק. תפס אותה איזה שוטר יהודי ונתן לה סטירה כזאת, שפניה התנפחו. למחרת באה לנקות את המשרד וניז'יולק שאל, מה קרה לה. אילנה שיקרה, שכואבת לה שן. אבל המייסטר שראה את הכול, יצא החוצה, תפס את השוטר ונתן לו מכות רצח: "מחר יהיה לך פרצוף כמו שעשית לילדה הזאת!" ניז'יולק הציל את אילנה בסלקציה של יולי. לפעמים היה מביא לה פרוסת לחם ופקד עליה לאכול מיד, שאיש לא יראה. לא פעם שאלה אילנה את עצמה, מדוע הוא כל כך טוב אליה?[12] לאחרים לא גילה ניז'יולק אותו רוחב לב: כאשר תפש אסירים במלאכת כביסה האסורה באולם, חילק מכות בשפע. בין המשגיחים היהודים שבמקום, החשוב ביותר היה יוזק ליסק (Józek Lisek), שמדי פעם אסף "תרומות" מקבוצתו ויחד עם ניז'יולק ערכו סעודה. מה הפלא שחבריו לא סבלו אותו?[13]

בין המשגיחות הגרמניות הקשורות עם "רקאליברירונג" הייתה ידועה "מארחבקה" (Marchewka — בפולנית — גזר), בלונדינית גבוהה. היא הייתה כנראה זמן מה משגיחה במחלקת "ביקורת עין". פרטים עליה לא ידועים. לעומתה זכתה ל"פופולריות" עצומה הלגה פאניר, היא "פיטרוחה" המפורסמת, הממונה על מחלקת "מכונות ניקוי" (Putzmaschinen). בזמנה נעשו שינויים בצוות העוזרים: המשגיחה הראשית מלכה גוטמן הועברה לעבודה במשרד ובמקומה

---

[12] עדותה של אילנה חרוסט, איו"ש, 0.3/8258.

[13] Churban Czenstochow, p. 261

מינתה "פיטרוחה" את גניה מונהייט.[14] מלכה, בוגרת גימנסיה, שבלטה ביופיה הבלתי רגיל, עשתה במפעל קריירה מהירה: מקילוף תפוחי אדמה עלתה לדרגה של המשגיחה וכשהמייסטר (כנראה מאטיאס) גילה, שהיא יודעת גרמנית, השיג בשבילה אישור לעבוד במשרד.[15] למעשה, כמעט בכל משרדי המחלקות החזיקו הגרמנים את היהודיות כמזכירות (כפי שראינו במקרה של שטאוביצר, לא תמיד הן היו רק מזכירות). בעדותה מנסה מלכה גוטמן לטשטש את העובדה שהייתה גם משגיחה, ודווקא יצא לה שם של בחורה טובת לב והגונה.

כאשר עלתה לשלטון גניה מונהייט, השתנו הדברים. לפי הדעה הכללית גניה הייתה מרשעת. לפני כל חג נוצרי היא נהגה לערוך "מגבית" והחרימה את מנת הלחם השניה, שהאסירים היו מקבלים פעם בשבועיים. תמורת הלחם — היא קנתה מתנות עבור הבוסית. זה לא היה הכל. כפי שהוזכר, נצטוו המייסטרים לערוך מדי פעם סלקציה במחלקותיהם. ואז גניה רשמה בייחוד את אלה, שהיה להן כסף. כמובן שבמקומן גורשו העניות. "פעם — מעידה בלה סנדלר — ידענו יחד עם רות שהגיע תורנו. אז הלכנו לצריף של גניה לבקש שלא תשלח אותנו. היא דחתה את בקשתנו, אבל בסוף נשארנו. מישהו סיפר לנו, ש'פיטרוחה' בעצמה הוציאה אותנו מן הרשימה בטענה, שספק אם שתי ילדות יסתדרו במקום חדש... מאז לא נבחרנו יותר בסלקציות".

לפי התיאור, הייתה "פיטרוחה" בלונדינית גבוהה מאוד, לבנה וחיוורת כמו מלאך המוות, בעלת אף בולט ועיני זיקית. ריכלו עליה, שהייתה פעם עוזרת בית אצל יהודים. מצבי הרוח שלה היו תלויים בגורמים, שעליהם לא הייתה לאסירים שום השפעה. מספרת מלכה גוטמן:

> "היא הייתה שולחת אותי למחלקה אחרת, לגבר אחד, שהיא רצתה לדבר אתו. באתי אליו והוא לא רצה לבוא ואמר: 'היא "הונטה", (זונה)[16], שאי אפשר לזרוק אותה מן המיטה. תגידי, שאני לא רוצה לבוא'. איך אני יכולתי להגיד דבר כזה ל'פיטרוחה'? הרי אני אהיה הקורבן. אז אמרתי: 'הוא עכשיו לא יכול, כי יש לו ביקורת.' כעבור חצי שעה היא שוב שולחת אותי. הלכתי וחזרתי לבד... אבל סבלנותה של 'פיטרוחה' גם נגמרה: 'תביאי אותו מידי!' אז

---

[14] לוסטיגר, תהפוכות החיים, עמ' 399.

[15] עדותה של מלכה גוטמן, איו"ש, 0.3/10701.

[16] "הונטה" — ביטוי בסלנג הפולני (מצרפתית — la honte — בושה) בהשאלה — זונה.

באתי למייסטר הזה ובקשתי: 'תעשה לי טובה, היא תרביץ לי, אם לא תבוא'. אז הוא הסכים ובא איתי".

מי היה הגבר המבוקש? היה זה אלפרד שולצה המשגיח על משמרת לילה במחלקת "ביקורת עין", הסמוכה למחלקתה של הלגה פאניר. כולם הכירו אותו בכינוי "האמריקאי". לפי גרסתו הוא חי הרבה זמן בארצות הברית וחזר לגרמניה בעקבות עסקת חליפין בין שתי המדינות. חיזוריה של הלגה פאניר אחרי "האמריקאי" לא נעלמו מעיניהן הסקרניות של הבנות. מספרת פרידה הרשליקוביץ:

"המייסטר נהג בנו בצורה אנושית, הוא היה אדם אינטליגנטי ואציל. למרות שהיה בשנות החמישים לחייו והיא הרבה יותר צעירה ממנו, היא חיזרה אחריו, גם כאשר הוא הסתייג ממנה בגלוי. 'פיטרוחה' מהמחלקה שבשליטתה, הייתה עוקבת אחרינו... הייתה מהלכת כמו נחש ולפתע מגיחה מאחור ומפילה עלינו מורא בעזרת גידופים וסטירות לחי. הייתה שולחת מדי פעם את העובדים לתחנת האוקראינים להענישם במלקות. היא לא שכחה לומר, שאלה הם הפועלים של ה'אמריקאי' ששנא אותם. כאשר הדבר נודע למייסטר שלנו, הוא דאג לשחרורם. הוא הפגין כלפי 'פיטרוחה' זלזול. הוא לא אהב את התערבותה בנעשה במחלקות, ויום אחר אף העליב אותה בצעקות... וכאשר המייסטר שלנו יצא לחופשה, היא ניצלה את ההזדמנות והייתה שולחת אותנו ביתר תכיפות לקבל עונש מלקות... ועמדה מתחת לחלון של התחנה כדי להיטיב לשמוע את צעקותינו. הנאה מרובה היא נהנתה מכך".[17]

סביר להניח, כי אותו מומחה דמיוני למדעי התנהגות לא היה מתקשה לקבוע את הדיאגנוזה ל"פיטרוחה": נימפומנית עם נטיות סדיסטיות, שכנראה הגיעה לסיפוק ארוטי בשומעה את צעקות קורבנותיה. יותר מסובך נראה ה-casus של ה"אמריקאי", שהתפאר בוותק ארוך במפלגה הנאצית ומאידך — היה ניכר בו שלא היה מרוצה משיטות הדיכוי הנאצי ובהתנהגותו הפגין סלידה מהן. לפי השמועות הוא נהג לקרוא למשרד אסיר זה או אחר, פתח עליו בצעקות וגידופים ובאותו זמן מסר לו בסתר סנדוויץ'.[18]

במחלקת "ביקורת עין" עמד שולחן באורך כ-20 מטר ומשני צדדיו ישבו נשים, אשר בדקו את התרמילים העוברים על סרט נע, שמאחוריו נמצא ראי המגדיל את תמונת התרמיל. הפועלת בדקה, אם על תרמיל אין שריטה או כתם. אם

---

[17] הרשליקוביץ, פנים רבות למוות, עמ' 91-90.

[18] עדותה של מלכה בראן, איו"ש, 0-33/6859.

היה פגם, היה עליה להשליך אותו לארגז אחר, עליו הודבק פתק עם שמה. כך ניתן היה לבדוק, כמה "שמלץ" מייצרת כל פועלת. את הארגזים עם התרמילים לבדיקה היה מספק להן בחור צעיר, ישראל זילברגלייט: "הייתי צריך להעמיד על יד כל אישה ארגז, כדי שלא יחסרו לה תרמילים לעבודה. אם לא הספקתי והיא נשארה בלי כדורים, קבלתי סטירה או בעיטה. אז שמתי כל פעם על עגלה 8-10 ארגזים ורצתי ממקום למקום."[19]

שולצה עקב אחרי עבודתו של ישראל ובוודאי שאל את עצמו, מנין כל כך הרבה כוח לבחור כל כך רזה. פעם הוא שאל אותו, מאיזה מקום בא ומה עם המשפחה. "אני פחדתי לדבר על טרבלינקה, פחדתי לומר: אתם השמדתם את משפחתי — אז אמרתי ששלחו את הורי ואחיותי ויותר לא שמעתי מהם. אז שולצה אמר: כנראה הם נשלחו למחנה אחר, הם יחזרו. אבל לא עבר זמן רב ויתכן, שנודע לו על טרבלינקה... פעם, במשמרת לילה, התחיל לנאום על המצב ועל מה שהיה קודם. אחרי זמן קצר הוסיף, 'שהעם הגרמני הוא עם תרבותי ולא עוסק ברצח — זה סתם תעמולה'".

עד שהגיעה הסלקציה ביולי 1943. באותה סלקציה שולצה הציל את חייה של מרישיה לבקוביץ. הוא היה עד ראיה למחזה אימים של איסוף ילדים במשאיות כדי להובילם לגיא ההריגה: "אנחנו הרגשנו, שהוא השתנה מאז. הרגשנו וראינו את זה — ממשיך ישראל את זיכרונותיו — יחד עם זה הוא היה איש המפלגה הנאצית... ומאז קרה לא פעם, שבא, אמר: 'Gut Morgen' והסנדוויץ' שהחזיק — עבר אלי..." שולצה התייחס יפה כלפי הנשים — הוא מעולם לא צעק ולא פעם התחלק בארוחת הערב שלו עם אחת הבחורות והרשה להן מדי פעם לישון בזמן העבודה.

הידידות המוזרה שנרקמה בין המייסטר לבין ישראל זילברגלייט הועמדה למבחן, כאשר פעם בא למפעל בנו של שולצה יחד עם אביו. "בן 14 היה, במדים מצוחצחים של היטלר-יוגנד (Hitlerjugend). ואני אז דחפתי עגלה עם ארגזים, זה שקל 38 קילו... אז הוא עובר על ידי ואומר לי בגרמנית: 'הזדרז, Los!' אני מסתכל עליו ואומר לו, גם כן בגרמנית: תסתלק מפה?... והוא רץ לאביו והתלונן, שאני רציתי להרביץ לו. ואני ידעתי, שעשיתי שגיאה. אז שולצה בא אלי ונתן לי כמה סטירות: 'אתה תצעק על הבן שלי?' — התנצלתי. ולמחרת הוא שוב הביא לי סנדוויץ'"... האם כל מעשיו הטובים של שולצה באו בעקבות הזעזוע שעבר עם היוודע לו גורל היהודים? אבל האפיזודה האחרונה מוכיחה, שביודעין או

---

[19] עדותו של ישראל זילברגלייט, איו"ש, 0.3/6564.

שבלא יודעין שולצה לא ראה את ישראל כאדם שווה לו: אתה, יהודי עלוב, מעז לצעוק על **גרמני**?...

כך עברו ימים, שבועות, חודשים... הבחורות העובדות במחלקות שונות למדו איך לנוח תוך כדי עבודה. הניה לוסטיגר ושלוש חברותיה לשולחן, ידעו לשוחח כך שאיש מן הצד לא הבחין בכך. הן למדו בשיטה זו אפילו לשחק במשחקי "אינטליגנציה". קצה הפרוזדור, בפינת האולם (ששם נמצאו השירותים), הפך ל"מועדון". כאן ניתן היה לא רק לאכול או לעשן סיגריה, אלא גם לתקן בגדים ולנצל חצי שעה של הפסקת צהרים כדי להתרחץ תחת הברז. ושם הלכה רכילות!!! לא רק מי עם מי, ומה קרה עם כספו של זה ומי קיבל מכות... היו גם אירועים דרמטיים, שלא נרשמו בעדויות ואם כן, לא תמיד ניתן ללמוד מהגרסאות השונות מה הייתה האמת.

זה היה המקרה עם מייסטר הר (Herr) שהיה גבר גבוה ורזה, בשנות השלושים וזכה לכינוי "זיראפה"[20]. בתחילת שנת 1944 הוא פשוט נעלם, עד שמצאו את גופתו. סיפרו, שקיבל צו גיוס לחזית המזרח והתאבד. הסבר כזה לא ענה על צורכי השעה והשמועות פרחו. סיכומן נראה בערך כך: יום אחד כמה בנות הכי יפות במחלקה לא עמדו בקצב העבודה והמייסטר הר החליט להעניש אותן. הוא פקד על ספר לגלח להן את הראש כך שיישאר סימן צלב קרס על הקודקוד. מישהו דאג להעביר את הידיעה הזאת למנהל ליט (לפי גרסה אחרת, ליט הגיע במקרה יחד עם משלחת שבאה אז לביקור מברלין). ליט קרא ל-Herr ובנוכחות כולם צעק עליו: "אתה לא תעשה קרקס מן המפעל שלי!"[21] משמע, היו לו שתי סיבות טובות להתאבדות: הפגיעה בכבוד — וחזית המזרח...

ד. התככים בחצר המחסן

"כבר מזמן רציתי לכתוב, מה עבר עלי במשך אותן שלוש שנים מחיי, אבל קשה היה לי להחליט, כי שום עט איננו מסוגל לתאר את מה שעברתי... קשה יהיה הדבר, כי בדרך זו יחזרו אלי הזיכרונות הכואבים. בכל זאת אני חייבת, על מנת שאם אי פעם ארצה, אחרי שנים, כאשר אולי אהיה מאושרת, אוכל להיזכר בשנות הסבל, השנים 1942-1945."[22] במילים אלו פותחת מרים סלסברג את

---

[20] חרוסט, 0.3/8258.

[21] עדויות איו"ש: מונטה 0-33/6845; יוליה בביאצקי, 0.3/9459.

[22] Salsberg, Moje przeżycia..., I, p. 2

סיפורה "Moje przeżycia lagrowe" ("קורות חיי במחנה") שהתחילה לכתוב באוגוסט 1946. ארבע מחברות דקות, כתובות פולנית, בכתב יד קליגראפי, המכילות זיכרונות עדיין רעננים להפליא, המגלים את עולמה הפנימי של הילדה. חמישים שנה מאוחר יותר מסרה המחברת (הפעם בשם מרים זלצברג) ליד ושם את עדותה בעברית.[23]

עד המלחמה גדלה מרים, ילידת 1929, במשפחה אוהבת, הוריה דאגו להשכלתה ושכרו בשבילה אפילו מורה מיוחדת לגרמנית! אז היא טרם ידעה, עד כמה יום אחד יהיה זה חשוב... את יום אובדן המשפחה היא לא תשכח לעולם. עברו ימי הגטו הקטן, וביוני 1943 היא מצאה את עצמה בקבוצה, שהובאה למפעל אפאראטבאו. היא צורפה ל"טרנספורט רע" (היה גם "טרנספורט טוב") וראינו אותה, כיצד יחד עם חברתה סחבה בקושי את ארגזי התרמילים בחצר "רקאליברירונג".

הודות לעזרתה של המשגיחה הנקה שפירא, נתקבלה מרים לעבודה במחסן של Rekalibrierung. מנהל המחסן היה ארתור היידנבלוט (Artur Heidenblut) שניהל קודם את המחסן הראשי, אבל מייסטר וונדרליך (Wunderlich) דאג להוציאו משם, כדי לרשת את מקומו. היידנבלוט קיבל מחסן של "רקאליברירונג".[24] במחסן עבדו שבעה אנשים בהשגחתו של הפולני יאן דז'ימאלה (Jan Drzymała). דז'ימאלה ריחם על מרים הקטנה, היה מספק לה לחם, אותו היא מכרה במנות קטנות לאחרים והביא לה ספרים פולניים לקריאה. את הדוגמה של יחס אנושי נתן היידנבלוט עצמו: הוא בחר לעבודות קלות נשים זקנות או חולות. מהר מאוד הפכה מרים לבת חסותו והיידנבלוט הרשה לה ללון במחסן. איזה מזל! המחסן היה חם ונקי, היו כאן מים חמים וארון קטן — מותרות! וכל כך למה? כי מרים, בלונדינית חמודה עם עיניים כחולות, הייתה מאוד דומה לבתו האהובה של מייסטר היידנבלוט. כאשר בזמן של סלקציית יולי היידנבלוט לא היה במפעל, הגיע וונדרליך והציל את כל עובדי המחסן.

הקשים ביותר היו רגעי הגעגועים, לאימא, אבא, אחים... וכבר ניסתה מרים להביע את רגשותיה בדברי שירה:

---

[23] עדותה של מרים זלצברג, איו"ש, 0.3/6158.

[24] כנ"ל, עמ' 28.

אמי נטשה אותי מזמן,
היא הלכה ממני ולבדי נשארתי.
נותרתי בודדה ואין איש קרוב ללבי.
לכן כל הזמן דם פורץ מקרבי.

אני נתונה לחסדי הברברים הללו,
מושלכת לסחרור הסבל ויסורי,
הרחק מהחיים, הרחק מיקירי...
תוך התרגשות, עימותים ורעב בלתי נסבלים.

חייתי בתוך תקווה מתמדת — אם של אומללים...
אולי אוכל פעם בחיק משפחתי לשמוח,
ובאמונה זו לעתיד, שאולי יאיר לי פנים,
לאחר ייסורים שחוויתי לרוב,
אך עדיין לא זכיתי לשמץ של טוב.[25]

(מרים סלסברג — תרגמה מפולנית: רות שטרן)

פעם שאל אותה היידנבלוט, מדוע היא כל כך עצובה? "כי אני לבד — הייתה תשובתה — כל משפחתי שאהבתי נספתה בצורה איומה". אז הציע לה המייסטר, שתסע יחד איתו לגרמניה, הוא ידאג לה כמו לבתו. יש לה מראה "ארי" טהור והיא תינצל. מרים, מבולבלת נוכח ההצעה המשונה, ענתה שהיא פוחדת מהסיכון. חברותיה דווקא הפצירו בה שתסכים כי על היידנבלוט אפשר לסמוך. אבל מרים חשבה אחרת: "אני מצטערת, אבל אני לא העליתי על הדעת, שאפשר להתייחס לגרמנים האלה באמון מלא. לאלה שהביאו עלינו כל כך הרבה אסונות, שעשו אותנו אומללים לכל החיים, שלקחו לנו את הכול, שדנו אותנו לייסורי נצח!!"[26]

והאחרים — האמינו? ישראל זילברגלייט, שקיבל מן ה"אמריקאי" לא רק סנדוויץ', אלא גם מילים טובות — האם האמין לו? הרי הוא צנזר כל מילה שיצאה מפיו, חשב שלוש פעמים על כל תשובה, שנתן למייסטר. ומדוע הם היו כל כך טובים? רק בגלל הרחמים? כזכור, פעם שאלה אילנה חרוסט את מייסטר ניז'יולק, למה הוא עוזר לה והוא ענה לה בשאלה: "כשהמלחמה תיגמר, תעזרי לי?" אילנה התחמקה מתשובה ברורה, אבל בעדותה היא ענתה בצורה חד

---

[25] שם המחברת לא רשום על השיר, אבל הוא כתוב בכתב יד דומה לזה שביומנה.

[26] Salsberg, Moje przeżycia..., IV., p. 78

משמעית: "זה הראשון, שהייתי מוסרת אותו. למה? כי אמנם לי הוא עזר, אבל לאחרים הוא התאכזר".[27]

עבור מרים סלסברג הזמנים השתנו לרעה: פעם ביקר במחסן באופן פתאומי דירקטור ליט, מצא את כל הבנות מתבטלות בנחת ומיד מחציתן נשלחו למפעל. בינתיים הופיע במחסן מנהל חדש, האוב (Haub),[28] שתפקידו היה לארגן מחסן אחר. מרים, בתור הצעירה ביותר, נשארה, אבל פתרון זה לא החזיק מעמד, כי גם המחסן החדש עמד לפני חיסול חלקי. יום אחד הודיע האוב למרים ולשתי חברותיה שהן חייבות לעבור למחלקת "לאבור". (Labor) האוב היה במצב עדין: אמנם יכול היה לשלוח שתי בנות אחרות, אבל זה היה בלתי אפשרי, כי הן היו "נשים" של שני משגיחים, שנתנו באופן קבוע כסף למייסטר האוב, והוא, דלפון מסכן, לא יכול היה לוותר על תמיכה זו.

כך נותרו שלושה קורבנות: מרים, סלה דורפגאנג והנקה זלצמן. (מרים התפלאה, מדוע גם סלה, הרי היא גם משלמת "מעשר" למייסטר). כאשר הגיעו למחלקת "לאבור", הרושם היה איום! איך אנחנו, מפונקות המחסן, נוכל כאן לעבוד? למזלן, סלה והנקה נשלחו לעבודה לחדר אריזה (Packraum) ומרים נותרה לבדה... בערב היא חזרה "הביתה" בבכי גדול. האוב הבטיח לסדר גם לה עבודה באריזה. מייסטר טילר (Tüller) שהיה ידוע בכינויו "מאניוש" (Maniuś) הסכים לקבלה, אבל בתנאי, שאחת משתי החדשות, סלה או הנקה — תעבור במקום מרים לעבודה במחלקת "לאבור" האיומה. וכאן הופיעה לפני מרים הדילמה: האם תציל את עצמה על חשבונה של חברה? היא לא רצתה להסכים להצעה... עד שיום אחד בא מייסטר טילר ולקח את מרים לעבודה בחדר האריזה. וסלה בין כה וכה לא עבדה הודות למשגיח בודזחובסקי, (Bodzechowski) ש"סידר" את העניינים. הרי אביה של סלה, הסנדלר דורפגאנג, עוד עבד במחסנים ברחוב גריבאלדי וכסף לא חסר לו: "ככה זה היה — מסכמת מרים — העשירים שילמו וזה היה העסק ומקור הרווחים של המייסטר ושל המשגיח".[29]

כך, בגלל התככים, ששלטו ביחסי עבודה במפעל "רקאליבירונג" — נגמר "הפרק הטוב" בהרפתקאותיה של מרים סלסברג. האמנם כל הצוות היה נגוע בשחיתות, כולל ה-Betriebsleiter עצמו? ומי הוא היה בכלל?

---

[27] חרוסט, איו"ש, 0.3/8258, עמ' 9.

[28] לא בטוח, אם זה השם הנכון, בגלל כתב יד לא ברור.

[29] Salsberg, Moje przeżycia, IV, p. 116

ה. פרצופו הכפול של המהנדס פראנצקה

הכול התחיל לפני הימים הנוראים של 1943. לא ידוע כיצד, אבל היהודים הדתיים במחנה ידעו תמיד, מתי מתחילים החגים. התפשטה שמועה, שאפשר להתפלל ב"בית כנסת". ומה היה מקומו? "זה היה אצל המהנדס פראנצקה. — מעידה מלכה גוטמן — אמרו שאבא של סבא שלו היה יהודי. והוא, פראנצקה, ביום כפור יצא מהמשרד והאנשים שם התפללו. אחד בשם הרמן ארגן את התפילות".[30] מצווה כזאת? לא יאומן. הרי עצם המעשה של פראנצקה העיד על רוחב לבו ועל ההבנה העמוקה שגילה לצרכים הרוחניים הבסיסיים ביותר של היהודים. האם זה אפשרי? הרי הוא היה חבר ס"ס...

על אותו איש כותב ישראל זילברגלייט: "יום אחד הגיע אלינו אחד שקראו לו פראנצקה. זה היה שטן בהתגלמותו. הוא לבש מדים שחורים של איש ס"ס, עם הגולגולת. כשהוא דיבר עם מישהו, הרגשנו פחד כמוס. פראנצקה זה, כשהוא חייך, אז כאילו הוא לבש איזו מסכה, מין צחוק של שטן. וידענו, שאם פראנצקה שם על מישהו יד, אז זה גמר את החיים"... ומוסיף יעקב בנצלוביץ: "פראנצקה היה אישיות חשובה בס"ס, השתתף בסלקציות ושלח הרבה יהודים למוות".[31]

הפרטים המעטים הידועים עליו לא מוסיפים מידע רב על האיש המסתורי: יליד 1906, סיים את לימודיו כמהנדס חשמל לפני המלחמה ובאוקטובר 1942 קיבל עבודה בהאסאג-אפאראטבאו כמנהל עבודה ראשי של כמה מחלקות: רקאליברירונג, המחלקה האלקטרו-טכנית וייצור מכונות. בייחוד המחלקה האחרונה הייתה ידועה כ"מחלקת פראנצקה".[32] ביוני 1947 הועמד לדין לפני בית המשפט בצ'נסטוחובה. הוא הואשם בשתי עבירות: השתתפות פעילה בסלקציה ביולי 1943 והתעללות פיזית ורוחנית באסירים יהודים. הנאשם הכחיש את שתי האשמות: "לא יכולתי להיות חבר ס"ס בגלל גילי, שיתוק חלקי ביד ימין ובגלל הספק במוצאי הארי."[33] כטיעון העיקרי להגנתו הדגיש פראנצקה את יחסו הטוב לפועלים, פולנים ויהודים. הדבר גרם למתיחות בינו ובין מנכ"ל

---

30 מלכה גוטמן, איו"ש, 0.3/10701, עמ' 27.

31 Jakow Benclowicz, Ermittlungsverfahren gegen R. Wendler, YVA, TR-10/2767-1, p. 21 (76)

32 Heinz Günther, Prozess Tschenstochau, p. 170

33 Protokół rozprawy głównej w sprawie A.W. Franzke, 25.6.1949, AIPN, SO CZ, sygn. 175, p. 44

המפעל והוא נשלח בחזרה ללייפציג בנובמבר 1944. מעולם לא הכה איש. ביום הסלקציה הגדולה, כשעמד על המשמר, הפועלים ביקשו אצלו הגנה. בחגים, לבקשת היהודים שלו, הוא הרשה להם להתפלל באחד החדרים במחלקתו ושמר שהדבר לא יוודע לוורקשוץ.

המאפיין את עדויותיהם של היהודים הוא היחס השלילי ביותר כלפי הנאשם. איש מהם לא עבד במחלקות של פראנצקה. אלה לבקוביץ מסרה, כי פראנצקה היה ידוע כאחד התליינים של האסאג. בסלקציה הגדולה הוא שלח למוות שתי נשים. לאה וייס (Laja Wajs) הוסיפה, כי פראנצקה בחר חמש נשים נוספות. ביניהן הייתה מרישיה צוקרמן (Marysia Cukierman) שהצליחה לברוח מן המשאית שנסעה לבית הקברות. לפי עדותו של משה וייס לעתים היה פראנצקה מגיע לעבודה שיכור. כשתפס כמה פועלים שנרדמו, הכה ובעט בהם. פעם הוא הוציא מן המטבח עצמות ישנות וזרק אותן לפועלים בצעקה "Ihr Hunde bekommt bald zu fressen" (אתם, כלבים תקבלו מיד לאכול) ומי שהתקרב, בעט בו.[34]

מול אותה "אחוות דעות" מציגים העדים הפולנים עמדה לגמרי אחרת. וויציך קילארסקי (Wojciech Kielarski) שהכיר את פראנצקה עוד ב-1942, הודה, שבאותו זמן הוא התנהג בסדר, לא הכה איש. לא פעם הוא ראה, איך הפועלים הפולנים והיהודים מתבטלים בזמן העבודה ולא הגיב בכלל. בגלל זה דירקטור ליט וגרמנים אחרים התייחסו לא טוב לפראנצקה. העדים הודו, כי הרעה בהתנהגותו של פראנצקה כלפי היהודים התחילה ב-1943 ובמקביל התגברה שכרותו.

על יחסו של הנאשם כלפי יהודים מפרט מריאן רודניצקי (Marian Rudnicki):

> "בזמן המלחמה הייתי Vorarbeiter במפעלי האסאג... אני נזכר שיום אחד הייתה בהאסאג סלקציה של היהודים. הייתי כפוף לנאשם, אבל לא הבחנתי בברוטליות בהתנהגותו כלפי הפועלים היהודים. במחלקה שלנו היה "מקלט", פועלים שעבדו במחלקות אחרות היו באים לכאן לבשל מרק ולהתרחץ. במחלקה שלנו (מכנית ואלקטרוטכנית) לא נעשתה ליהודים רעה. פועלים ממחלקות אחרות השתדלו לעבור למחלקתנו, כי אחרי העבודה עשו להם מחבתות, כפות ומוצרים אחרים, אשר אחר כך מכרו. שמעתי מהפועלים היהודים שבחדר הדוודים הישן התכנסו לתפילה בציבור. הפועלים מהמחלקה של הנאשם דיברו עליו, כי הוא אדם טוב; פועלים ממחלקות אחרות היו בדעה

---

[34] שם, עמ' 45-48.

כי הוא מתנהג לא טוב. הייתי עד, שהנאשם הביא לחם ליהודי פרייטג. הנאשם שתה וודקה לעתים קרובות וכשהיה שיכור, צעק על האנשים. שמעתי גם, שהשתתף בסלקציה של היהודים בהיותו שיכור."[35]

לפי פסק הדין מיום 25 ביוני 1946, נידון פראנצקה לחמש עשרה שנות מאסר. ב"הנמקה" נאמר, כי נמצא אשם בשתי האשמות: בחירת הקורבנות שנידונו למוות ויחס עוין כלפי יהודים. "זה דבר מובן מאליו — נאמר בפסק הדין — כי הנאשם, בתור גרמני, חבר NSDAP ובתור המעומד לחברות בארגון הס"ס... מצא יחס כזה כלפי יהודים כמחייב גם אותו... אשר לחומרת העונש, בית המשפט לקח לתשומת ליבו, שהנאשם היה אלכוהוליסט, עם כוח רצון חלש, לא הצטיין באומץ לב אזרחי... מסיבות אלו הוא לא נידון למוות, אלא למאסר בלבד"[36].

את הדילמה העיקרית, שעמדה לפני בית המשפט, הגדירה אלה לבקוביץ: "היו מספרים, כי היהודים התאספו פה ושם לתפילות, אולם לא יתכן, שהדבר נעשה בחסותו של המהנדס פראנצקה — כי גרסאות אלו אינן מתאימות לאישיותו של הנאשם." **האמנם**? אם משווים את רשימת החטאים של פראנצקה עם זו של קרל אופל, קשה להימנע מן המסקנה, שמשהו במשפטו של פראנצקה לא היה כשורה. מדוע פסק הדין מסתמך רק על ההצהרות השליליות של היהודים? היכן נעלמה לחלוטין ההתייחסות החיובית של הפולנים כלפי הנאשם? מדוע אף אחד מן הצדדים — כולל פראנצקה עצמו — אינו מתייחס לעניין שורשיו היהודיים?

כנראה שמילת המפתח להסבר התנהגותו המוזרה של פראנצקה במפעל היא: **הפחד**. לא בגלל האלכוהול, אלא בגלל חשש, שמוצאו היהודי יתגלה. לדעתי, נקודה זו השפיעה על עמדותיהם של כל הצדדים במשפט: פראנצקה לא מכחיש ולא מאשר את עניין השורשים, כי הבין, שהאישור לא ישפר את מצבו. העדים היהודים בוודאי לא רצו להבליט נקודה זו: יהודי שהפך לס"ס-מן, משרת השטן? ישמור אלוהים! לכן גם מתן ההיתר לתפילות לא התקבל על הדעת. הפולנים גילו דווקא יחס נייטרלי, אבל גם הם לא ידעו להסביר, מדוע פראנצקה הרשה ליהודים להתפלל בזמן החגים. בשום מקום לא מוזכר, כי הוא לקח מיהודים כסף תמורת האישור. או שליבו היהודי ציווה לו לתת את הסכמתו לתפילות — או שגם הוא כבר חשב על העתיד ועל האליבי. אבל פראנצקה הרגיש, שאין דרך חזרה ומכאן תסכולו, שניסה להטביע בוודקה.

---

[35] שם, עמ' 49.

[36] Wyrok w sprawie A.W. Franzke, 25.6.1947 שם, עמ' 60-61.

נותרה עוד שאלה: מדוע פראנצקה, למרות החשדות והיחסים המתוחים עם הנהלת המפעל, נשאר שנתיים באפאראטבאו ולא פוטר ממשרתו? את התשובה על שאלה זו נמצא בהודעה טלפונית מיום 1 בנובמבר 1943, שנמסרה על ידי פאול בודין לפיקוח על החימוש בגנרל-גוברנמן ובה נאמר, כי לאור תוכניות הפיתוח של האסאג בגנרל-גוברנמן נוצר הצורך להגדיל את צוות עובדי המפתח ובעלי המקצוע הגרמנים לפחות ב-3%. בודין ציין, כי לפני מספר ימים סוכם בשיחה המשותפת עם השר (שפאר) ועם נציגי הוורמאכט, **שכל הצוות המינהלי והמקצועי של עובדי האסאג יישמר גם להבא**...[37]

הפרשנות כאן מיותרת. למרות היחסים המתוחים עם הנהלת אפאראטבאו — פראנצקה נשלח הביתה רק בדצמבר 1944. כיצד יכול היה בודין להרשות לעצמו פיטורים של מהנדס חשמל מקצועי ומומחה באלקטרוטכניקה עם וותק ניכר, המפקח על שלוש מחלקות במפעל?... האם הוא שמע על מוצאו היהודי? לא ידוע. אבל מתוך היכרות עם בודין זה כמה שנים נראה לי, כי טובת הייצור הייתה בעיניו חשובה יותר מכמה טיפות של דם יהודי. הרי במפעל זה הוא העסיק מעל לשלושת אלפים יהודים בעלי דם יהודי טהור!

---

[37] Abschrift, Hasag-Leipzig, 1.11.1943, APCZ, zespół 192/2, sygn. 6, p. 21

פרק אחד עשר

"האינפנטריה – מעל הכל!"

א. מה קרה לגנרטורים?

מי שעוקב אחרי תולדותיה של חברת האסאג יגלה במהרה את חולשתו של המנהל הכללי בודין לחידושים והמצאות. כך קרה גם עם הגנרטורים, אותם ה"תנורים", שנועדו לספק למנועים של מכוניות משא גז במקום בנזין. כזכור, עוד ב-1942 התכוון בודין להרחיב את הייצור ולהשיג מונופול בכל הגנרל-גוברנמן, אבל המציאות טפחה על פניו. ההתחלה הייתה טובה: בשביל ענף הגנרטורים (Generatorenbau) הוקמו באפאראטבאו עוד ב-1942 שש מחלקות, ביניהן מחלקת מכבשים (Presserei) ומחלקת ריתוך (Schweisserei). לפי הפרוטוקול של מבקר הייצור מפברואר 1943, בחודש זה ייצרו 1000 גנרטורים ובאפריל תוכנן ייצור של שלושת אלפים. אולם ביצוע התוכנית היה אפשרי רק בתנאי, שהפירמות המספקות את המכונות הדרושות ואת החלקים להרכבה יעמדו בקצב האספקה.[1]

לקשיים אלה נוסף המחסור בכוח אדם מקצועי במחלקת הריתוך. לפיכך עבדו כאן נשים, ביניהן היו ארבע נערות: הדסה ויזנברג (Hadasa Wizenberg), נטקה גלזר (Natka Glazer), לוניה גולדשטיין (Lunia Goldstein) וידזיה דאנקובסקה (Jadzia Dankowska). באותה מחלקה עבדו גם גברים, יהודים ופולנים. "היחסים הדדיים היו טובים. עבדה אתנו פולניה צעירה, ואנדה (Wanda) שהתיידדה אתנו והייתה מביאה לנו אוכל – מעידה הדסה ויזנברג – לא שילמנו לה, היא ידעה שאין לנו כסף."[2] כמובן, חוסר הניסיון של הפועלות פגע גם בטיב הייצור. במחלקת הבקרה של הגנרטורים (Prüferei) בדקו את אטימות הדוודים. הגרוע ביותר היה ביקור פתע של איזה מנהל "גדול": אם הוא מצא פגם בדוד, אוי ואוי לכל הצוות! המשגיח הגרמני היה כאן גוסטב וואלטר (Gustaw Walther), אחד הנאשמים במשפט צ'נסטוחובה. חבריו לעבודה סיפרו, שגוסטב שנא יהודים. נראה אפוא, שהוא קיבל בצדק עונש של שלוש וחצי שנות מאסר.[3]

---

1 Protokoll über die Besichtigung der Generatoren Fertigung im Werk Apparatebau... (Februar 1943), APCZ, zespół 192/2, sygn. 23

2 עדויות איו"ש: הדסה ויזנברג 0-33/7147; בלה סנדלר, 0-33/6882.

3 ריגר סנדל, איו"ש M-1/E/2620, Tschenstochau Prozess, pp. 54, 57, 63

כאמור, אחת המחלקות הקשורות בייצור הגנרטורים הייתה מחלקת המכבשים, שבמסגרתה הופעלה גם המחלקה לייצור מטולי פגזים (Stossröhre), שהעסיקה כ-40 גברים. בראשה עמד מייסטר וירבאץ (Wirbatz). גם כאן הייצור נתקל בקשיים רבים: באיגרת לפאול בודין מיום 6.10.1943 מתלונן ד"ר ברטשניידר על המחסור בחלקים רבים ועל אי השלמתה של מערכת הבקרה. כל זה הקשה על סיום הייצור של 2000 המטולים הראשונים.[4] במשך הזמן מספר ההזמנות לגנרטורים – שהגיעו מממשלת גרמניה ואיטליה – הלך ופחת, כי ההמצאה נתגלתה מסורבלת, הדוודים העלו חלודה ולא היו ראויים לשימוש.[5] למרות זאת – נמשך חיסול המחלקה עד שנה 1944.

מאביב 1943 המנהל הראשי של Generatorenbau היה המהנדס הורסט ולדמר שפאלטהולץ (Horst Waldemar Spalteholz), יליד 1911, שזכה לכינוי "יוסף החיוור" (Der blasse Joseph). חבר המפלגה הנאצית וגם איש הס"ס, היה ידוע כ-"Judenhasser" (שונא יהודים). הוא התעלל באסירים ובסלקציה של יולי הריץ אישית את משפחות השוטרים היהודים למשאיות. במשפט צ'נסטוחובה הוא לא הודה בשום אשמה. במהלך המשפט קרה מקרה מעניין: בין האורחים באולם נמצאה גם אשתו של שפאלטהולץ עם חברתה ולפניהן ישבה הסטודנטית אירמה רומלסבורג (Irma Rommelsburg). כאשר נכנסו לאולם העדים היהודים, נשמעה מכיוון הגב' שפאלטהולץ קריאה: "הנה מופיעות הבהמות (Viehzeug)!"

> "הזדעזעתי ולא פחות הייתי מזועזעת מתוצאות החקירה – מעידה אירמה – בייחוד מן העובדה, שמאסירים יהודים לקחו את הכול. לא יכולתי להתאפק ואמרתי לשתי הגברות שישבו מאחורי: 'עכשיו אני יודעת, מניין נלקחו הפרוות והתכשיטים שאתן לובשות!' בתגובה שמעתי תשובה: 'זאת חוצפה מה שאת אומרת, אני אזכור לך את זה!' – רשמתי לי את הכול מה ששמעתי ואז ניגש אלי סדרן ודרש להשמיד את כל הרשימות!"

בכל זאת – שפאלטהולץ נידון למוות.[6]

אשר למנהלי העבודה האחרים, ידוע המקרה של ראקוויץ (Rackwitz), מנהל מחלקת הריתוך, שהתאבד בקיץ 1943. לפי השמועות השאיר מכתב, בו הסביר,

---

4 Durchspruch Nr. 115, 6. Okt. 1943, APCZ, zesp. 192/2, sygn. 23, p. 125

5 Churban Czenstochow, p. 260

6 Tschenstochau Prozess, pp. 55, 188

שגרמניה הולכת לאבדון ואין טעם לחיות.[7] כך הוא הקדים בכמה חודשים את המייסטר Herr, שנסיבות מותו כבר ידועות. לשפאלטהולץ היה זמן מה כפוף גם היינץ גינתר (Heinz Günter), בעל פרצוף מעוות, שבגללו הדביקו לו את הכינוי "עקום הפה" ("Krzywousty"). הוא התפרסם במהרה באכזריותו, הכה גם נשים, מה שלא הפריע לו להעסיק במשרדו מזכירה נחמדה מאוד, פראנקה גאבלסקי[8] (Franka Gabelska). יחד אתו עבד יוהאנס ניקה (Johannes Nicke) ולאסירים היה קשה לשפוט, מי מהם היה גרוע יותר.

ב. אנשי "האינפנטריה"

שנה 1944 לא ניבאה טובות לצוות אפאראטבאו: חזית המזרח התקדמה מערבה ולחץ העבודה גבר. עוד ביולי 1943 הופעלו המכונות לייצור 250,000 כדורים והמיליון הראשון של קליעים לחיל רגלים צריך היה להיות מוכן באוקטובר אותה שנה.[9] לא עבר חודש ובודין שוב הריץ לכל מפעלי האסאג בגנרל-גוברנמן איגרת תזכורת, כי לפי הוראותיו של שר החימוש שפאר חייבים מפעלי חימוש של האסאג בגנרל-גוברנמן להעלות את היקף ייצור התחמושת לחיל רגלים עד ל-60 מיליון לחודש![10] כדי לעמוד בדרישות העצומות, נפתחו באגף "האינפנטריה" עוד שתיים: 1) המחלקה לניקוי תרמילים — ה"מכבסה", 2) "לקיירניה" (Lakiernia). כאן עבדה הלינה ברקני והיא שהשאירה תיאור מדויק של עבודתה:

> "עסקנו בייצור (למעשה: בחידוש — פ.ק.) תרמילים לכדורי רובים, שהיו מברזל. כידוע — ברזל מעלה חלודה, לכן ב-"Lakiernia" הם עברו תהליך של ציפוי בלקה ובשעווה. התהליך נעשה במין מכונה (קראנו לה "המפלצת"), ובתוכה שרשרות נעות ללא הפסקה יום ולילה. לאורך השרשרות היו ווים במרחק כ-15 ס"מ ביניהם. על ווים אלה נתלו מין "מסרקות" ברוחב של המכונה. על כל "שן" של כל "מסרק" היה מושחל תרמיל. היו אנשים, שתפקידם היה להשחיל את התרמילים על "המסרקות" ואת ה"מסרקות" המלאים לסדר בארגזים ולהניחם ליד המכונה. תפקידי היה לתלות את ה"מסרקות" על הווים. הייתה

---

7 ויזנברג, איו"ש, 0-33/7147.

8 עדויות איו"ש: בנימין צוויג, 0-33/2826; מאיר וייסבלום, 0-33/7148.

9 Heeres Abnahmeinspizient im GG, Bericht Nr. 53/43, 24.7.1943, APCZ, zesp. 192/2, sygn 5, p. 32

10 An Hasag Tau Apparatebau, Abschrift, Leipzig 1.11.1943, APCZ, zesp. 192/2, sygn. 6, p. 21.

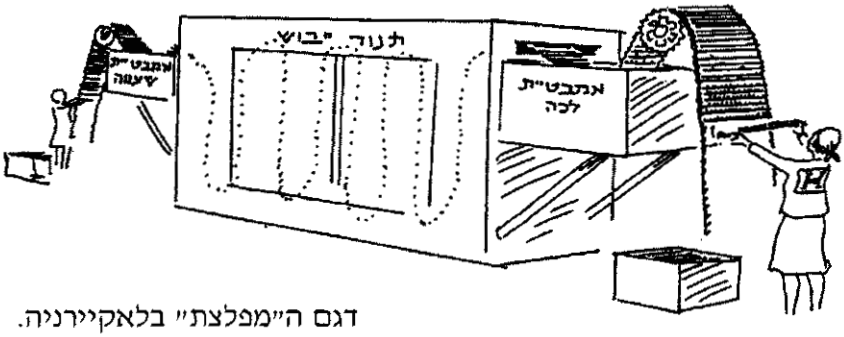

דגם ה"מפלצת" בלאקיירניה.

ציור: חיים ברקני

זאת עבודה מפרכת: להתכופף, לקחת לידיים כמה "מסרקות" מלאי תרמילים, להתרומם ולתלות "מסרק" על כל וו; שוב להתכופף, שוב להרים... אסור היה לדלג אפילו על וו אחד... התרמילים המושחלים שטבלו בלקה, המשיכו לנוע לתוך תנור הייבוש, אחר כך בצד השני של ה"מפלצת" טבלו באמבטיה של שעווה. עמדה שם פועלת, אשר הורידה את ה"מסרקות" המוכנים.[11]

גם ב"לקיירניה" נוצרו יחסים טובים בין הפועלות היהודיות לבין הפולנים. בהתרגשות רבה כותבת הלינה על ולדיסלאב סטמפיין (Władysław Stępień), פועל פשוט בעל לב זהב, שניסה לעזור לבנות בכל הדרכים האפשריות. בעצמו היה עני, אבל התחלק אתן בכל דבר. הוא שלימד אותן לעשן סיגריות, מגולגלות בנייר עיתון, כי "העישון מקל על הרעב". "אהבנו אותו מאוד והוא מאוד אהב אותנו. אחת הדמויות... אשר ודאי השפיעו עלי ונטעו בי אמון באדם..."

דמות אחרת לגמרי, שבלטה בין עובדי "לקיירניה" היה יעקב (יאנֶק) לבקוביץ'. מספרת עליו אשתו, מרים: "בעלי המנוח, יעקב, לא סיפר הרבה על חוויותיו. הוא היה רק בן 10 כאשר פרצה המלחמה. בזמן האקציה הראשונה בגטו צ'נסטוחובה יחד עם אחיו הניו (Henio) ועם האב הסתתרו בבונקר. האם נספתה. כאשר הוקם הגטו הקטן, האב יחד עם שני הבנים נכנסו לגטו. כאן האב הצליח ליצור קשר עם איכר פולני בכפר הסמוך, שהסכים לתת להם מחבוא. כל שלושתם עברו לבונקר אצל האיכר והצטרפו אליהם גם שני בני דודים. כעבור זמן מה דבר הבונקר נודע לגסטאפו. יאנֶק לא נמצא בבונקר כאשר הגיעו השוטרים. הוא טיפס על עץ ומשם ראה, איך הגרמנים מוציאים מן הבונקר את כולם. יאנק חזר לבדו לגטו הקטן. בזמן החיסול ביוני 1943 הוא היה באותה קבוצת ילדים,

---

[11] הלינה ברקני, דואוגרפיה, עמ' 138.

שניצלה על ידי דירקטור ליט. באפאראטבאו נשלח לכל מיני עבודות, היה גם רועה אווזים. בסוף קיבל עבודה ב"לקיירניה".[12] כאן נתגלו כישוריו הטכניים הגאוניים, כאשר הפך למומחה ל"מפלצת" וידע תמיד לתקן אותה. ולמזלו, הוא התיידד מאוד עם הלינה, שהפכה עבורו לאחות גדולה ואפילו למדה, איך לתקן את מכנסיו שהתבקעו מספיגת הלקה...[13]

על כל החבורה ב"לקיירניה" שלט גרמני שקראו לו "תרח זקן" ("Stary piernik"). "היה מדהים לראות מה קרה לאיש זה — ממשיכה הלינה ברקני — בהתחלה הוא לא ידע דבר על מה שקורה ליהודים, אבל בימי ראשון היו לגרמנים אסיפות ובהשפעתן השתנתה התנהגותו... הוא הפך למפלצת מטורפת ומרביצה".

עקרונית, ליהודי לא הייתה כל השפעה על בחירת מקום עבודה, אבל היו שהצליחו: אריה אדליסט הכיר את מנחם בירנהולץ, המשגיח של מייסטר "מורש" ודרכו סידר העברה למחלקת בניין יחד עם אחיו מנחם."גם במקים עבודה חדש זה — מתלונן אריה — לא ליקקתי דבש. הייתי סַפָּק של בטון. קשרו לי מיכל פח על הגב וליד המערבל יצקו לי בטון ואני העליתי אותו לכל קומה בטיפוס על פיגומים ועל סולמות. כשהגעתי למקום שהיה צורך בבטון, התכופפתי עם המיכל וכך 'נשפך' הבטון מעל כתפי. משקל מיכל הבטון שעל גבי היה 60 ק"ג". ומנין בא לשני הצעירים הכושר הפיזי? אריה מסביר:

"עם סיום העבודה בבניין שלחו אותי לחפור חפירות ליד גדר התיל. מעבר לאחד מקטעי הגדר היה שדה גדול ומרחוק ראיתי רועה צאן. סימנתי לו ביד שיבוא אלי... שאלתי אותו אם יהיה מוכן לקנות לי לחם ואני אשלם לו. הוא ניגש עד לגדר ואמר: 'ומה יהיה אם אביא לך לחם ולא תשלם לי?' הצעתי לו שאתן לו כסף מראש עבור כיכר לחם בתוספת תשלום עבור הטרחה. לבסוף הגעתי אתו לידי 'מסחר' קבוע וכמעט כל יומיים-שלושה שמתי לו מעבר לגדר כסף והוא בא עם כמה ככרות לחם בשק, הניח אותם ליד הגדר. סחבתי אח החבילה לעבר הצד הפנימי של הגדר, אחרי שחפרתי את האדמה מתחת לגדר. הקושי היה להביא את הלחם לשטח הצריפים... לקחתי לעזרה את אחי וכל אחד לקח כיכר או שתיים מתחת לבית השחי וכיסינו את עצמנו במעיל או בסמרטוט גדול. אבל תפסו את אחי מנחם עם הלחם והוא קיבל מנה הגונה של מלקות. אחר כמה שבועות הדבר חזר על עצמו, אולם הפעם לא הנחתי לאחי ללכת ואני הלכתי ו'הצלחתי' לקבל את מנת המלקות במקומו. העיקר — מתוך הברחות הלחם ומכירתו נותר לנו לחם לאכול ולא סבלנו רעב".

---

12 מ. לבקוביץ, איו"ש, 03/6856.

13 חוברת לזכרו של יעקב (יאנק) לבקוביץ, הוצאת המשפחה.

בגמר עבודות החפירה הפך אריה לעוזרו של הבנאי, גרמני מבוגר שהרשה לו לישון על הפיגומים."מדי פעם בפעם היה מביא לי אוכל מהקנטינה שלהם והוסיף אזהרה שלא אספר לאיש". אבל תוך כדי עבודה זו אריה לקה באורמיה וטופל על ידי ד"ר פשירובסקי."אחרי המחלה החלטתי, שאינני חוזר יותר לעבודה... התעסוקה שלי התרכזה בעבודות ניקיון בצריף ועל ידי כך שחררתי את אבא מעבודות אלה".

ג. חודש מרץ הגורלי

"חלף החורף והגיע אביב של שנת 1944. האביב בהאסאג... מי מאתנו חש באותו האביב?! אי שם רחוק לבשו השדות מעטה ירוק, על העצים הופיעו ניצנים והפרחים הרימו ראש... השמש זרחה והפיצה פז... אולם מעל למפעל חלפה אותה השמש מבלי שנבחין בה, מוסתרת בענני עשן ואדים. את פעמי האביב השתיק טרטור המכונות... ליד גדר התיל בצבצו פיסות ירק, מעטות וזעירות, כמו השמחות שלנו..."[14]

במילים עצובות אלו קיבלה הניה לוסטיגר את פני האביב. מה הפלא? היא הייתה צעירה והתגעגעה לחופש, לשמש, לעולם הגדול... ודווקא היו כבר סיבות לשמחה: באותו חודש הגיעה השמועה, **שהצבא האדום פלש לגבולה הדרומי של פולין הכבושה!** מאידך – בראונשווייג, המייסטר של השרברבים חזר מחופשה בגרמניה וסיפר, כי שם המצב רע מאוד – רעב והפצצות. אחרי צאתו מהמחסן הופיע על השולחן בקבוק עם שארית וודקה: "מצב אויבינו גרוע, לכן עלינו לחגוג!"[15]

אבל לרוב האסירים התשושים לא היה כוח לחגוג אחרי החורף הקשה. הקור והמחלות כילו את שארית כוחותיהם. באותו זמן הזדמן למייסטר ואלטר פראסה (Walter Prasse) לראות את "ארוחת הצהרים" שקיבלו היהודים במחלקת הכדורים והוא הזדעזע. יחד עם היינץ גינתר הם פנו לד"ר ברטשניידר ודיווחו על העניין. זה התקשר עם הס"ס, ונציגיהם הגיעו ונוכחו בו במקום מהו מצב התזונה. "אני – העיד פראסה – אמרתי כמה הערות טיפשיות ובגלל זה לקחו אותי לחקירה... אני בסך הכול אמרתי, שהתזונה הייתה רעה מאוד, ואז היא נעשתה יותר טובה..."[16]

---

[14] לוסטיגר, תהפוכות החיים, עמ' 404.

[15] שם, עמ' 405.

[16] Tschenstochau Prozess, pp. 37-38

מה הסתתר מאחורי הפרשה המוזרה הזאת? ממתי דאג הס"ס לתזונת האסירים? רשמית הדבר היה בסמכותה של ממשלת הגנרל-גוברנמן, אבל זו יצאה מתוך הנחה, שהמפעלים שמרוויחים מהעסקת אסירים חייבים לדאוג לתזונתם. עד עתה כשבמחנה היה מצטבר מספר חולים ותשושים, הייתה ההנהלה מתפטרת מהם ומקבלת יהודים חדשים. אבל באביב 1944 הגנרל-גוברנמן היה כבר "מטוהר מיהודים" ועל אלה שנותרו, בעליהם לא רצו לוותר. אחרי השתדלויות, בהן נטל חלק גם מפקד הס"ס והמשטרה החדש, וילהלם קופֶּה (SSuPF Wilhelm Koppe), הסכים ארתור גרייזר, מושל מחוז וארטה להקצות 1500 יהודים מגטו לודז' בשביל תעשיית החימוש... ב-18 במרץ 1944 הודיע האנס ביבוב (Hans Biebow), ראש המינהלה של גטו לודז' על ביצוע ההוראה.[17] ממשלוח זה הופנו למחנות האסאג בצ'נסטוחובה 750 יהודים, גברים ונשים.[18]

המשלוחים הקטנים לא סיפקו את צורכי הייצור ולכל הרשויות התברר, כי הדרך היחידה לעליית פריון העבודה של האסירים מובילה דרך קיבתם. המפנה המכריע חל ב-16 במרס 1944: ביוזמתו של הרברט בטכר התקיים בלשכתו דיון חשוב, שבו השתתפו מנהלי האסאג, קציני הוורמאכט ונציגי הס"ס. הוחלט, כי "החל ב-1 באפריל 1944, יקבל הס"ס על עצמו את הטיפול בכלכלת היהודים העובדים במפעלי הצבא", משמע – הספקת מזון תתבצע באמצעות מחסני המשק היחידתיים של ואפן-ס"ס (Waffen-SS)[19]. הסכמתו של בטכר נבעה לא רק מנימוקים פטריוטים: באותו זמן היה "המשרד הראשי למשק ולכלכלה של הס"ס" (SS-WVHA) מעונין להטיל מרותו גם על מחנות מפעל ליהודים בדיסטריקט ראדום וזה נגד את האינטרסים הלוקליים של בטכר.

היו הנימוקים של הס"ס אשר היו – עבור אסירי אפאראטבאו חשובות היו תוצאות הדיונים. וסוף סוף – היום הגדול הגיע!! הקאפו מביאים קרטונים עם מנות סוכר, מרגרינה וריבה – ומה זה? ביצים?! תושבי הצריפים לא האמינו למראה עיניהם: מה נעשה כאן עם ביצים? אבל בשביל מה קיים החוש הפרקטי של הנשים? "מיד התחילה החגיגה: אותו יום היה שמח מאוד בצריף: מביצים וסוכר עשו 'גוגל-מוגל', מאכל מלכים ממש... כולם דפקו את הביצה בצלחת

---

17 Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej, Zbiór dokumentów, (Warszawa: ŻIH, 1957) p. 256

18 מיכל אונגר, לודז' אחרון הגטאות בפולין, יד ושם, ירושלים 2005, עמ' 522.

19 Kriegstagebuch des Rüstungskommando Radom, 16.3.1944. MA, RW 23/18, Bl. 16

פח (או בקופסת שימורים), והיה רעש מחריש אוזניים". אבל לא כולן נהנו מן המטעמים, כי היו שהעדיפו להחליף אותן בלחם, או בתפוחי אדמה![20] סיפרו, שהתוספות באו מתרומות של יהודי אמריקה... מי ידע את האמת?

ד. דאגותיו של ד"ר מומה

לאור השמחה שהשתלטה על אסירי המחנה המלקקים את ה"גוגל-מוגל", כמעט נשכח מהם, מה הייתה המטרה האמיתית של השלטונות "הדואגים" לתזונתם. ואמנם זה כתוב במפורש: "כתוצאה מהגדלת מנות המזון, צפויה עליית היעילות של כוח עבודה היהודי".[21] ומכיוון שאותו השיפור לא בא על חשבונה של הפירמה האסאג, יכלה זו להתפנות לפתרון בעיית המשכורת של עובדים, שנשלחו מגרמניה למפעלים בגנרל-גוברנמן. בהקשר זה, ביום 26 באפריל 1944 שלח ד"ר גאורג מומה (Georg Mumme), חבר ההנהלה הראשית של האסאג-לייפציג, **חוזר** לכל המפעלים של האסאג בגנרל-גוברנמן: מפעלי סקרז'יסקו, אפאראטבאו, בית יציקה ראקוב, האסאג-קיילצה ו"וארטה ורק" (Warthe-Werk). בחוזר מפרט ד"ר מומה את הסעיפים כדלקמן:

תפקידיהם של חברי הצוות של האסאג, שהועברו לגנרל-גוברנמן לעבודה במפעלים שם — **שונים עקרונית מתפקידיהם במפעלים שבמולדת.** האמור מתייחס לא רק לעובדים, שגם במפעלים ברייך מילאו תפקידי ניהול, אלא גם במידה שווה לאותם עובדים שנשלחו לגנרל-גוברנמן לתפקידי השגחה, הקשורים תמיד בביצוע מטלות ניהוליות, בין אם זה מתייחס לניהול עבודה מקצועית או תפקידי שמירה במחנה היהודי.

1. לפיכך יש להתייחס לחודשים הראשונים של השליחות כאל תקופת הסתגלות וניסיון שתימשך לפחות שלושה ולא יותר משישה חודשים.

2. להנהלה נראה מוצדק שבתקופה זו ייקבע לעובד (שתרומתו למפעל עדיין מוטלת בספק) שכר עבודה, לא לפי תפקידו של העובד במפעלו ברייך וגם לא לפי תפקידו המיועד במפעל בגנרל-גוברנמן, אלא שכר אחיד על פי התעריף הבא:

---

[20] ברקני, דואוגרפיה, כנ"ל.

[21] Überblick des Dienststellenleiters", Ktb des Kdo Radom März 1944, MA, RW-23/18, Bl. 33

- שכר שבועי של RM 55 לגברים,
- שכר שבועי של RM 35 לנשים.

שכר זה מחייב לגבי עובדים בגיל מעל 21 שנים, על בסיס של שבוע עבודה של 48 שעות. לגבי עובדים בגיל פחות מ-18 ועד 21 שנים יוקטן השכר בהתאם.

בתום תקופת הניסיון — יתגלה העובד כמתאים לתפקידו, יועבר לתנאי משכורת קבועה, ואם לאו — יישלח בחזרה לרייך.

מעניינות במיוחד הן שתי הוראות שבחוזר:

- כל המינויים, ההטבות, תוספות לשכר וכו׳ — כוחם יהיה יפה אך ורק בזמן העבודה בגנרל-גוברנמן ויהיו מבוטלים עם שובו של העובד לרייך.
- משרתו הקודמת ברייך ושכרו לא מובטחים לעובד בתום תקופת עבודתו בגנרל-גוברנמן באופן אוטומטי, אבל הנהלת המפעל תהיה מוכנה "לבדוק באהדה" כל פניה בנדון.[22]

נראה שבאביב 1944 כבר היה קשה מאוד למצוא במפעלי האסאג ברייך (או במפעלים אחרים ברייך) בעלי מקצוע עם ניסיון ניהולי מתאים, בכדי להעביר אותם לעבודה בגנרל גוברנמן. בלית ברירה גויסו למשימה זו בעלי מקצוע (שלא מהשורה הראשונה) בלי ניסיון ניהולי, או לחלופין אנשי ניהול, שלא היו בעלי מקצוע, או אפילו סתם אנשים מקריים. הנהלת האסאג הייתה כנראה מודאגת, פן יחזרו כל אלה למפעליהם ברייך וידרשו להכיר גם ברייך במעמד שהוענק להם באופן זמני בלחץ הנסיבות בגנרל-גוברנמן.

הוראות חוזר זה התייחסו רק לעובדים שבמפעליהם ברייך קיבלו שכר שבועי (לא משכורת חודשית). יש להניח, כי ההודעה עוררה התמרמרות גדולה בין עובדים גרמנים במפעל. כאילו ההנהלה אמרה ישירות: "היית פועל פשוט ואנו הפכנו אותך למנהל חשוב, תלמד להסתדר, תהיה אסיר תודה ואל תקפוץ גבוה מדי". אדרבא, בחוזר נתגלה שעבודו המוחלט של העובד לרצונותיו של המעסיק, כי מעתה לעולם לא יכול היה להיות בטוח לא במשרתו ולא בגובה שכרו. זאת ועוד: הלשון הפרוזאית — המקצועית של ד"ר מומה מעוררת רושם, שבין השיטין מסתתר בה הביטחון, שהמלחמה אבודה ויש להתכונן לעידן השלום. משמע: צריך

---

22 Leipzig, 26.4.1944, Einheitliche Entlohnung, APCZ, zesp. 192/2, sygn. 6, p. 31 (27)

לשמור על עובדים חיוניים בלבד והעיקר: צריך לשמור על הכסף. ואמנם, במרץ 1944 תחום פעילותם של מייסטרים זוטרים ומשגיחים גרמנים הלך והתרחב, עקב גידול הצוות: משלוח היהודים מלודז' כבר עמד בפתח המפעל.

ה. הלודז'אים באים...

במשך קיום המפעל היו אמנם מגיעים לאפאראטבאו משלוחים קטנים של כמה עשרות יהודים מסקרז'יסקו או מפיוטרקוב, אבל זו הפעם הראשונה פלשו למחנה כמה מאות יהודים, גברים ונשים. גם אסירים ותיקים מלומדי סבל, נדהמו למראה הלודז'אים: לבושם היה מסודר, הם הביאו חליפות ובגדים טובים — אבל רזון בלתי רגיל וצבע פנים אפור העידו, שהיו מורעבים עד מוות. כאשר נודע בגטו לודז', שמארגנים משלוח למקום אחר ולנשלחים יחלקו לחם — באו גם מתנדבים. בין המגויסים היה ישראל אייזנר, שרצה להשתחרר ואמנם נמצא מתנדב שהסכים לנסוע במקומו, אבל בתנאי שיקבל כיכר לחם... אבל בכל גטו לודז' אי אפשר היה למצוא כיכר לחם! ובסוף ישראל נסע לצ'נסטוחובה.[23]

עבור יהודי לודז' — מה גדול היה הזעזוע לנוכח המציאות החדשה: "חמש שנים הייתי סגור בגטו, זאת הייתה הרגשה מוזרה מאוד לנסוע ברכבת... בגטו הפכנו להמון יהודי מבודד מכל העולם... בצ'נסטוחובה לראשונה אחרי שנים ראינו יהודים אחרים ופולנים!"[24]. החדשים רוכזו באולם של "הקרקס" ועדיין אסור היה להם להיפגש עם הוותיקים. אבל "עוד בהיותינו סגורים הגיעו אלינו יהודים 'טובים' עם הבשורות: 'אתם יודעים על טרבלינקה, שם משמידים את כל היהודים, אף אחד לא ישרוד — אולי תתנו לנו איזו חולצה או זוג מכנסים?'" "המעבר מן הגטו למחנה — מודה ראובן גיל — היה בו שינוי גדול מהבחינה החשובה ביותר בעינינו — **התזונה** (ההדגשה במקור — פ.ק.). בשבילנו המורעבים — מראה של דוד מרק סמיך עם אפשרות קבלת תוספת — נראה כמחזה פלא!"[25] ומוסיף ישעיהו הורוביץ: "בגטו לודז' היו מקציבים שני קילו לחם לשמונה ימים וכאן קיבלתי חצי קילו לחם ליום, ולעתים גם תוספת". ועוד דבר נפלא: הבצל. חיים

---

23 עדויות איו"ש: ישראל אייזנר, 0.3/6942 ; יצחק רוזנוואסר, 0.3/2278.

24 Perec Zylberberg, This I Remember, Montreal: Concordia University (Chair, 2000), pp. 110-118

25 עדותו של ראובן גיל, איו"ש, 0-33/6846.

בביאצקי ידע, שהמתנה הטובה ביותר עבור מורעבים אלה היה בצל פשוט, שהיה חסר להם שנים רבות בגטו לודז׳.[26]

החידוש המהפכני עבור יהודי לודז׳ היה המגע עם הפולנים. פתאום נתברר, כי בגדים וחפצים שונים, שבגטו לא היה להם כל ערך — הפכו לסחורה מבוקשת. הפולנים קנו ולדעת המוכרים נתנו תמורה הוגנת: בגטו קנו לחם תמורת שעון זהב וכאן הספיקה מטפחת ראש צבעונית... וכשנתברר שבמחלקה זו או אחרת ניתן לבשל בקופסה כמה תפוחי אדמה שנקנו — לא היה גבול לאושר...

תוספות מזון, שלהן זכו הלודז׳אים הצילו אותם מכלייה, כי במפעל הם נכנסו מיד למסגרת העבודה הרצחנית. נפתחו מחלקות נוספות ונערכה השתלמות עבור משגיחי מכונות. אבל לא לכל אחד היו הכישורים הדרושים. מקס יעקובוביץ׳ היה סנדלר וכאן רצו תוך חודש להפוך אותו למכונאי. והמסכן שוב קיבל מכות.[27] עם כל המכשולים — ארגזי התוצרת זרמו החוצה ועל שולחנה של גוסטבה טורובסקי, המזכירה החדשה במשרד הסטטיסטי, נערמו דוחות הייצור. היא נאלצה להתמודד אתם בכוחות עצמה, כי שני הפולנים שעבדו אתה לא ידעו גרמנית. בכל זאת היחסים ההדדיים נשארו חברותיים ומדי פעם הם היו מעבירים לגוסטה כמה מצרכים לאות תודה.

״החדשים״ שובצו במקומות עבודה שונים. ראובן גיל הופנה ל-״Rekalibrierung״, רבים נשלחו ל״אינפנטריה״ שם סבלו ממכותיהם של היינץ גינתר ויוהאנס ניקה. ישעיהו הורוביץ הפך למשגיח על כמה מכונות לגימור הקליעים לכדורי רובה. לא חסר גם חלקן של הנשים: דינה וייכסלפיש (Dina Weichselfisch) למדה אצל שכנתה והשגיחה בעצמה על שמונה מכונות.[28] פרידה דילבסקי לא זכרה את שם המחלקה, אבל זכור לה המייסטר הגרמני, שהביא לה כל יום שתי פרוסות לחם עם ריבה. מקום עבודה מצוין קיבלה קיילה קיהאן, שבחרו אותה לעבוד במחלקת הדפוס, שם הדפיסו מדבקות לארגזי נשק וטפסים שונים.[29]

ב״אינפנטריה״ עבדה גם רות זיידמן, שיחד עם 20 נשים נשלחה ממחנה ראקוב. המכונה הייתה ממיינת את הכדורים לפי אורכם, רוחבם וגם לפי משקלם. העבודה לא הייתה קשה, אבל מעייפת, ולא פעם אישה זו או אחרת נרדמה על יד

---

26 עדותו של ישעיהו הורוביץ, איו״ש, 0.3/8690. — חיים בביאצקי, 0.3/8968.

27 YVA, M.21/1/672 Max Jakubowicz, Erklärung, 20.2.1949,

28 עדותה של דינה וייכסלפיש, איו״ש, 0.3/8810.

29 עדויות איו״ש: פרידה דילבסקי, 0.3/6614 קיילה קיהאן, 0.3/4767.

המכונה. למחלקת "ביקורת עין" נשלחה ד"ר מורל,[30] ולכאן הגיעו הדסה ויזנברג וחברותיה, שנשארו מובטלות. במחלקה זו שלטה המייסטרין המפורסמת, קלרה "היפה" (יתכן כי הכוונה לקלרה בארטש [Klara Bartsch][31]). היא הרגישה את הסתירה שבין כינויה לבין חזותה, כי הייתה פוזלת וצולעת. ומי היה אשם? כמובן הבחורות היהודיות, ביניהן לא חסרו נחמדות ויפות. קלרה הרביצה ולעתים קרובות שלחה את הקורבנות ל-Wache. היחידה שהצליחה לרכוש את אהדתה הייתה מדז"יה (Madzia), אישה אלגנטית, שידעה לייעץ לקלרה בענייני אופנה ואיפור, ולא פלא שהיא "עבדה" במלתחה של המחלקה ולא ליד מכונה...[32]

העובדת המצטיינת הייתה מרים ניימן, שהציבו אותה על יד מאזניים לשקילת תוצרת המחלקה. כל שעתיים היה עליה לדווח על הנתונים למייסטרים. קרה, שלפעמים רשמה משקל יתר, כדי לחפות על הפועלים שלא עשו נורמה. רצה המזל שפעם תפסה אותה על חם קלרה "היפה", שהבטיחה למרים עונש מתאים. למשמע האיום התארגנה קבוצת משגיחים, שפנו למייסטר (הכוונה כנראה לניז"יולק — פ.ק.) והתחננו שירכך את ליבה של המייסטרין. בתמורה הובטח לו בקבוק וודקה ו... טורט. אחרי איסוף התרומות העניין "סודר" ומרים ניימן יכלה לנשום לרווחה.[33] מי אמר, כי בין הפועלים היהודים לא היו מקרי סולידריות?

כזכור, לגיהינום של "ביקורת עין" נפלה גם מרים סלסברג, אחרי שנסגר המחסן של "רקאליברירונג". היא הכירה גם את המייסטר קרל הויסנר (Karl Häussner), המנהל הראשי של המחלקה לגימור קליעים והוא סידר לה בסוף מקום עבודה טוב בשלב האחרון של ביקורת הכדורים. כך היא הפכה ל"בוסית" של 12 מכונות, 12 נשים ושני משגיחים על המכונות, הפולנים סטפק וטדק (Stefek, Tadek). שניהם היו אנטישמים, הציקו למרים והשתמטו מעבודה. בייחוד הם נטפלו לשתי בחורות מלודז', תשושות ומסכנות. לשיא השערוריה הגיעו הדברים, כאשר סטפק החביא כפפות הנחוצות להן לעבודה ושתיהן ספגו מכות... מרים מצאה את עצמה במצב מביך: להתלונן או לא? ולמי לפנות?[34]

---

30 עדותה של ד"ר מורל, איו"ש, 0-2/402.

31 שמה של קלרה בארטש נמצא ברשימת המייסטרים, ראה: J. Pietrzykowski, W obliczu śmierci, (Katowice: Śląsk, 1966), p. 79

32 ויזנברג, איו"ש, 0-33/7147.

33 עדותה של מרים ניימן, איו"ש, 0.3/2156.

34 Salsberg, Moje przeżycia, IV, pp. 119-132

הפרשה עם מרים ושני עוזריה ממחישה את המצב המיוחד במינו, בו נמצאו יהודים שעבדו במפעלי חימוש. אולי השתמטותם של שני הפולנים היו ביטוי למטרות המחתרת הפולנית, שדרשה לשבש את תהליך הייצור? במכתב מ-18.10.1943 שנשלח ל-OKH בברלין, מדגישה הנהלת אפאראטבאו, שמצד המפעל נעשו כל הצעדים כדי להשיג באוקטובר את הפריון הדרוש: 13 מיליונים של יחידות תחמושת לחיל רגלים ו-6 מיליונים של כדורי אקדחים... המטרה הזאת לא הושגה ושוב חוזרת הטענה, שהמכשול העיקרי היא השתמטות הפולנים מעבודה...[35]

וכמו תמיד, נשאלת השאלה: זה היה טוב או רע ליהודים? האם ניתן להשיב תשובה חד משמעית על שאלה זו? גם מרים לא ידעה. אבל היא הרגישה, כי במכות שסבלו שתי הבחורות — הגיעו מים עד נפש. היא סיפרה על הנעשה למשגיח היהודי בודזחובסקי וזה העביר את המידע למייסטר הויסנר: "למה לא סיפרת לי על כך עוד קודם"? — כעס הויסנר על מרים. זו ניצלה את ההזדמנות והתלוננה על סטפק: "מה הוא חושב לעצמו? הוא פועל בדיוק כמונו!" הויסנר הסכים לדבריה ושני ה"שייגצים" סולקו מעבודתם.

באחד מימי יוני 1944, עם שובה לצריף ראתה מרים כמה חברות מתגודדות... מה קרה? איך שהוא נודע, כי מחר חל יום השנה לחיסול הגטו הקטן. כל אסיר נשא בלבו את זכר היום ההוא, זכר הדם והאש, יום שסימל את סופה של יהדות צ'נסטוחובה... בצריף של מרים וגם באחרים הוחלט להתאסף בקבוצות קטנות, להקדיש כמה דקות דומיה לכל היקירים שנספו,[36] לאלה שמחשבתם האחרונה הייתה: "אל תשכחו אותנו! וקחו נקמה!" זו הייתה התקווה המתוקה ביותר בלבו של כל אסיר: לזכות ולראות את מפלת הגרמנים! שיישרפו בלהבות, כמו ששרפו אותנו! כך יאבדו כל אויביך ישראל! בשביל רגע זה — כדאי ללחום, לסבול ולשרוד![37] ובנימין אורנשטיין הכין את הפואמה "ליום הזיכרון — במקום פרחים על הקברים האלמונים של לוחמי הגטו והפרטיזנים":[38]

---

35 An OKH, Berlin, 18. Okt. 1943, Betr. Infanterie-Fertigung, APCZ, zesp. 192/2, sygn. 8, p. 114

36 נעמי זוהר, איו"ש, 0.3/7659.

37 עדותו של מנחם זילברשטיין, איו"ש, 0.3/9565.

38 Churban Czenstochow, p.211

צום יאָר-טאָג

אַנשטאָט בלומען אויף די אומבאַקאַנטע קברים
פון די געטאָ קעמפער און פּאַרטיזאַנער.

ניין! איך וועל נישט מער קלאָגן און וויינען,
יאָמערליך פאַרברעכן די הענט.
איך וועל נישט מער זיפצן און צווייפלען,
מאַכטלאָז אָפּלאָזן מיינע הענט.

ברידער און שוועסטער, העלדן, מאַרטירער,
געפאַלן זײַט איר אין דער בלוטיקער שלאַכט,
אין קאַמף קעגן טיראַן דעם פירער,
און קעגן זיין ברוטאַלער מאַכט.

ניין! איך וועל נישט מער קלאָגן און וויינען,
פאַרגיסן פון די אויגן א טרער.
איך וועל נישט מער יאָמערן און וויינען,
הגם ס׳קען מיך קיינער טרייסטן מער.

איך וועל פאַר אַיך מײַן אַכטונג אויסזינגען,
מיט ווערטער פון האַרץ, וואָס בלוטיקט בייטאָג און ביינאַכט.
טרויעריקע לידער וועלן פאַר אַיך קלינגען,
פאַרן כבוד פון העלדן — געפאַלענע אין שלאַכט.

ליום הזיכרון

במקום פרחים על הקברים האלמונים
של לוחמי הגטו והפרטיזנים.

לא! כבר לא אתלונן ולא אבכה,
לא ארפה ידי מיילל ועצוב.
לא אתייפח ולא אתייאש,
ולא אוותר שוב ושוב.

לא! כבר לא אתלונן ולא אבכה,
לא אזיל מעיני דמעה.
לא איילל ולא אבכה
גם באיש לא אמצא נחמה.

אחי ואחיותי, גיבורים מעונים,
נפלתם בטבח העקוב מדם
נגד הרודן — הפיהרר ושאר הרוצחים
ונגד שלטונם האכזר.

אשמיע לכבודכם שירים,
במילים שיוצאות מן הלב.
בימים ובלילות יצטלצלו הן עצובות,
לכבוד הגיבורים שנפלו בקרבות.

(תרגמה מיידיש: רות שטרן)

פרק שנים עשר
ציפיות גדולות ואירועים קטנים

א. יום רגיל בחייו של "האסאגובייץ"[1]

ב-28 ביוני 1944 מנתה האוכלוסייה היהודית של מחנה "אפאראטבאו" 3681 נפש.[2] אלה היו גברים ונשים, שבידיהם היה נתון גורל הייצור. הם ידעו, את מי הורגים הכדורים האלה. אבל בשגרה האפורה של עבודת פרך היום יומית — למי היה הכוח להתמודד עם שאלות מוסריות?

> "כל החיים התנהלו במחשבה אחת ויחידה: אוכל ואוכל... ב'קולוניה' היה חדר אוכל של הגרמנים וצמוד למחנה היה דיר חזירים. תמיד הייתה תלויה לצדי פחית ריקה. מצאתי סידור וכאשר היו שופכים לשוקת דליים עם שאריות מחדר האוכל, הייתי גונב קצת לפחית... חיינו כמו חיות, לא כמו בני אדם. הרי כעת אנחנו רובוטים, אנו עובדים מבלי לחשוב, העיקר לחיות ולשרוד. אנו פוחדים מפני המוות. כך אנחנו חיים."[3]

כך עבר יום אחרי יום... ושוב קמים בשעה חמש בבוקר, אותה חצוצרה, שהייתה בגטו הקטן, נשמעת בכל פינות המחנה. היום יום סגרירי. עייפים ומזיעים, קמים מן הדרגשים. דוד מקלל את הפשפשים, שלא נתנו לו לישון. חיים הולך לאט, עוד כואב לו הישבן אחרי 25 המלקות שקיבל לפני שבוע. כבר מסתדר התור ללטרינה, בקושי מספיקים להגיע לשם. אז אולי כדאי להתרחץ? אמנם המים מן הברזים קרים מאוד... יורק מהסס. אבל כבר רמזו לו, שהוא... אז מהר הוא מוריד את החולצה ומשפשף את הפנים ואת הגוף. סבון אין לו, אבל המים — נהדרים! טוב שאתמול הצליח "לארגן" סמרטוט חדש למגבת. צריך למהר, הקאפו כבר צורח: "להסתדר! מהר!"

הקבוצות מסודרות. הנה הנשים. בשורה האחרונה עומדת סאלושיה אלטמן (Salusia Altman), בת ה-12, יחד עם אמה. "אימא פחדה לפני כל מיפקד והשתדלה 'לבגר' אותי... והייתה מרפדת את חזי השטוח בכריות קטנות. לפעמים בזמן המפקד הייתה אחת הכריות מחליקה למטה וכך שד אחד היה מפאר את חזי וגרם לאלה שעמדו לידי לפרכוסי גוף מוזרים, כדי לעצור את צחוקם

---

1 "Hasagowiec" — "איש האסאג", כינוי לפועלי האסאג בגטו הקטן.

2 Pietrzykowski, W obliczu śmierci, p. 80

3 זילברגלייט, איו"ש, 0.3/6564.

המתפרץ".[4] הספירה מתבצעת על ידי זילברשץ ועוזריו. את הדוח הסופי על מספר העובדים מקבל היום שטיגליץ. זה לא טוב, יש לו תמיד שיגעון חדש בראש. אם הוא חס וחלילה תופס אסיר שאיחר, הוא מצווה עליו לזרוק את כובעו על גג הצריף ואחר כך — להורידו. ועוד יוסיף לו עונש של 25 מלקות.

הספירה הסתיימה. הקבוצות יוצאות דרך השער לשטח המפעל ומתפזרות בין מקומות העבודה השונים. הנה בולסלבה פרוסקורובסקה (Bolesława Proskurowska) עובדת במכונת בקרה של קליעים. בת 30, נשואה. יש לה על מה לחשוב בזמן העבודה: אתמול היא מכרה את הטבעת, תמורתה קיבלה מן המתווך הפולני 200 זלוטים — ממש צחוק, הטבעת שווה פי עשרה. אבל מה לעשות? תלך להתלונן? הרעב הציק לה מאוד ולבעלה עוד יותר. וכיכר לחם במפעל עולה לפחות 60 זלוטים (בחוץ עלה 20 זלוטים). אז בעלה מכר את מעילו וקיבל ממחסן מעיל רוח עם כל התפרים פרומים, צריך לתקנו. מחט היה לה, אבל מאין תקח חוטים? הקופסאות עם הקליעים היו כרוכות בסרטים, שאותם גונבים ופורמים מהם חוטים.[5]

אבל אין זמן, כי השעה כבר 9.00, מביאים דוד עם ה"קפה". מחלקים אותו מהר, כי ההפסקה קצרה מאוד. מקבלים גם רבע כיכר לחם. ושוב עובדים. רק פעם אחת במשך 12 שעות מותר לצאת לבית שימוש. היום מגלים המייסטרים משום מה אדישות ולא נטפלים לעובדים. הם משוחחים ומגלים חוסר שלווה. לאסירים אין מושג מה קרה. הם חייבים למלא את הנורמה.

השעה 12.00 ונשמעת הצפירה להפסקת הצהריים. ישראל זילברגלייט החביא בכיסו פרוסת לחם. הוא רץ לבניין הסמוך של "אינפנטריה", שם עובד אחיו הצעיר, הוא רוצה לתת לו את הפרוסה. עוד משוחחים וכבר נשמעת הצפירה לסיום ההפסקה. באותו הרגע הופיעה פתאום המייסטרין: "אתה עוד כאן?" והעיפה לו סטירה. ישראל עמד שניה כמו מאובן: אילו היה מחזיר לה מכה, היה הורג אותה, אבל הוא שלט בעצמו ורץ לעבודה. צריך לחיות...

לצהריים היה שוב "מרק סוליות". רות אינה מסוגלת לאכול את הנוזל המפוקפק ומוסרת אותו לשכן תמורת פת לחם... אסתר משאירה את המרק לערב, כעת היא מנצלת את ההפסקה כדי לרוץ לשירותים. עומדת שם גיגית והיא תוכל לכבס את החולצה. מהר! כבר נשמעת הצפירה לסיום הפסקת הצהריים! אבל אין לה מזל: כמו מתחת לאדמה מופיעה "פיטרוחה" ומעניקה לה מכה בראש: "Los! Schneller!"

---

[4] שרה בן צבי, איו"ש, 0-33/6912.

[5] עדותה של בולסלבה פרוסקורובסקה, איו"ש, 0-33/6837.

עברו עוד שעתיים. עוד מעט שעה שלוש... אלוהים, עוד ארבע שעות! מתי תיגמרנה 12 השעות הארורות!

יום-יום אני עובדת
בייצור שתים-עשרה שעות.
ראית איך בין המכונות
חומקות להן חלקלקות כמו נחש, השעות?
איך הן צוחות בקדרות של בוקר,
וזורמות אחת-אחת,
כבדות, שחומות וארוכות,
שתים-עשרה במספר — מִכסת השעות.
יום-יום אותה מִכסה לכל אחת.
איך מבריגים, מסובבים סבוב וחזור,
רוקעים, מנסרים, מטביעים חותמות,
איך עוברות הן דביקות
מזיעה שלנו ומדם,
ממאמץ שהשקענו ומכמיהה לשם
שתים-עשרה שעות גדושות,
מכסה קבועה תמיד,
שתים עשרה לכל אחת — המִכסה היומית...[6]
(המחברת אלמונית, תרגמה מפולנית — רות שטרן)

ב-17.00 מביאים שוב מרק מן המטבח. אותו מרק, אוכלים בחיפזון וחוזרים למכונה. הראש מסתובב, טקטוק המכונה מרדים. כל אסיר עם מחשבותיו, כל אחד עם הטרגדיה האישית שלו. ורוזיה בלוך שוב נזכרת, כאילו זה היה רק אתמול: זה קרה בפברואר 1943, היא הייתה עוד בגטו הקטן, בודדה, איש לא נשאר. ההורים, האח, כולם גורשו... לאן? יום אחד פתאום הופיע השכן לשעבר, הוא סיפר לה שברח מטרבלינקה, שם פגש את אחיה, הציע לו בריחה ביחד. אבל זה לא רצה לברוח, כי היה בטוח, שכל משפחתו נספתה, אז בשביל מה לו לחיות? הוא לא ידע, שהיא, אחותו, נותרה בחיים: "וזה רודף אותי כל החיים, תמיד אני חושבת על זה, עד היום".[7]

---

[6] פליציה קראי, פגזים וחרוזים, מחנה נשים האסאג-לייפציג, יד ושם-מורשת, תל-אביב 1997, עמ' 84.

[7] רוזיה בלוך, איו"ש, 0-33/6860.

הנה נשמעת הצפירה הגואלת של השעה 19.00. את המכונה לא סוגרים. נכנסת משמרת לילה, הפועלות מגיעות כל אחת למכונה שלה. רק אז משמרת היום מסתדרת מן הצד, הקאפו סופרת את כולן וסוף סוף יוצאים החוצה. גם הגברים חזרו כבר "הביתה". הצריף מתמלא מיד רוח חיים, הצפיפות מפריעה לכול, עד שמסתדרים על הדרגשים. כל אחד עסוק במלאכתו, הצעקות עפות מפינה אחת לשניה. כל היום אסור היה לדבר, אז לפחות עתה מותר סוף סוף לפתוח את הפה. ויש להספיק לעשות כמה דברים במשך הערב הקצר. שמואל מנסה בכוחות עצמו לתקן רצועות הקבקב שנקרעו בדרך. צבי השיג שני תפוחי אדמה ורוצה לעשות מהם מרק על התנור. דוד מסיים תיקון החולצה, שבגלגולה הקודם הייתה סמרטוט לניקוי מכונה. מחר הוא ימכור אותה.

כמה גברים מסתודדים ליד דרגשו של חיים. יש לו מה לספר: שכנו הפולני הספיק ללחוש לו, שהייתה התנקשות בהיטלר!!![8] בגלל זה המייסטרים התלחשו בעצבנות! הרשע, ימח שמו, נשאר בחיים, אבל זאת בשורה טובה! והרוסים מתקרבים לנהר ויסלה. מיד גוברים קולות של המתווכחים: יהודי לודז' שהם יותר אופטימיים, מאמינים בגאולה הקרובה. הנה לפני כמה שבועות מנהלי העבודה חילקו להם גלויות, שיכתבו לקרובים שנשארו בגטו.[9] זה סימן שישארו בחיים. אבל אנשי צ'נסטוחובה הם יותר פסימיים: מה אתם שמחים, טיפשים? מרכזים את היהודים כאן, כדי לחסל את כולם...[10] הקולות משתתקים, העייפות נופלת על כולם, מחר שוב יום עבודה... והלודז'אים לא ידעו, שעוד ביוני התחיל חיסול גטו לודז'...

בצריפי הנשים הרעש מחריש אוזניים. צפיפות, דוחק, פטפוטים, צעקות, רכילות, מספרים על אירועי היום. יש אפשרות ללכת עם קאפו למרחץ, זה טוב, חייבים כבר לחפוף את הראש. במה? בסודה קאוסטית, היא אמנם שורפת את השערות, אבל אין כינים. הקבוצה יוצאת, בתוכה גם אילנה בת 13. מסכנה, קיבלה בפעם הראשונה מחזור, זה ממש נורא. בצריף כל אחת עסוקה בעניינים שלה: מרים ואחותה מילה מכינות ארוחת ערב, רות כבר שקועה בספר חדש, שקיבלה מחברתה הפולניה. ועל הדסה פתאום נחה ה"מוזה" והיא מרגישה שמוכרחה לכתוב. עפרון יש, כנייר משמש טופס שגנבה במחלקה. בחוץ-גשם. אז מוטב לכתוב על השמש, מדוע לא?

---

[8] ההתנקשות בהיטלר הייתה ב-20 ביולי 1944.

[9] עדותו של הרמן בונים, איו"ש, 0.3/8755.

[10] ברנר, מרי והכחדה, עמ' 81.

"נדמה, כי הקירות הלבנים של הבית הלבינו עוד יותר, השערים הנפתחים לנוער המגיע כאילו מחייכים, הדשא נערך, מזמין וקורא — שב, תנוח והשמש שולחת מעל זו אחרי זו את קרניה החמות — בואו אלי, הנחיריים נפתחים כדי לקלוט את האוויר והעיניים ממצמצות מרוב אור, אך לאט לאט נפתחות — הברית עם השמש נכרתה. בואו אלי, אני אחמם אתכם. והם הולכים... הולכים בצעד מדוד — אחת, שתיים, שלוש, ארבע, להתמתח, להתיישר. צועדים בני נוער אשר קרני שמש זו לא חיממו אותם כאשר בהרימם את העיניים לשמיים רצו בידיהם לתפוס את כדור הזהב הגדול. לא ילדים, אתם לא תגיעו לשם, השמש גבוהה מדי, ידיכם קטנות מדי. תראו, הנה כדור הזהב מסתתר, נעלם מאחורי העננים. העננים בשבילכם, הם נמוכים מהשמש, הם מנמיכים עוד יותר, מסובבים אתכם, מקיפים מכל צד. והשמש כאילו רצתה ללעוג לנו, מציצה לרגע מאחורי העננים כדי להיעלם שוב ולתת להמתין לה הרבה הרבה זמן לאלה שלשמש הזו צמאים..."[11].

(הדסה ויזנברג, האסאג 1944)

מה משמעותו הסמלית של החיזיון הזה? האם השמש המציצה מבעד הערפלים היא התקווה לחופש, לחירות, אותה חונקים עניני קדרות ויאוש? אולי...

ב. במשכנות "הבטלנים"

האם ב"אפאראטבאו" היו בטלנים? לא ולא. כל יהודי קנה את זכות הקיום תמורת עבודתו ולהלכה כלל זה הקיף את כולם. אבל, למי שהייתה לו האפשרות, ברח מן המפעל. בין "הבטלנים", קבוצות או יחידים, ניתן היה להבחין בכמה סוגים: **בקבוצה הראשונה** — היו שניצלו פרוטקציה ולמרות "המשרה" הפורמלית לא עשו כלום, ביניהם היו כמה "קוזינקות"[12] של פרומיננטים. אליהם התכוונה מרים סלסברג בתיאור מחסן של "רקאליברירונג", שם הסתובבו כ-30 "עצלנים ופרזיטים."[13] **לקבוצה השניה** — השתייכו כל המנצלים את השלט "עבודה" כדי לקדם את האינטרסים שלהם, למשל עובדי המחסן הראשי (Zentral Magazin). עבדו פה כ-30 יהודים, הצעיר ביניהסו היה שמחה מונטה. כאשר למחסן היו מגיעות משאיות עם בגדים של הקורבנות, הם היוו פיתוי גדול והחברה שכפלו

---

11 הדסה ויזנברג, "אל השמש", איו"ש, 0-33/7147.

12 "קוזין", "קוזינקה" (בפולנית — בן דוד, בת דודה), כך כינו במחנות עבודה זוגות לא נשואים.

13 Salsberg, Moje przeżycia, IV, pp. 82, 104.

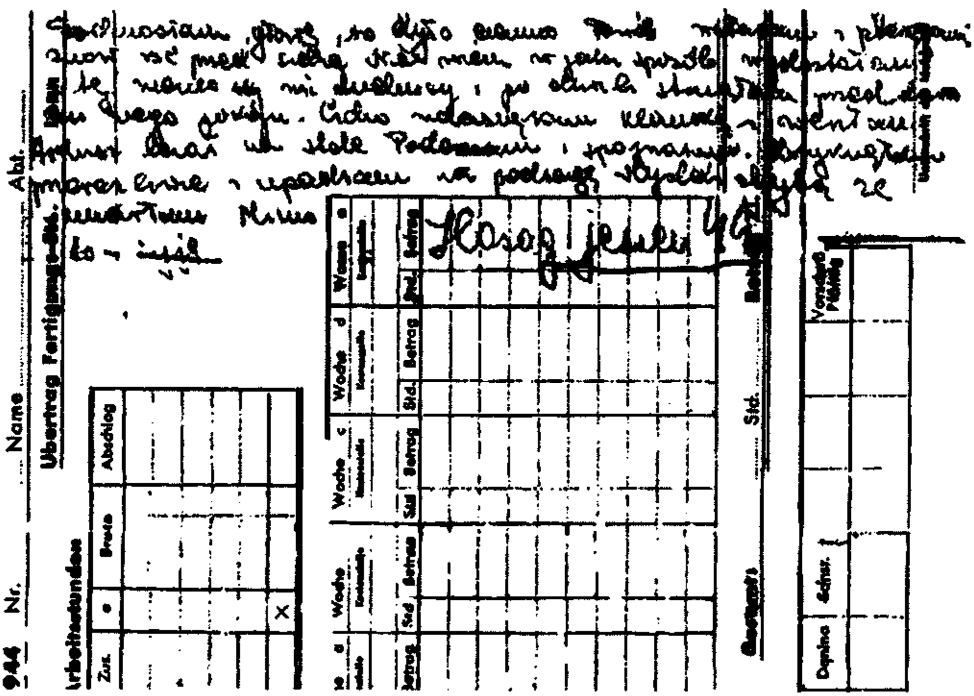

קטע מיומנה של הדסה ויזנברג כתוב על טופס של כרטיס עבודה באפאראטבאו

(אוסף פרטי)

את המפתחות. בלילה חיפשו בבגדים, הוציאו חפצים, מכרו והייתה פרנסה. אבל — אברמק, המוסר הידוע של שטיגליץ הלשין עליהם ואסרו את כולם. הגיע המנהל וונדרליך ואחרי הסתודדות עם ה-Werkschutzleiter נשמע מפיו פסק הדין: "אתם חוזרים לעבודה, לי אתם חייבים את החיים, אבל כל אחד יקבל מאה מכות".

הבחורים מהמחסן ידעו להסתדר גם עם המתווכים הפולנים. אלה הביאו את הבשורות מזירת המלחמה, הם סיפרו הראשונים על מרד גטו ורשה. שמחה התידד עם ולאדק זיפקה (Władek Rzepka), שקנה מהיהודים דברי ערך. פעם קרא לו ולאדק ואמר: "סאמק, אם תאכל כיכר לחם שלם — לא תשלם בעדו!". שמחה היה בחור גבוה ורעב, אכל את כל הכיכר וזכה גם במחיאות כפיים סוערות.

גם השרברבים למדו לנצל הזדמנויות: פעם, תוך הרכבת הצנרת גילו במקרה מחסן ענקי, מלא בגדים ישנים. כמובן שהבגדים נסחבו ישר למתווכים פולנים. הפרנסה הנוספת חיזקה את רוח הקבוצה: "אצלנו במחסן היה מפגש חברתי, יכולנו להיפגש ולדבר אחרי שעות העבודה — מודה חיים בביאצקי — פעם אחת מצאנו גישה נסתרת למחסן תפוחי אדמה... בישול דלי תפוחי אדמה בקיטור לקח 10 דקות. זה היה אוכל מצוין!"

בין מקומות העבודה האחרים שהיטיבו עם עובדיהם היה המטבח, שם עבדו גרמניות, פולניות וכמה יהודיות עם "פרוטקציה". בגינת הירקות הגדולה הועסקו שבעה עובדים, ביניהם האחיות דזיובאס (Dziubas), מלכה וסוניה. הגנן היה פולני זקן, מאדאי (Madaj) והמשגיח הראשי פירקוש (Pirkosz). הפולנים התייחסו בהגינות והייתה אפשרות "לזכות" בכמה ירקות. כאשר התחיל החורף, הבנות קיבלו מן המחסן בגדים חמים.[14] גם הטיפול במשק החי נחשב למשרה מבוקשת. יהודי אחד הצליח יחד עם אשתו להגניב למחנה את שלושת ילדיהם, הוא בנה באחת הפינות בחצר המפעל כמה לולים ושם היו עסוקים כל ילדיו.[15]

כזכור, במשק עופות דומה, שהיה שייך לכמה מייסטרים, טיפל זיגמוש רוזנבלאט. לפעמים הוא היה נפגש עם דודו, ליאון זילברשטיין ועם דודתו, שעבדו במחסנים ברחוב גריבאלדי, שם הדוד פיקח על קבוצת בעלי מלאכה. כמה פעמים הצליחה הדודה לשחד אחד הוורקשוצים, שהביא את זיגמוש מהאסאג למחסן והיא דאגה לצייד אותו באוכל ובכסף.[16] בעצם, עובדי גריבאלדי היו הקבוצה השלישית של "בטלנים", ביניהם היו כמה עובדי "בית לבן": הסנדלר דורפגאנג, הפרוון ברנר, חייט הגברים כץ, שני החשמלאים בייגלמן ושצ'ופאק (Szczupak) ואחרים. בענייני המשרד טיפל זלמן ברומברג ואשתו.[17]

פנקוס אינהורן, האומן בחייטות גברים, הועבר יחד עם אשתו ועם בנו הקטן רומק לבית מלאכה של גב' מוסיביץ. הבן הגדול, יורק, נחת במחנה והופנה למחלקת "בניין מכונות". לא עבר זמן רב והמשגיח, הנייק הופמן (Heniek Hofman) הציע לו לעבור למחלקת בנייה: "זאת עבודה בחוץ והמשגיח הפולני שלנו אדם ואווז'יניאק (Adam Wawrzyniak) הוא בחור טוב". לאמיתו של דבר, גם כאן לא היה מה לעשות. כך צורף יורק ל"חבורת הבטלנים". פעם הגיע

---

14 מלכה גליקסברג, עדות בעל פה.

15 עדותו של אלכסנדר גלסטר, איו"ש, 0.3/7965.

16 עדות בעל פה של זיגמונד רולאט.

17 עדותו של זלמן ברומברג, איו"ש, 0-33/7150.

למקום פועל זר ומסר לו בסתר חבילה: "זה מאבא שלך". בפנים הייתה כיכר קטנה של לחם לבן. יורק היה מאושר: אות חיים מן ההורים! ואת הלחם הוא אכל בחרדת קודש במשך שלושה ימים.

הגרמנים ידעו היטב איך לנצל את העבדים המודרניים: מייסטר וירבאך הביא מגרמניה את אשתו ובתו וכולם התגוררו בביתם ב"קולוניה". האישה פתחה בעליית הגג של ביתה סלון תפירה. כשנודע לווירבאך, כי מ"הבית הלבן" הגיעה למחנה התופרת הידועה גב' שניצר, הוא הפעיל את קשריו וגב' שניצר יחד עם שתי בנותיה עברו לגור לעליית הגג בביתו. הסידור היה מושלם: האם והבת הקטנה תפרו יום ולילה, ומרים, בת ה-12, סידרה את כל הבית. האב נשאר לגור במחנה. יום יום אחד מן המשפחה היה בשעת הצהריים הולך למחנה בליווי הוורקשוץ ומביא מרק, לחם ודייסה עבור כל החבורה. ומוסיפה מרים שניצר-רוטפלד: "לא זכור לי, כמה זמן היינו שם. וירבאך היה ידוע באכזריותו, הכה את היהודים בעבודה, אבל עלינו הוא שמר, כי הודות לנו אשתו ובתו יכלו כאן לחיות בשלווה ובעושר. אבל בסוף הגיע גסטאפו וזרקו את כל משפחתנו בחזרה למחנה."[18]

אם מדובר על "בטלנים" אינדיבידואליסטים, קשה לפסוח על דמותו יוצאת הדופן של אלפרד קרומולובסקי: כזכור, הוא נתקבל ל"פלוגת ניקיון", שתפקידה היה שמירה על הניקיון בחצר המחנה, במחראות ובצריפי רחצה. הייתה זו "משרה" בטוחה ולא קשה, עבדו בה קרוב ל-20 איש. כאשר אלפרד קיבל הוראה לצבוע על כל דרגש את מספרו הסידורי, המתינו לו חוויות מ"חדרי השינה" של התושבים:

> "הסתובבתי בצריפים של גברים ונשים, עליתי על סולמי הקטן וראיתי את המראה העצוב של הקיום היום יומי הטרגי של עבדי האסאג. לעתים ראיתי אומללים, שאחרי שספגו מכות ריפאו את עצמם בקומפרסים קרים ושכבו כאן חולים שפחדו ללכת לבית חולים. ראיתי נשים בהריון, שהתחבאו על דרגשים מפחד הסלקציה. היו גם מקרים של לידות בסתר. על הדרגשים האלה קיימו האסירים במחתרת יחסי מין: לא פעם קרה, שעל הדרגש העליון שכב זוג מאהבים שהיו כה שקועים בחווייתם, שלא שמו לב בכלל לכל הסביבה. כן, אפילו בתנאים הנוראים של קיום עבדים — הטבע דרש את שלו."[19]

---

18 רוטפלד, איו"ש, 0-33/6844.

19 Kromołowski, Wspomnienia, pp. 745, 762

כאמור, לכל ה"בטלנים" המופיעים בתיאורים אלה מכנה אחד משותף: השתמטות בכל דרך אפשרית מעבודת פרך במפעל. "שהפריירים יעבדו". והיו ביניהם, שניסו ליהנות מן החיים גם בדרך אחרת — מדוע לא?

ג. משחקים ישנים ושחקנים חדשים

לקראת קיץ 1944 הורגשה רגיעה במחנה ונמצאו אנשים שביקשו לנצל אותה על מנת לבדר את עצמם ואת האחרים. לפעמים הנהלת האסאג הלכה לקראת האסירים והסכימה לרעיונות משונים. במחנה סקרז'יסקו, בוורק C האימתני, החליט מפקד המחנה להקים... רחבת ריקודים.[20] במחנה "אפאראטבאו" היוזמה באה מלמטה ומכיוון שונה: הייתה זו קבוצת גברים צעירים, אוהדי כדורגל, ביניהם טדק זילברשץ, חיים בירנהולץ ואחרים. אחרי שקיבלו אישור ממפקד הוורקשוץ הוקמו כמה הרכבים, לפי מקומות עבודה (אינפנטריה, משק, טרנספורט, "רקאליברירונג" ועוד). כמגרש המשחקים נקבעה הכיכר שבשטח המחנה. לשחקנים תפרו תלבושת מתאימה והסנדלרים התקינו עבורם נעליים. כמובן, נבחרו גם שופטים, דווקא עם ניסיון. ביום אחד באפריל 1944 התקיימה התחרות הראשונה, בין נבחרת "הובלה" ו"ייצור מכונות". במגרש נאסף המון רב. בשורה הראשונה עמד גם יורק איינהורן: הרי בנבחרת "מאשיננבאו" שיחקו חבריו! מזג האוויר יפה, השמש מחממת. השערים אמנם קטנים מדי והמגרש לא נוח, אבל זה לא מפריע לאיש: הקהל מתלהב ומדרבן בצעקות את השחקנים. הנוכחים שוכחים איפה הם נמצאים, יורק כבר נעשה צרוד מרוב צעקות, אבל מסתבר, שזה עזר. הנבחרת "שלו" ניצחה! איזו הרגשה! ממש כמו לפני המלחמה![21]

מזווית ראיה אחרת ראה את הספורטאים קרומולובסקי: "כנראה על מנת להרגיע את החשדות בפני העתיד, התקיימו משחקי כדורגל: קבוצות הפרומיננטים המקומיים ז.א. כמעט רק המשגיחים ו"מכבי האש" שיחקו אחד נגד השני. היה זה באמת מראה בלתי רגיל: על רקע דלות ועוני של אסירים יחפים ולבושים בבלויי סחבות, כמה גברים מפוטמים שיחקו כדורגל. אבל כעבור זמן מה הוורקשוצים אסרו להתאסף בכיכר המחנה וכך נמוגה האשליה של חופש."

---

20 עדותה של מריה לוינגר, איו"ש, 0.3/18023.

21 Einhorn, Wybrany aby żyć, p. 153

אבל הכדורגל לא יכול היה לספק את הצרכים הרוחניים של האסיר. לעתים הוא ניסה למצוא נחמה בתפילה. במחנה התארגנה קבוצת יהודים חרדים בהנהגתם של נוח אדליסט ויחיאל לנדאו. נמצאו כמה זוגות תפילין והחרדים היו מוצאים רגע פנוי בעבודה, כדי להניח אותם ולהתפלל. והיו גם כאלה שבתיווך המשגיחים שילמו למייסטר תמורת שחרור מעבודה בשבת ובחגים. אחרי העבודה היו מתכנסים בצריף כדי לשוחח בדברי תורה. קרה גם נס ונוח אדליסט הצליח להגניב למחנה ספר תורה קטן. רצה המזל ודווקא בזמן קריאת התורה נכנס לצריף שטיגליץ, והחרים את הספר. אבל, כידוע, את שטיגליץ ניתן היה לשחד ותמורת זוג נעליים הוא החזיר את הספר.[22] האחרים ניסו לארגן מניין ב"קרקס" או באחד הצריפים. לפני ימים נוראים 1943 פנתה משלחת חרדים למנהל ליט בבקשה להרשות להם להתפלל במנין, אבל ליט סירב.

הייתה בעיית כשרות: רוב רובו של הציבור אכל מה שנתנו, אבל החרדים נמנעו לאכול מרק מחשש לכשרותו. ממוות ברעב הצילה אותם העזרה ההדדית, שעוד ידובר בה בהמשך. ניסו למצוא ביטוי לחגי ישראל. עוד בחנוכה 1943 נמצא מישהו אמיץ, שלחש בסתר לנעמי זוהר: "בואי לראות איך מדליקים נר של חנוכה." "לקראת פסח — מספר ראובן מונוביץ' — האנשים הסתכנו, גנבו קמח מהמטבח ואפו מצות על תנורי חימום, בשביל לחלק לכל אחד חתיכת מצה לברך עליה". רות זיידמן (והיא לא הייתה היחידה) החליפה את מנות הלחם לשעועית שבישלה על רדיאטור במשך שבעת ימי החג.

אבל הייאוש והתפילה בלבד לא יכלו להוסיף לאסיר כוח להיאבק על קיומו. הוא השתוקק למילה של תקווה ולזיק של הומור, שיפיג במקצת את הקדרות היום-יומית. מכאן פופולריות המופעים והקונצרטים, שהתקיימו באותה תקופה.[23] את הרוח החדשה הביאו האומנים שהגיעו מלודז', עם דוד זיסמן בראש. עם בואם התחיל **שלב חדש בפעילות התרבותית** במחנה. דוד זיסמן, משורר ובמאי, תכנן להקים חוג דרמטי, אבל הרעיון לא נתקבל תחילה באהדה. בכל זאת החוג הוקם: סביב זיסמן התקבצו גם הזמרים והשחקנים המקומיים: שעיה בורנשטיין (Szaje Borensztajn), זליג יעקובוביץ', זלמן זיולטובסקי (Żółtowski), טיגר (Tiger), נוימילר (Neumiller) ואחרים.

---

[22] נוח אדליסט, היהדות החרדית בשואה, ספר צ'נסטוחוב, עמ' 129.

[23] עדויות איו"ש: ראובן וינגרטן, M-49/ E/1557; מוטל ברקוביץ, 0-17/20.

הודות לשחקניה לשעבר של "לאָדזיער באַנדע" (להקה סאטירית מפורסמת לפני המלחמה שפעלה בלודז') השתנה אופי ההופעות, הן נעשו יותר רבגוניות וצורפו קטעי הומור וסאטירה. הופעתם הראשונה הייתה בצריף של טכנאי חשמל. הרביו נשא כותרת "נישט געזאָרגט" ("אל דאגה") וכלל שירים, מונולוגים ומערכונים. בין היתר השמיע שעיה בורנשטיין את המונולוג "ההספד" אחרי מייסטר הר (Herr) שהתאבד באותו זמן. הוצג המערכון "אַ בילד אין לאַגער" ("תמונה מהמחנה"). זליג יעקובוביץ' דקלם את השיר "נקמה" שנכתב ע"י דוד זיסמן:

שוין לאַנגע מאָנאַטן ווי מיר זעען קיין וועלט,
סיי זומער, סיי ווינטער נאָר אין לאַגער-צעלט.
אין דרויסן פאַסירונגען פאַרשידענער אַרט,
נאָך אונדזער טריבן טאָג קומט די גרויזאַמע נאַכט
ווי אוטאָמאַטן, באַרויבטע פון לעבן און נשמה,
שטייען מיר ביי דער ארבעט און טראַכטן וועגן נקמה
זאָל שוין קומען דער טאָג פון באפרייונג פאַר אונז,
נקמה, נקמה, נקמה צו נעמען!!!

כבר חודשים ארוכים, לא ראינו את העולם,
בקיץ ובחורף במחנה סגורים.
בחוץ שינויים, תהפוכות, אירועים,
וכאן אחרי יום אפור — בא לילה איום,
כמו אוטומטים, בלי חיים וללא נשמה
עומדים אנו בעבודה וחולמים חלום,
שיבוא כבר יום זה, יום שחרורנו,
נקמה, נקמה, נקמה לנקום!!! [24]

(קטע — תרגום: פ. קראי)

את המופע סיימה הלהקה בשירו של מרדכי גבירטיג: "ס'ברענט, ברידערלעך, ס'ברענט".[25]. לא לכולם ניתן היה לראות וליהנות מן הקונצרטים, כי המארגנים גבו דמי כניסה.[26] אבל השירים הפופולריים היו מתפשטים מהר ולא פעם אסיר

---

24 Churban Czenstochow, p. 212

25 שם, עמ' 207.

26 שרה אדליסט, איו"ש, 0-33/6848.

זה או אחר היה מזמזם לעצמו את הפזמון האהוב: "עס וועט קומען נאָך אַ מאָל און פריי וועט זיין ישראל!"

נראה כי בין האמנים התפתחה תחרות לא קטנה. רמזים על כך מוצאים אצל רומה נודלברגר, שלה היה קהל מעריצים קבוע בצריף מס' 4, הצריף שלה. הנה אחד מפזמוניה (לפי המנגינה של השלאגר הפופולרי "מכתב אהבה הראשון"), בו היא מכריזה, כי ב"בראראק" שלה לא יופיעו השחקנים מלודז' ולא הזמר הידוע אוברמן:

Barak numer cztery to królestwo me,
Gdzie prócz mnie tu nie śpiewa nikt,
Ani łódzka banda — ni Oberman, ten bas
Bo dziś w tym baraku, z kolei trzeci raz
Oklaski zbiorę właśnie ja
Maleńka Roma Hasagowa,
Tak beztrosko śpiewam i uśmiech wam swój ślę!

"צריף מספר ארבע הוא המלכות שלי,
איש חוץ ממני לא ישיר כאן שירים,
לא 'לאָדז'ער באַנדע', לא אוברמן הבאס,
כי היום, בזה הצריף, בפעם השלישית,
כל מחיאות הכפיים רק אלי נשלחות!
לרומה 'האסאגובה' הקטנטונת!
על כן אשיר ללא דאגות
ואשלח לכם המון חיוכים!"[27]

(תרגום: פ. קראי)

---

[27] איו"ש, 0.76/155, עמ' 48.

ד. בציפייה לפלישת "הצהובים"

במשך כל שנות קיומם המשותף של מפעלי סקרז'יסקו ו"אפאראטבאו" היו חילופי פועלים בין שני המפעלים ובצ'נסטוחובה ידעו, כי ב-Werk C בסקרז'יסקו מייצרים מוקשים מאבקת פיקרינה ההופכת אנשים ליצורים צהובים. וכעת, באמצע הקיץ פשטה השמועה, כי עם התקדמות הצבא האדום, הגרמנים יפנו את מפעלי סקרז'יסקו. משמע, "הצהובים" יבואו גם אלינו? על המשלוחים העומדים לבוא בישר הטרנספורט של כ-150 יהודי פיוטרקוב שהגיעו בתחילת הקיץ 1944. אבל הם לא נשארו זמן רב בצ'נסטוחובה והועברו — הנשים לראוונסבריק והגברים לבוכנוואלד. כנראה שלמשלוח זה מתכוון הדוח של "סטטיסטיקה של עבודה — בוכנוואלד" (Arbeitsstatistik-Buchenwald), המביא נתונים על יהודים מצ'נסטוחובה, שהגיעו ב-25.12.1944 ו"היו בהאסאג רק זמן קצר."[28]

סימן נוסף שבישר רעות היו הסלקציות "הקטנות" שנערכו בתדירות גדולה יותר. נראה כאילו ההנהלה רוצה להכין מקום למשלוחים חדשים. לפעמים היו קורים נסים. מספרת הלינה ברקני: "עד היום אני חשה את תחושת האימה של אז... באחת הסלקציות קרה לי דבר מטורף: הועברתי לקבוצה המיועדת למשלוח... פתאום עברה לידנו קבוצת אנשי גסטאפו, אחד מהם זרק מבט בכיוון שלנו... ומבטינו הצטלבו... הוא נעצר, אמר לי לצאת קדימה... ואמר: 'מה אתם עושים? הרי זאת העובדת הטובה ביותר'. חזרתי לשורה... לא אדע לעולם, למה הוא הציל אותי." בזמן סלקציה אחרת הוציא מפקד הוורקשוץ את אמה של הנקה ריכטר. הנקה מיד הצטרפה אליה. לפני משלוח הקבוצה הגרמני סקר אותה ושאל את הנקה, למה היא נמצאת כאן. תשובתה הייתה: "כי אני הולכת עם אימא". בתגובה הוא שלח את שתיהן בחזרה לשורה.[29]

באותו זמן נערכו טיהורים גם בסקרז'יסקו, שם לפי הנתונים הרשמיים מיום 3.4.1944 היו במחנה בשלושת ה"וורקים" סך הכל 7373 יהודים.[30] מהם נשלחו 1500 גברים לבוכנוואלד, 1200 נשים — ללייפציג, כ-1000 נותרו בסקרז'יסקו

---

28 Arbeitsstatistik-Buchenwald, Juden aus Tschenstochau von 25.12.44, Archiv der Nationalen Mahn u.Gedenkstätte Buchenwald (NMG), NS 4-Bu, 109

29 בלה סנדלר, איו"ש,0-33/6882, עמ' 9; "דואוגרפיה", עמ' 140.

30 Werk Sk.-Kamienna, 3.4.1944, Betr.: Personal, APCZ, zesp. 192/2, sygn. 8, p.81

לסידורים ואחר-כך נשלחו לסוליוב (Sulejów). בכל שלוש הסלקציות נרצחו יחד כ-600 אסירים. ברור אפוא, שלצ'נסטוחובה הגיעו כ-2500 יהודים, שחולקו בין מפעלי וארטה ראקוב ואפאראטבאו[31] (מחנה "צ'נסטוחוביאנקה" טרם היה מוכן). נראה, כי בסוף יולי ובתחילת אוגוסט 1944 נשלחו לצ'נסטוחובה שלושה טרנספורטים. באחד מהם, שהיה המורכב רק מנשים — הייתה גם אירנה ברונר. על הרפתקאותיה בזמן המסע היא מספרת בעדותה:

"יחד אתי הייתה חברתי מרישיה וילנקו (Marysia Wilenko). נכנסנו לקרונות. לפנינו ומאחורינו היו גרמנים חמושים ברובים. הם לא גילו יחס עוין כלפינו. אפילו לא האמנו שקץ המלחמה קרב ובא — הרי העובדה, שהקרונות פתוחים ומזג האוויר נאה עוררה בנו חדוות חיים, שהייתה חנוקה בקרבנו זמן כה רב. התחלנו לשיר. חוסר הוודאות אשר לגורלנו עורר בנו הומור שחור. השומרים המלווים זרקו לנו שוקולד ולחם. בקרון שלנו הייתה נערה אחת, שבלטה בבלוריתה האדמונית והצטיינה בקולה הערב, שצלצל כפעמוני כסף. שרה יפה בפולנית ובגרמנית. 'אלזה האדומה' קראנו לה. השומרים קראו לה 'זמיר השבדי'. היה גלוי לעין, שזמרתה עוררה בהם אי אלה זיכרונות חמים.

אחר כמה וכמה שעות נסיעה עייפנו. לחמנו אזל. היינו רעבות וכעת שרנו כבר לעתים רחוקות יותר. נעצרנו בתחנה. מהקרונות ירדו גרמנים — אזרחים. אחד מהם, במגבעת טירולית, הסתכל בנו בסקרנות. אל הקרונות התקרבו פועלי רכבת פולנים. ביקשנו לחם — אחד מהם הביא כיכר ודרש תמורתו מחיר פנטסטי. לא יכולנו לקנות. התקרב אלינו פועל רכבת שני, הסתכל מסביבו באי-שקט ואמר: אם יש לכם זהב, כסף או יהלומים — השליכו אותם אלינו. לכם כבר לא יהיו נחוצים יותר... בין כה וכה אתם הולכים לסבון...

השתתקנו מבועתות. אי אלה התייפחו. הגרמנים שעל הרציף שמו לב לשינוי שחל במצב רוחנו ואחד מהם, זה במגבעת, פנה אל 'אלזה האדומה' ושאל: 'זמיר שבדי, מדוע את כה עצובה?' מכיוון שבין כה וכה 'אנחנו הולכות לסבון', אלזה — מתוך יאוש הצטעקה: בשם אלוהים, אימרו לנו את האמת, האם זה נכון שאנו הולכים לסבון?... נראה שהגרמנים לא תפסו בתחילה במה מדובר. אחר כך התלחשו ביניהם והבטיחו לנו שאנו נוסעות לעבודה. אז צעק אחד השומרים, שאלה הם 'החזירים הפולנים' — (Polnische Schweinehunde) שהבהילו אותנו. הגרמנים גירשו את עובדי הרכבת ואסרו עלינו לשוחח אתם. הרכבת זזה ואנו חשבנו, האם אפשרי שעובדי הרכבת דיברו אמת?"...[32]

---

31 קראי, המוות בצהוב, עמ' 129.

32 עדותה של אירנה ברונר, איו"ש, 0-33/1656.

בין הגברים שנשלחו לצ׳נסטוחובה היה גם נוח טל, בן 17. בעדותו הוא מספר על שיחה משונה, שהייתה לו עוד בסקרז׳יסקו עם אחד השומרים האוקראינים.״אתה יודע — שאל אותו האוקראיני — למה אתה עומד פה?״ כאשר נוח גמגם איזו תשובה, המשיך השומר: ״אתם היהודים — אף פעם אין לכם מדינה. לא הייתה לכם ולא תהיה לכם, כי אתם פחדנים ואתם לא יכולים לשמור על המדינה שלכם. אילו הייתה לכם מדינה, אף אחד לא היה מעז לעשות לכם משהו. תסתכל, אתה נראה בדיוק כמוני. למה אתם לא הולכים לפלסטינה?... עוד מעט המלחמה נגמרת. אתה בטח תחפש נקמה. אתה צריך גם להבין אותנו. תבנו לכם מדינה אחרת.״ ״ואני — ממשיך נוח — שכחתי לגמרי שפלסטינה קיימת. אבל ברגע שהוא אמר לי, נזכרתי, שיש לנו איזו שהיא חלקה...״[33] ובמילים אלה באוזניים — שנבנה מדינה בפלסטינה — נסע נוח לצ׳נסטוחובה.

הגיע יום חם של תחילת אוגוסט, והרכבת נעצרה סוף סוף בתחנה ״האסאג-צ׳נסטוחובה״. הנוסעים החלו לאט לאט לצאת מן הקרונות. הגיעה גם קבוצה גדולה של יהודים מוורק C שפניהם הצהובות עוררו השתאות גדולה של כולם. את הבאים חילקו לשלוש קבוצות: הגדולה ביותר הופנתה למפעל וארטה, השניה — בה היו הרבה נשים, נשארה באפאראטבאו והשלישית, שאליה צורפו השוטרים מסקרז׳יסקו, נשלחו למפעל ראקוב, הקשה ביותר. קבלת הפנים במחנה אפאראטבאו הייתה מעל לכל הציפיות — מעידה אירנה ברונר — את הבנות קיבלו כמה גרמנים וסדרנים יהודים, שהתייחסו בלבביות. את הנשים הכניסו לקומה עליונה של הבניין, שם המתין להן אולם צר וארוך ובו משני הצדדים סודרו דרגשים בשתי קומות. חולק להן מרק טעים ומן המחסן קיבלו מגבת וסבון. לשמחתה מצאה אירנה מכרים — את משפחת בודזחובסקי (Bodzechowski), שעזרו לה מאוד. גם יניה לקסברגר (Laksberger) הופתעה לטובה. לילי שניצר, בת ה-15, שלא ידעה בכלל להסתדר במציאות האכזרית של מחנה סקרז׳יסקו, הגיעה למסקנה, שכאן יהיו חייה קלים יותר.[34]

בסידור עבודה השתדלו המייסטרים לשבץ את החדשים בעבודה המוכרת להם מקודם. אסתר זיידל זוכרת את הצהרתם, כי ״הם מחשיבים אותנו כעובדים ולא כאסירים״. והיו פחות מכות. ״פעם — מספרת שושנה רובנשטיין — עבדתי בגינון ולקחתי שתי צנוניות. כאשר תפס אותי מנהל עבודה הסברתי לו, שאם לא

---

[33] עדותו של נוח טל, איו״ש, 0-3/9484.

[34] עדותה של לילי שניצר, איו״ש, 0-33/3103.

אהיה רעבה, לא אגנוב. זה עזר". מזל היה לפלורה מרדר, שנרדמה על יד המכונה והמייסטר העמיד פנים שאינו רואה.[35] אבל לא כל הנשים נקלטו בדרך טובה: חנה ריטרמן (Hanna Rittermann), ספגה מכות ולא ליקקה דבש וכן ברוניה אופיר, שנשלחה למחלקה של קלרה "היפה". מרילה ליברמן הופנתה למחלקת "Geschoss 2cm", שם הפיקוח היה בידיו של המייסטר "Szczypiorek" (בפולנית: "בצל ירוק"), סדיסט מפורסם. הבעיטה שקיבלה ממנו עלתה למרילה בשן והאם זכתה במנת מלקות.[36] אבל כללית, בהתנהגותם של כמה מייסטרים חלה תזוזה לטובה. "הרי אלמלא אנחנו — הם היו הולכים ל-Ostfront".[37] כסמל של זמנים חדשים הופיע אז ב"רקאליברירונג" מייסטר וילי נספטאל (Willi Nespethal), שהפך לחידה בעיני עובדיו: הוא עזר לעובדים שלו בכל דרך אפשרית, גנב בשבילם אוכל, לא הריץ לעבודה, מעולם לא נתן מכות. אמרו שהוא קומוניסט.[38]

מסקרז'יסקו הגיע גם לאון קורמן, ש"האודיסאה" שלו ראויה לציון: במרץ 1944 הוא נשלח מלודז' למפעל "וארטה", משם אחרי כמה שבועות הועבר לסקרז'יסקו. בקיץ 1944 הוא נחת באפאראטבאו. כמובן, המקום החדש ואפילו הגרמנים מצאו חן בעיניו: "שטיגליץ מתבדח כל הזמן! והמרקים — גם הם טובים. במחנה הזה היו הרבה אנשים עשירים ומשכילים". שכנו של קורמן בדרגש היה יהודי מבוגר בשם רוטברט מצ'נסטוחובה. באחד הערבים התפתחה ביניהם שיחה דלקמן:

"**קורמן**: אדון רוטברט, מה דעתך, האם אנחנו נצליח להישאר בחיים?
רוטברט (אחרי שתיקה ארוכה): לא!
קורמן: ככה אתה חושב? כיצד אתה יכול לקבוע בוודאות, שלא נשאר בחיים?
רוטברט: כשהגרמנים יעמדו דקה לפני מפלתם, לפני השעה 12, הם ירצחו את כולנו!
קורמן: דודתי שהייתה בגטו אמרה, שיכול להיווצר מצב, שהגרמנים לא יספיקו לבצע את זממם.
רוטברט: אתם שניכם תמימים!"

---

35 עדויות איו"ש: אסתר זיידל, 0.3/5258; שושנה רובינשטיין, 0.3/5468; פלורה מרדר, 0-33/1874.

36 עדויות איו"ש: חנה ריטרמן,M-49/E/4597; ברוניה אופיר, 0-33/6859; מרילה ליברמן, 0-33/7184.

37 עדותה של סימה דנציגר, איו"ש, 0.3/8311.

38 עדויות איו"ש: הלה איגלברג, 0.3/7704; הינדה ברייטר, 0.3/8385.

לקורמן לא ניתן להמשיך בשיחות על העתיד, כי הוא נשלח יחד עם קבוצת אסירים לעיירה פשדבוז'(Przedbórz) שם נועדו לבנות מחנה ולחפור שוחות נגד טנקים. אבל עד שבאה פקודה חדשה, הוא שוב נשלח לצ'נסטוחובה, הפעם למחנה צ'נסטוחוביאנקה.[39]

בין האחרונים שעזבו את סקרז'יסקו היה קלמן קורנפלד, חשמלאי ראשי, שלפי התוכנית הוטל עליו להכין את פיצוץ המפעלים אחרי עזיבת האסירים. אבל התוכנית לא יצאה לפועל והוא הגיע לאפאראטבאו באוטו הפרטי של המייסטר צינדר. בדרך הוא ראה את שיירות המכוניות, בהן נסו הגרמנים. סוף סוף רואים את תבוסתם!! במפעל הוא נתמנה למנהל מחלקת כרום ועבד גם בעבודות פרטיות עבור הגרמנים. בכלל, אנשי סקרז'יסקו הסתדרו לא רע. כמה בעלי ניסיון הפכו למשגיחים על מכונות, ביניהם מאיר וייסבלום, חבר תנועת הנוער הציוני — בני עקיבא. בין הבחורות שעבדו אצלו הייתה גם שרה פולברג, שהכיר מקודם, אבל עוד לא החליט... רצה המזל, ופעם במיפקד בוקר שוב עשה גינתר סלקציה והוציא מן השורה גם את שרה! "ניגשתי למייסטר גינתר וביקשתי, שגם אני רוצה לצאת יחד אתה. 'מדוע?' — השתומם גינתר. 'כי זאת אשתי'... עניתי. ואז המייסטר החזיר את שרה לשורה!"[40]

בסוף הקיץ 1944 הורגשה תמורה במפעל. מדי פעם בפעם נשמעו אזעקות והאסירים רצו למקלטים. כמה ימים אפילו פרצה פאניקה בין הגרמנים, כי פשטה שמועה, שהסובייטים מתקדמים מערבה. היו בין המייסטרים כאלה שכבר התחילו לארוז מזוודות. אבל השמועות השתתקו, כי החזית נעצרה על נהר הוויסלה. באוגוסט פרץ בוורשה מרד הפולנים ואיש לא ידע, מה יביא המחר.

באווירה כזאת התקרבו הימים הנוראים. בין האסירים הורגשה תכונה. היהודים הדתיים ארגנו בסתר שורה שלמה של מניינים לעריכת התפילות. "הן התקיימו בתנאים שאי אפשר לתארם, זה היה ממש דמיוני ובכל זאת זו הייתה מציאות" — מעיד בנימין אורנשטיין. "הקרקס" הפך לבית כנסת מרכזי. הוא היה מוקף בכמה שורות של משמרות, שתפקידם היה להודיע על כל סכנה מתקרבת. המתפללים עזבו את מקומות העבודה ובאו להתפלל. תפילות נערכו גם בצריף מס' 7 ובאחרים. כחזנים הופיעו יוסף קוטנר, נוח אדליסט ונחמיה טרומבקובסקי. הסנדלר דורפגאנג

---

39 עדותו של לאון קורמן, איו"ש, M-49/E/4245.

40 עדויות איו"ש: קלמן קורנפלד, 0-3/6138; מאיר וייסבלום, 0-33/7148.

הצליח אפילו להשיג שופר.[41] כשהגיע יום הכיפורים, מישהו דאג שבאותו יום יביאו את המרק לא בצהריים אלא בערב.

באלו מילים ניתן לתאר את הבכי ושברון הלב של המתפללים, שכל אחד מהם הספיד את יקיריו?

לא לבכות, לא ליבב, רק להבין
את הנורא, המדמם — שקרה.
המטרות הקדושות, שהציבו הקורבנות,
הן אותנו למלאן מחייבות:
אל תשכח!
הנדונים למות
הם צוואה זו השאירו
בנשיקות חמות הם נפרדו
בצעדי יאוש הם הלכו,
את צערם וכאבם הם חנקו...[42]

(בנימין אורנשטיין [קטעים], תרגמה מיידיש דורה שטרנברג)

לא הייתה אפשרות לארגן תפילות במיוחד לנשים. הן חגגו על פי רוב ביחידות או בקבוצות קטנות, כל אחת עם זיכרונותיה, כל אחת עם דמעותיה. ולפעמים היה קורה, שמפי כולן עלתה שירה, שירה שזעזעה את הנשמות והרעידה לבבות:

לפתע נשמעו צלילים וזרמו במפל קולות רועדים ומעל למקום הרצח, מעל לרוצחים ולנרצחים, פרץ שיר אדיר. הייתה בו איזו תחינה גדולה לחיים ותפילה בעד המתים בייסורים. היה נדמה לי, כי כולנו לפתע קלטנו בצורה בהירה מה מתרחש. שהתעוררנו מאטימותנו וחדר להכרתנו אולי בפעם הראשונה כי מתו אלפים אתמול, מתים היום וימותו מחר — כל אלה כאן, בני אדם כמו כולם, מרגישים, אוהבים, מתגעגעים. דרוש היה כנראה רגע זה של שקט בין המהומה המתמדת של השבועות האחרונים כדי שהכרה זו תתעורר.

(הדסה ויזנברג, האסאג 1944)

נדם השיר, נדמו הקולות. ועוד התחילו ימי חול, יום אחרי יום, שבוע אחרי שבוע...

---

41 ספר צ'נסטוחוב, עמ' 133.

42 Churban Czenstochow, p. 215

פרק שלושה עשר

שבת אחים גם יחד?

א. מחירו של כדור

סוף סוף כולם היו יחד: ילידי צ'נסטוחובה עם יהודים מעיירות הסביבה, שהגיעו עוד בתקופת הגטו הגדול. והיו יהודי ורשה, לודז' וקרקוב, שברחו לכאן לפני הרדיפות. אחרי חיסול שני הגטאות, הגדול והקטן, נקלטו השרידים במחנה אפאראטבאו. ב-1944 הגיעו למחנה "מתנדבים" מלודז' ויהודי פיוטרקוב ובסוף — מפוני המחנה סקרז'יסקו. בין אלה האחרונים הייתה קבוצה גדולה של יהודי קרקוב (שמותיהם של 78 מהם רשומים באחד האתרים של האינטרנט)[1]. התקבץ כאן ציבור של יהודים ממקומות שונים, הנבדלים במוצאם וברקעם התרבותי. כיצד השפיע מצב זה על מערכת היחסים ההדדית? האם הקרע, שנתגלה עוד קודם בקרב הוותיקים — העמיק או היטשטש? אולי קמו מסגרות משותפות — ומה הן היו? ואיזו דוגמה נתנו לעבדיהם הממונים הגרמנים?

כבר בקשר לשאלה האחרונה מופיעה החידה: מה קרה למייסטר הויסנר, שכונה בפי האסירים "פעטער יוסל" (הדוד יוסל)?[2] הוא לא נבדל במשהו מיוחד מן המייסטרים האחרים: יליד 1910, גדל במשפחה זעיר-בורגנית, למד טכנאות ונתקבל לעבודה בהאסאג. בשנת 1942 נשלח לאפאראטבאו וכאן התקדם יפה: ממשגיח פשוט עלה לדרגה של Obermeister (מנהל ראשי) במחלקה לגימור כדורים. אז מדוע הוא קיבל פתאום התקפת זעם, הכה את פייגלה המסכנה ובסוף — חטף רובה והרג אותה??

במרץ 1947 הועמד הויסנר לדין בבית המשפט המחוזי בצ'נסטוחובה, באשמה כפולה: רצח הפועלת והתנהגות אכזרית כלפי עובדים יהודים.[3] בקשר לעניין זה — שנה קודם הופיעו במשרדי "הוועד המרכזי של יהודים משוחררים באזור הכיבוש האמריקאי" עשרים ושלשה יהודים, שמסרו הצהרה כדלקמן: "כולנו היינו אסירים במחנה ריכוז האסאג-פלצרי בצ'נסטוחובה, שם היה אוברמייסטר הויסנר, שהתנהג כלפי יהודים בצורה חייתית. הוא השתתף באקציה ב-28 ביולי

---

1 www.shtetlinks.jewishgen.org/krakow.htm

2 Churban Czenstochow, p. 269

3 Wyrok w sprawie Karola Ernesta Häussnera, Sąd Okręgowy w Częstochowie, 14.9.1948, AIPN, SO CZ, sygn. 274, p. 195

1943 (הכוונה לסלקציה ב-19 ביולי — פ.ק.) בה נרצחו 750 יהודים... הויסנר עזר לקשור ידיים לקורבנות ערומים שנזרקו למשאית והוא בעצמו הלם בפטיש עץ על ראשיהם. הוא השתתף גם בהוצאות להורג... בערך בנובמבר — דצמבר 1944 הוא ירה בבחורה ששמה היה פייגלה פלאמהולץ (Feigla Flamholz)... קודם נתן לה מכות ואחר כך ירה בה."[4]

בהצהרה נוספת, מאותו תאריך, שנמסרה על ידי שלושה יהודים אחרים באותו משרד, מופיע נוסח כמעט זהה. משמע, במשפט יכלו להתייצב 26 עדים מטעם הקטגוריה. אבל כאשר נפתח המשפט במרץ 1947, לא הופיע אף אחד מבין 26 העדים שמסרו הצהרה בבמברג. יש להניח כי בהשפעת הפוגרום בקיילצה,(שהיה ב-4 ביולי 1946) ויתרו העדים על הנסיעה לפולין ועל ההופעה בבית המשפט. כתוצאה מכך הופיעו במשפטו של הויסנר רק חמישה עדים (שהעידו גם במשפטו של אלפרד פראנצקה). הם לא הזכירו בכלל את השתתפותו בסלקציה של יולי 1943 ובהערכת אישיותו נחלקו דעותיהם: לפי אלה לבקוביץ — יחסו של הויסנר כלפי יהודים היה לא רע ובדעה זו תמכו משה רוזנצווייג (Mojżesz Rozencwejg) ומשה וייס (Mojzesz Wajs). אבל פליציה שיינווכסלר (Felicja Szajnweksler) טענה, שהויסנר הכה באכזריות גברים ונשים ולדעה זו הצטרפה חנה ארנפריד (Chana Ehrenfried). לגבי מהלך הרצח, כל העדים הסכימו, שהויסנר הרג את הבחורה אחרי שראה שהיא מתבטלת. ומכיוון שעונש ההריגה היה לא פרופורציונלי לאשמתה של הפועלת, נשארה פתוחה השאלה, מה היה הרקע למעשה. הנאשם עצמו הצהיר, כי הרג בגלל ההערכה השלילית שהביעה הנהלת המפעל על עבודתו ומאמציו.[5]

האמת הייתה סבוכה יותר: עם יהודי מחנה סקרז'ייסקו הגיעו גם מנהלי עבודה. אלה — כולם בעלי מקצוע ותיקים — שובצו מיד בתפקידים מרכזיים. עקב כך הויסנר הורד מדרגה של Obermeister למשרה של מנהל משמרת במחלקה אחרת. כל העדים הדגישו, שזאת הייתה מכה קשה בשבילו וסיבה לתסכולו. וסיכם משה וייס: "אחרי שהוא הרג את היהודיה, כולם אמרו שעשה זאת כדי להוכיח את חריצותו ואת עוינותו כלפי יהודים ופולנים. באותו זמן היו צריכים לפטר כמה מנהלי עבודה **ואת הפחות חרוצים שלחו לחזית המזרח**".[6] זה הסבר מתקבל על הדעת. ומחירו של כדור הרצח היה גבוה: 15 שנות מאסר.

---

[4] Centr. Committee of Liberated Jews, "Protokol", Bamberg, 19.4.1946, AIPN, Akta "Bd", sygn. 1955, k. 9,9

[5] Wyrok w sprawie K. Häussnera, ibid. pp. 196, 264-267

[6] Wyrok, ibid. p. 266

הפרשה של הויסנר עוררה הדים בקרב הגרמנים, שמצאו את עצמם בין הפטיש והסדן: מצד אחד — נדרש מהם לדרבן את האסירים לעבודה גם במכות ומאידך, היו שהחלו לחפש לעצמם אליבי. כך לדוגמה, מעיד ראובן גיל, שבתקופתו לא ראה את מייסטר ניז׳יולק מחלק מכות! עם בואם של המייסטרים מסקרז׳יסקו השתנו הדברים: אלה ניסו לתפוס עמדה, כמו ברנרד קרמר (Bernhard Kramer) שרצה בכל מחיר להוכיח, "כי אצלנו בסקרז׳יסקו נהגו לעבוד אחרת"[7]. והניה לוסטיגר מפרשת: "המייסטרים החדשים מסקרז׳יסקו היו כולם מנוולים ואלה הראו למנהלי עבודה שלנו כיצד עליהם לטפל ביהודים". כדוגמה של "הזמנים החדשים" יכלה לשמש מריאננה טיטגה (Marianne Tietge), נאצית נלהבת, מומחית לבעיטות באברי מין שחילקה לנשים ולגברים.[8] אתה התחרה אריך אספנהיים (Erich Espenheym), שנטפל במיוחד לנשים בלונדיניות.[9] כמו תמיד ניסו האסירים למצוא בעזרת שוחד איזה modus vivendi עם המייסטרים החדשים, אבל ב-1944 לרובם כבר לא היה כסף...

כיצד הסתדרו העניינים עם המשגיחים! בשלהי 1943 קראו המנכ"ל ליט ומפקד הוורקשוץ קלם לאסיפה כללית את כל המשגיחים במפעל. לפי עדותו של שמעון גלבארד (שאף הוא היה משגיח) — ליט דרש מן המשגיחים, שישמרו יותר טוב על הפועלים וידרבנו אותם בעבודה, אם צריך — גם במכות. בתמורה הבטיח לנאספים מצרכי מזון ובגדים נוספים. גלבארד, שהיה עסקן ציוני ידוע (של פועלי ציון) החליט לפעול וביוזמתו נערכה במשרדו של זילברשץ אספה כללית של המשגיחים. כאן הוא פנה ל"מפוקפקים" באזהרה לא למלא את הוראותיו של ליט, "שהרי המלחמה תיגמר וסופם עלול להיות דומה לזה שהיה למשטרה היהודית."[10] היו הסיבות אשר היו — עובדה היא, שבעדויות לא מופיעות תלונות על מכות מצד המשגיחים.

עם בואם של השוטרים היהודים מסקרז׳יסקו השתנה המצב. כותבת רנה שטול: "בקיץ הגיעה למחנה קבוצת אנשים עם המשגיח שלהם יעקב שניאטובסקי (Jakub Śniatowski) וחברו הארי (Harry). יעקב היה קצב לשעבר, הוא הפך

---

7 Tschenstochau Prozess, p. 40

8 מ. דאומן, איו"ש, M.1/E/ 2621

9 ג. הולצמן, איו"ש, M-21/2-27

10 שמעון גלבארד, איו"ש, 0.3/1574, עמ' 34.

למשגיח ראשי על 'הקאפו' שלי, הכה את האנשים והריץ לעבודה... "אני לא הסכמתי להיות משגיחה, הייתי רק קאפו. יעקב והארי ערכו כל הזמן התרמה בין האסירים, כדי לקנות מתנות עבור המייסטר. הנשים בקבוצתי התלוננו לפני, אז החלטנו להתמרד ולא נתנו יותר 'תרומות'"[11]. דומים ליעקב היו השוטר אימרגליק (Imerglik), פאנטל (Pantel) ואחרים. יש להודות, כי המשגיחים המקומיים לא התרשמו מחבריהם בעלי אגרוף ו"השתיקו" אותם מהר.

אווירת התחרות חלחלה גם לציבור האסירים ה"רגילים". תחילה — ההתפעלות הייתה גדולה. "איזה אוכל! הייתי יחד עם אחותי, קיבלנו כיכר לחם ליומיים, זה היה אוצר — רשמה אסתר הלפרין — חצי קילו לחם ליום, לא הבנו מה זה! והמרק היה קצת סמיך, כמעט דייסה — המשיח בא!!"[12] לעדותה של טולה חודין התגנבו כבר צלילים אחרים: "כשהגענו לצ'נסטוחובה מצאנו אוכלוסייה מקומית וגם מעיירות סמוכות. למקומיים היה לבוש משלהם, היו גרים בצריפים טובים והיו מחולקים משפחות, משפחות. הם קיבלו אותנו יפה מאוד. מצבם הכלכלי היה טוב, כי הם באו ישר מן הבתים למחנה. כנראה היו להם חסכונות או דברי ערך, כי לא נזקקו לאוכל המקומי שקיבלו במפעל והיו מחלקים אותו לנו. זה עזר לנו מאוד"[13].

מרילה ליברמן נקטה בקו ביקורתי: "בצ'נסטוחובה אנחנו היינו כבר זרים. שם היו הרבה מקומיים, הם היו הוותיקים ואנחנו היינו החדשים. הם שלטו בכול, אנחנו לא היינו שום דבר". ומסכם מאיר וייסבלום: "מאוד הפריעה לנו בסקרז'יסקו וגם בצ'נסטוחובה ההפרדה לוותיקים וחדשים. אני חושב שזו מחלה מידבקת מאז ועד היום הזה... איך אפשר היה להסתדר בחיים הלא נורמליים במחנות?... הדברים שאנו מדברים כאן הם ביטוי של אי שביעות רצון שהייתה בין האנשים."

"הוותיקים" לא נשארו חייבים: הניה לוסטיגר אמנם שמחה שבאו עוד יהודים, אבל: במשך הזמן הוקטנו מנות המזון, התוספות הטובות כמעט נעלמו, הצפיפות הכללית הפריעה בכל מקום, הדאיג ריבוי החולים. פשטו אפילו שמועות, שאת הפשפשים הביאו "החדשים" עם המטלטלין שלהם! והעיקר, הסלקציות הקטנות קרו לעתים קרובות יותר.[14]

---

[11] שטול, איו"ש, M-49/E/1126.

[12] עדויות איו"ש: אסתר הלפרין, 0.3/9609; מלכה איצקוביץ, 0.3/7941.

[13] עדותה של טולה חודין, איו"ש, 0.3/6628.

[14] לוסטיגר, תהפוכות החיים, עמ' 405.

ב. האם הייתה עזרה הדדית?

אין ספק, כי החמרת תנאי החיים במחנה החריפה את מאבק הקיום. וכל אסיר לשעבר יודע, כי החיים בכל מחנה היו מתנהלים בשני מישורים: הרשמי והפנימי. על גורלו באופן כללי החליטו הגרמנים, אבל בחיי היום יום השפיעו שלושה גורמים: חוסנו הנפשי והפיזי של האסיר, כושר הסתגלות ועזרה הדדית. במחנה אפאראטבאו לא היה המצב שונה וניתן להבדיל במסגרות השונות, שבהן נעזר היחיד על ידי אחרים:

1. זוגות וקרובי משפחה,
2. "קוזינים" ו"קוזינקות",
3. "משפחת המחנה",
4. קבוצות יהודים חרדים (חסידים ואחרים),
5. חוג מחתרתי על בסיס מפלגתי או תנועתי,
6. עזרת פולנים.

לגבי עצם קיומה של עזרה הדדית, העדויות מוסרות דעות שונות. לפי הנקה ריכטר, שהייתה במחנה יחד עם אמה, היה הבדל תהומי בין אלה שגוועו מרעב כמוהן לבין ה"פרומיננטים" למיניהם, חייטים, סנדלרים ובעלי ממון שקיבלו כסף מפולנים שאצלם החזיקו את רכושם.[15] הנקה לא הייתה בודדה בהשקפותיה. הנה כמה תשובות לדוגמה:

פולה זיגל: "היו רבים כמוני, איש לא עזר להם". **אילנה חרוסט**: "אינני זוכרת, שהיו מקרי סולידריות". **בלה מוטולינסקי**: "לא הייתה במחנה עזרה הדדית מאורגנת, כל אחד דאג לעצמו ונעזר בחברים וקרובים. אולם האנשים דאגו מאוד אחד לשני". **דוד קראקאור:** "בתקופה ובמצב זה כל קני המידה משתנים. ידיד הוא לא ידיד, לא שכן, לא קרוב. כל מי שהכירו אותך — לא מכיר. כל אחד לעצמו, להצלת עורו. המשימה הבלעדית — לשרוד. לא הכרתי כלל מושג של עזרה הדדית." אין ספק, כי דעות מסוג זה שיקפו מצב חברתי לא רצוי, כפי שמתאר אותו **ליבר ברנר**: "בתוך המחנה החלה התפתחות שלילית. מי שהיה מסוגל להשתמש בניבול פה, נחשב לחזק (שטארקער) ובין הקבוצות הייתה מתנהלת תחרות".[16]

---

[15] עדותה של הנקה ריכטר, איו"ש, M-49/E/3494

[16] ברנר, מרי והכחדה, עמ' 79.

מול כל "המשמיצים" מתייצבת נעמי זוהר, דוברת הלוקאל-פטריוטיזם: "היה משהו מיוחד בעיר שלנו... לרוב אנחנו היינו אותם האנשים קודם בגטו ואחר כך במחנה. זה לא היה כמו אוכלוסיות יהודיות (שונות), שנפגשו במחנות נוראים ונולדה שנאה בין היהודים, בגלל הבדלי המוצא והרקע... **פה איך שהוא אחד הציל את השני וזה בלם (את השנאה)**. כאן יחסית, התנאים היו אחרים".[17] חוקר שניצב מול ריבוי התשובות חייב להתחשב בעובדה, שההשקפות ניזונות מהניסיון האישי. ואם הוא שואף להגיע לאמת, אין לו ברירה אלא לעקוב אחרי העובדות.

ג. הנפשות הקרובות ביותר

לגבי המסגרת הקרובה ביותר — המשפחה — הכתוב מוכיח, שברוב המקרים היא לא הכזיבה. ולא מדובר רק על זוגות נשואים. אמהות עם בנותיהן היו צמד בלתי נפרד. כך גם האחיות. "הייתי עם אחותי הגדולה. — רשמה מרישיה לבקוביץ — הייתה עזרה הדדית, האנשים התחלקו עם המעט שהיה להם". האחים תמכו איש ברעהו, כמו ישראל זילברגלייט, שרץ לאחיו הצעיר למסור לו פרוסת לחם "מיותרת". קרומולובסקי היה מאושר, כאשר הצליח להביא ממחנה ראקוב לאפאראר טבאו את גיסו הצעיר. רוזיה בלוך נזכרת עד היום בהתרגשות בבת דודתה, הלנה קאסמן, שטיפלה בה ותמכה בה לא רק בלחם אלא גם במילת עידוד. וזאב בליץ בוודאי לא היה מחזיק מעמד בזמן המחלה, אלמלא שני בני דודים, שטיפלו בו במסירות.[18] בוודאי היו גם קרובים שהכזיבו, אך לא זה היה הכלל.

אם לאדם מבוגר היה חשוב למצוא נפש קרובה, שהעניקה גם עזרה וגם חום משפחתי — על אחת כמה וכמה היה הדבר חשוב לילדים ובני נוער. שלמק בן 14 היה כבר יתום מאב ואם, אבל הייתה לו אחות, נטקה גלזר, שרצה עם מנת לחם וריבה לצריף של שלמק כדי שהילד יאכל עוד פרוסה. חנוך דזיובאס (Dziubas) בן 12 היה בקבוצת הנערים שניצלו על ידי המנהל ליט. הוא לא עבד במפעל ושתי אחיותיו, מלכה וסוניה, דאגו לכלכלתו.

---

[17] נעמי זוהר, 0.3/7659.

[18] זאב בליץ, זכרונותי, תל-אביב, 2002.

לילדים יותר צעירים היו עוד פחות סיכויים להישרדות. בכל זאת באפאראטבאו נשארו בדרך נס כמה ילדים בני 8 עד 12. שולמית קורן, בת 8, הייתה עם דודתה ואת שתיהן הביאו מסקרז'יסקו. כאן היא לא עבדה, רק הדודה. לפי דבריה, באולם בו ישנו היו עשרה ילדים. ראובן וינגרטן, יליד 1932, שהגיע יחד עם אימא, עבד 12 שעות במכונה והחזיק מעמד. גבי גורט, בן 10, בא מפיוטרקוב ועוד הספיק לעבוד יחד עם אביו בנגריה של "מורש". גם פראניה פומרנצבלום, בת ה-9, הייתה "פועלת".[19] דרך ייסורים של מבוגרים עברה שרה אלטמן, שבפרוץ המלחמה הייתה בת 7 ונותרה רק עם אמה. יותר משנתיים עבדה ב"אינפנטריה" וטיפלה בארבע מכונות. היא לא זוכרת שום עזרה נוספת ובכל זאת שרדה.[20]

המפורסם ביותר בין הילדים היה ללא ספק דודו כהן בן השנתיים. אביו היה שוטר ונספה בסלקציית יולי, אבל אמו הסתתרה והצליחה להציל את הילד, אותו הכיר כל המחנה. מנות אוכל הוא לא קיבל. אמו הייתה מוותרת למענו על כל פירור. חברו הטוב ביותר היה... שטיגליץ. הוא לא עשה לילד כל רע, הביט בו וצחק בנחת... כנראה היה מרוצה שמצא מישהו יותר קטן ממנו... ונמצאו נשים, שהיו מאושרות להחזיק את הילד כמה דקות ולספר לו אגדה.

אבל אהבת אם או אחות לא הספיקה ונמצאו אנשים במחנה שעמדו על הצורך לעזור לילדים. לפי וילה אורבך — בתקופה הראשונה, עד סתיו 1943 נפגשו בעניין זה שתי יוזמות: קבוצת נשים במחנה החליטה להקים מטבח מחתרתי, שיחלק מנות מרק לילדים הנזקקים וגם לחולים מחלימים. לפי ליבר ברנר עמדו בראש היוזמות שתיים: זושיה וקשטיין (Zosia Weksztajn) והופמאנובה (Hofmanowa), שהתרימו למען המטבח את בעלי האמצעים. במקביל הסכימו היהודים שעבדו עדיין במחסני גריבאלדי לממן את המטבח מן הכסף שהשיגו ממכירת חפצים שונים לפולנים. הם גם שלחו בגדים, מצרכים וכסף לקרובי משפחה או למכרים. רות שטרן מספרת: "שתינו, אני וחברתי בלה, בנות 13, היינו ללא משפחה וסבלנו מרעב. למזלנו ד"ר קונרסקי (Konarski), שהכירה את הורי, הביאה לי תלושים למטבח ילדים והמרקים, שהיו ממש טובים, הצילו אותנו."

---

[19] ש. קורן, M-49/E/1112 ; ר. וינגרטן, M-49/E/1557 ; ג. גורט, 0.3/7648; פראניה פומרנצבלום, M-49/E/2182

[20] עדותה של שרה אלטמן, איו"ש, M/1/E/ 2347.

קשה מאוד לדעת כמה ילדים ובני נוער קיבלו עזרה מן המטבח, כי מסיבות מובנות הנהנים העדיפו לא לפרסם את הדבר. עובדה היא, שלא כל הילדים קיבלו עזרה מן המטבח המחתרתי. אדית צירר, ילידת 1930, הגיעה לבדה לאפאראטבאו. כאן עבדה על יד המקדחה והמשגיח שלה היה פינקלשטיין. פעם בזמן הסלקציה פינקלשטיין הוצא מן השורה ואז אדית הקטנה הודיעה בגרמנית רהוטה (אביה היה מוינה), שבלי המשגיח היא לא תוכל למלא את הנורמה של 12 ארגזים. פינקלשטיין חזר לעבודה. אדית לא ידעה על קיום המטבח לילדים. כיצד החזיקה מעמד, ללא נפש קרובה? לא יאומן, אבל היה זה מייסטר מאייר, הידוע כרשע וסדיסט, שדאג לה: הביא לה סנדוויצ'ים ומרק[21].

ד. ומה עם "הקוזינקות?"

בעיה מסובכת יותר הייתה הזוגיות ללא נישואים, קרי, "קוזינים וקוזינקות". גברים צעירים, שהייתה להם פרנסה נוספת, ביניהם פקידים, משגיחים, בעלי מלאכה ו"סוחרים" למיניהם לא רצו להתנזר וחיפשו חברה, תמורת תמיכה חומרית. משמע, גם הם נמנו עם "מגישי סיוע". תופעה זו הייתה ידועה בכל מחנות עבודה מעורבים של גברים ונשים. "הקוזינקות" — מבחינת המוצא החברתי — באו מכל שכבות החברה. עבור נשים מבוגרות, שאיבדו את בעליהן ומצאו "קוזין" היה הדבר קל יותר מבחינה פיזית ונפשית. אשר לתנאים של חוסר פרטיות, כולם התרגלו, שהרי "כך עשו כולן"...

לא כולן. מתוך העדויות לומדים, מה היו הייסורים והלבטים של נערות בנות 16-19, שמבחינת הגיל והיופי היו "המבוקשות" ביותר. הן גדלו בבתים אמידים וחונכו ברוח מסורתית ושמרנית, גם אם על פני השטח המשפחה נראתה ליברלית. ענייני סקס היו טאבו ובקושי ידעו, איך נולדים ילדים. על פי רוב היו אלו חניכות גימנסיה לשעבר, מפונקות, משכילות — ולפי הגדרתה של הלינה ברקני — גם סנוביות. ביום אחד נחרב כל עולמן ופתאום הן נותרו לבד בעולם אכזרי, ללא תמיכה וללא הגנה. מה הפלא שהרעב, הקור, עבודת הפרך והעיקר — הבדידות — הכניעו אותן.

הנערות עצמן התייחסו לתופעה בצורות שונות: מרים סלסברג, שנאלצה לוותר על עבודה קלה לטובת שתי "נשים" של המשגיחים, כותבת בהתמרמרות על אלה "שמכרו את גופן תמורת אוכל ובגדים, לקחו להן בתור 'בעלים' שוטרים,

---

[21] עדותה של אדית צירר, איו"ש, 0-33/7149.

משגיחים, אנשי קאפו, סנדלרים או חייטים. אינני רוצה להיזכר בכל זה, בכל הפריצות הזאת!".[22] הנקה (שם המשפחה לא רשום) חשבה אחרת. היא הגיעה למחנה מאוחר וכאשר ראתה איך כאן חיים, אמרה: "אני לא אוכל לעמוד בזה". אבל היא הייתה בחורה יפה ומיד עם בואה למחנה התחיל לחזר אחריה אחד משוכני "הקרקס" — יענקל "העגלון" ("Furman" Jankiel). הוא אכן היה עגלון. הנקה עברה לגור אתו וחיה במחנה ברווחה ניכרת... "אינני באה לשפוט את הנקה — קובעת הלינה ברקני — כל אחד נלחם על חייו בדרכו שלו ובכל התמודדות הייתה גם מידה של גבורה".

היו שהחליטו אחרת. מספרת מרילה הלפרן: היא הייתה כל הזמן רעבה, לא יכלה לאכול את המרק. רגליה היו מלאות פצעים.

> "ולמה לאחרות יש סבון, מגבת, ולי אין... ויש בחורות, אי אפשר להאשים אותן, שבעד לחם, סבון או נעליים שוכבות עם אנשים וזהו. אני לא! ואני ממש יחפה. מה יהיה. אתמול קיבלתי פתק לסנדלרים לקבל נעלי עץ, הלכתי לסנדלריה, מסרתי את הפתק לבחור אחד. אז הוא מסתכל עלי מלמטה למעלה ושואל: בשביל מה לך נעלי עץ, אני אעשה לך מגפיים, יהיה לך לחם בשפע וכל טוב. אז למה לא? ברחתי אחרי שהוא אמר לי את זה ובכיתי. בדרך פגשתי חברה, סיפרתי לה מה היה, אז היא פרצה בבכי ואמרה: 'חבל שהוא לא הציע ליי'... וכך נותרתי בלי נעליים."[23]

יותר מזל היה להלינה ברקני: "עבדתי בעבודות בניין ונעלי נקרעו לחלוטין. יום אחד פגשתי חבר ילדות שלי, שעבד בבית מלאכה למגפיים. הוא ראה את מצוקתי והביא לי זוג נעליים חדשות. לא רציתי לקבל אותן בטענה, שאין לי במה לשלם. בסוף לקחתי אותן, בתנאי שאשלם תמורתן אחרי המלחמה... הנעליים החזיקו מעמד, הבחור לא..."[24] אז מה הפלא, שבמחנה הסתובבה האימרה: "רופא כבר לא מספיק לה, היא צריכה סנדלר!" דעת הקהל במחנה הייתה על פי רוב אדישה, התרגלו לתופעה. מדוע בכל זאת היו שאמרו: לא!? הסיבות היו שונות: פחד בפני חוויה לא מוכרת עם גבר זר, חשש מפני הריון (היו מקרים רבים), הבושה וההתלבטות: מה יגידו הבריות? הרי המלחמה פעם תיגמר, היא תרצה להתחתן ואז יבוא מישהו ויגיד: היא הייתה כזאת וכזאת! וכמובן, מנה גדושה של סנוביות — מה לי ולסנדלר הזה?

---

[22] ראה פרק אחד-עשר, קטע ד'.

[23] מרילה הלפרן, איו"ש, 0.3/9886.

ה. משפחת המחנה

אם המסגרות הקודמות, הזוגות והמשפחה על הרכביה השונים היו ידועות מהחיים הנורמליים בחברה האנושית — הרי **"משפחת המחנה"** הייתה המצאה של אסירי המחנות הנאציים, ביחוד של נשים. תופעה ידועה היא, שגברים רווקים העדיפו להילחם את מלחמת הקיום בגפם: "מי חשב אז על חברים? במצב כזה מי חושב על חברים?" — שאל חיים גוטנשטיין. נשים, בעלות כושר הסתגלות מפותח יותר, הבינו כי לחיים בצוותא יש יתרונות רבים. הרכב של ארבע-חמש בנות היה המקובל ביותר.

בקבוצה של נעמי זוהר הייתה גיסתה ועוד כמה חברות מימי ילדות. והיא מסבירה:

> "בשביל אלה שהיו לבד, סכנת ההכחדה הייתה מוחשית יותר. האסיר הבודד נמצא בין הקורבנות הראשונים למשלוח. כך, לדוגמה, אם למשגיח שהרכיב רשימה לטרנספורט היה ידוע, שלקורבן המיועד יש במחנה אח, הוא התחשב בזה, כי לא רצה לשמוע אחר כך את הטענות: למה שלחת אותו? ובקבוצה שלנו אחד היה עוזר לשני. כשהייתי חולה בטיפוס — זה נמשך שלושה שבועות — החברות הביאו לי שתיה... אם היו 4-5 אנשים יחד, באיזו שהיא דרך זה הציל אותם, גם מבחינת המורל... תמיד היו שתיים-שלוש בנות, שידעו להחזיק את האחרות... היינו לפעמים יושבות יחד ושרות, לרוב שרנו על "ידישע מאמע", שרנו ובכינו. זה עזר לשמור על צלם אנוש."

אופי שונה נשאה "המשפחה" של נטקה גלזר, אתה נמנו לוניה הקטנה, הדסה שקראו לה דז'יוניה (Dziunia) וידז'יה.[25] לאלה הצטרפה גם הנקה גוטגלאס (מבית שפירא), בת דודה של דז'יוניה, שמתארת את דרכי הפעולה של "משפחת המחנה": "בין הנשים, שגרתי אתן הייתה עזרה הדדית בשימוש משותף באותה שמיכה, בהחלפת בגדים וחפצים אחרים, התחלקות באוכל נוסף, אם הצלחנו להשיגו... אני הייתי בריאה, בדרך כלל הייתי עוזרת ולא נעזרת. הנקה, בת דודתי הייתה חולה פעמיים... הייתי מביאה לה תוספות מזון שהשגתי. היה לנו דוד במחנה, ברוך הורוביץ, מהנדס שהיה אחראי על בית המרחץ... היה לו כסף והוא היה נותן לנו את מנות הלחם שלו. בצריף היה תנור, מי שהשיגה תפוחי אדמה ומצרכים אחרים הייתה מבשלת מרק."[26] נטקה גלזר מוסיפה הסבר מסוג אחר:

---

[24] ברקני, דואוגרפיה, עמ' 134.

[25] ראה פרק אחד עשר, קטע א'.

[26] ויזנברג, איו"ש, 0-33/7147.

"קודם כל, הקבוצה שלנו בהאסאג הייתה אותה קבוצה מבית הספר, מהעיר, מהגטו הגדול ומהגטו הקטן. קבוצה שלמה של נוער מצ'נסטוחוב. בעצם עברנו אותו תהליך, אותו חינוך. הורי רובם היו דתיים, אבל בני הנוער קיבלו השפעה חילונית, נפרדו מהמשפחה... קבוצה סוציו-אקונומית דומה. היו קשרים מלפני המלחמה, בזמן המלחמה ובמחנה. כאן גרנו אחד על יד השני. אני זוכרת שאחת הוציאה כינים לשניה, היה יחס של דאגה הדדית. זה היה כעין משפחה. במושגים סוציולוגיים היו אומרים שזה תחליף למשפחה, בלי שהחליטו על זה אנשי מקצוע. החיים עצמם והאנשים עצמם יצרו דברים שהיו הכרחיים לקיום.

הבנות היו משיגות גם ספרים, קראו אותם ודיברו עליהם. כל מי שהיה לו משהו — נתן. אם למישהו היה זיכרון טוב וזכר שירים מבית ספר, פואמות, אז לא פעם זה היה החומר שאפשר היה להתעודד סביבו... אנחנו היינו מעבירות אחת לשניה את הפואמות של אדם מיצקביץ' ואת 'פאן טדאוש', או את השירים של יוליאן טובים.[27] היינו עושות הצגות והיינו בוכות והיו מחזרים והיו אכזבות. היה מכל וכל... היו גם גויים שהיו לפעמים מביאים סנדוויץ'. אני לא יודעת אם מפני שהייתי נערה צעירה והוא היה נער צעיר או מפני שהוא היה אדם טוב..."[28]

בנוסח אחר מספרת דורה שטרנברג על קבוצתה, שהתארגנה על הבסיס האידיאולוגי המשותף. את "הטון" נתנו הקומוניסטיות: צשיה וינדמן (Cesia Windman), רוזיקה דזיאלובסקה (Różka Działowska), מניה לבקוביץ' (Mania Lewkowicz), ורוזיקה קורנפלד (Różka Kornfeld). פראנקה קוזלובסקה הייתה חברת השומר הצעיר. "כל אלה היו פעילות במחתרת בגטו הקטן. אנחנו שתינו, ז.א. אני וצשיה וינדמן לא, אנו יצגנו את 'בנות יעקב'. כל אחת עבדה במקום אחר, אבל גרנו ביחד והשתדלנו להביא משהו ל'מסיבות' משותפות. אני זוכרת את הראשון במאי 1944: מניה לבקוביץ אספה אותנו על הדרגש שלה וסיפרה לנו על חשיבות היום הזה, על מאבק הפועלים, על רוזה לוקסמבורג... היה זה משהו נעלה". וביום הולדתה של דורקה שתי חברותיה הטובות ביותר, ברונקה גוטמן ורומה רייס, הביאו לה מתנות: כותונת לילה בצבע כחול וגרביים, שתפרו בעצמן מסמרטוטים. דורה התרגשה מאוד ולאות תודה כתבה פואמה "Fraternitas" ("אחווה"), על כוחה של אחווה המנצחת את כל המכשולים. את הפואמה קישטה בציורים של פרחי אמנון ותמר והגישה לחברותיה.[29]

---

[27] אדם מיצקביץ' (Adam Mickiewicz), גדול המשוררים של פולין, חי במאה ה-19; יוליאן טובים (Julian Tuwim), משורר פולני, יהודי.

[28] נטקה גלזר, איו"ש, 0.3/9479.

[29] עדותה של דורה שטרנברג, איו"ש, 0-33/6840

אפשר להרבות בדוגמאות נוספות של "משפחת המחנה" — מושג שהופיע כבר אחרי המלחמה. לא הכירה אותו גם ברוריה בייסקי, שנותרה לבד מכל משפחתה. אבל למזלה נותרו גם מרים, קרולה ושרקה: "היינו ארבע חברות, זה היה בשבילי דבר מאוד חשוב שהיינו חברות, כי היינו ממש קרובות ומתחלקות בכל דבר ודואגות אחת לשניה. זה עזר לנו הרבה."

אין ספק, שתרומה ניכרת לשיפור האווירה הכללית, לקרבה הדדית ולרגעי הסולידריות, תרמו האומנים למיניהם. גם זמר אלמוני (והיו כאלה), שנדד בין הצריפים ושר בקול צרוד מנגינות מוכרות ואהובות — זכה לתודה ולכמה גרושים שנתנו לו שומעיו: הוא עורר בלבם לא רק געגועים לעולם שאבד, הוא הצליח גם לעורר קצת צחוק. ומי עשה זאת טוב יותר מרומה נדלברג, שהכינה עבור הקהל שלה "מחזמר" עם פזמונים ודקלומים: "יום שלי בהאסאג":[30]

יום שלי בהאסאג

1

כשהשחר על העולם עולה
כל מחנה האסאג ערפל עוטה.
החושך מתפזר אט-אט
וקם יום אפור חדש.
מתחילים רעש והמולה
וצריף אחר צריף קם לתחיה.
ההשכמה לישון לא מרשה:
יש לקום לעבודה!
מה את פה יושבת
ושטויות מברברת?!
רדי מהדרגש!
כבר בחוץ סופרים עכשיו!
מי שמאחר
מזיק לעצמו יותר!
מהר להסתדר בשורה,
כי הוורקשוץ הנה בא!

---

[30] הנוסח המקורי של השיר, ראה נספח.

2

אחת, שתיים, שלוש, ארבע — "קאפו"-עמוד!
אחת משוחררת, זה איכפת לך עוד?
אתת, שתיים, שלוש, ארבע — את השורה יישר!
איחרת? ימח שמך! ב"וואכה" (Wache)
תקבל מכות יותר!
היי-הו-היי-הים!
לטייל היינו הולכים!
כי העבודה מחכה שם
והמנהל — גם!
אז תמהר, יותר מהר!
היי הו-היי-הה — הייגמר כל הרע?
המייסטר מריץ, הוורקשוץ מרביץ,
וזה גורלך!!

3

ב"לאבור" כבר נשמע רעש, עובדים במלוא הקיטור.
המייסטרין שוב צורחת ואתה עובד כמו חמור.
"היי, לעבוד מהר!" כך היא צווחת עלינו
ולנו בוער בידיים והדם סוער בעורקינו!
"הסתכל היטב, שים לב בן-אדם,
מה שמגיע לך — תקבל ממני עם הזמן!!"
העבודה בולעת אותנו בקצב מסחרר!
המכונות נעות והמנועים מטרטרים.
הזיעה ניגרת ממצחינו והלבבות רוטטים!
"היי, שים לב!
אתה עושה פסולת, בוא הנה מהר!
ב"וואכה" ילמדוך — איך לעבוד יותר!"

4

תנועת המכונות נמשכת וכמו סחרחרת רצה.
היום את המכסות הגדילו
על כן את הקצב הגבירו!
פתאום הפסקה, את המרק מביאים,
הכול משתתק, האורות כבים.
מיד לדוד מתקרבים
ואת המרק לוקחים...
הביטו, הביטו:
היום הכרוב — לא כל כך שמן,
אתה אוכל, צוחק ומדבר.
ולמה הזמן חומק כה מהר?

5

שוב צריך לחזור ולשבת
בתוך הרעש וההמולה,
ולהתחיל בעבודה.
העיניים שחורות ועייפות
אך גדולות.
מתבוננות בפגזים, מעולפות.
מבטים מתחננים
נשלחים לכל עבר
קורבן אומלל של עבודה וסבל!
וכך אני יושבת 12 שעות ארוכות עד תום
ומבצעת את העבודה המתישה יום יום.

6

משועממת וכבויה.
למייסטרין אני פונה
ולוחשת לה כך:
איפה השארת את לבך
מדוע את מתעללת בנו כל כך?
סוף סוף אחרי יום עבודה
הגיעה שעת שקט, שעת מנוחה.
כבר שעה שבע בשעון רואים,
ולצריפים אנחנו חוזרים.

7

ועכשיו מחדש
מתקלחים ממש.
במקלחת רועשים מאוד
ואת נדחפת עוד ועוד.
אך, כמה זה טוב ונעים,
מתחת לטוש חם לעמוד,
להסתבן ב-RIF הריחני,
את הישבן לחמם, עוד ועוד!
ואחר כך במהירות
להתלבש רצים,
אך אוי ואבוי לי — מה זה?
גנבו לי תחתונים!
ואת רותחת מזעם ומחוסר אונים.

8

עכשיו תרצי להיות יפה שבעתיים,
כי "קוזין" שלך חדש
מחכה לך בכיליון עיניים.
קבענו את Rendez-vous ב-"Cyrk"
איזו המולה ורעש כאן שומעים!
כל פינה וכל תא מבודד
מלאים בזוגות אוהבים.
גם אנחנו יושבים על הדרגש
והוא מביא עוגות פרג ולביבות.
חבל על הזמן — הן חושבות...
אבל למה עדיין לא כבו האורות?
הלוואי ויכבה האור לשעה קלה
שעה מתוקה, כמו בכל הלילות.

9

ופתאום אזעקה, איזה יופי!
ברדק על גלגלים, יופי-טופי!
חושך, נעים וכדומה
תוכל לעשות כל מה שתרצה!
הזוגות מתנשקים, מכבי האש משוויצים.
איזו "action", איזה כף!
אחד — בחורה מנשק,
השני — באיזו קומבינה עוסק!
ומי כאן גיבור יותר?
האזעקה כבר אורכת שלוש שעות,...
מותר לי לקרוא לך "את" ישירות?
זה נוח יותר, חופשי, גן עדן ממש!
אל תפחדי, מותק, נשקיני, בלי בעיות!

(רומה נדלברג, תרגום: רות שטרן)

Mój dzien na Hasagu

Cały Hasag tonie we mgle,
Ciemność rozprasza się,
I wstaje szary dzień:
Zwolna wszczyna się gwar,
Każdy barak ożywia się,
Pobudka nie daje spać:
Trzeba do pracy wstać!!

.....

Czego ty tu siedzisz
I o głupstwach bredzisz?
Złaź-że prędzej z pryczy,
Pewno już się liczy!....

Raz, 2, 3, 4, — capo 100,
Jedna zwolniona, obchodzi cię to?
Raz, 2, 3, 4 — równo stać!
Spóźniona? na wachę!
Taka twoja mać!

Hej — ho, hej — ho,
na spacer by się szło!
Lecz praca czeka, majster też,
Więc śpiesz się, śpiesz!
Hej- ho, hej-ho, czy skończy się to zło?
Majster goni cię — Werkschutz bije cię —
Ach, co za los!

W "Laborze" już gwarno jest,
Już praca w pełni wre,
Pracujesz jak osioł —
A majstrowa wciąż się drze!
Hej, arbeiten, prędko —
Tak krzyczy raz po raz.

Nam w rękach pali się –
A krew się burzy w nas!
"Haut hin, pass mal auf, Mensch,
Du kriegst jetzt von mir!"

Porywa nas praca w zawrotny swój wir!
Już warczą motory, maszyny w ruchu są,
Pot z nas się leje, zmęczone serca drżą:
"Hej, aufpassen, los,
Du machst Schmelz, komm mal her"
Już Wacha na cię czeka,
A tam nauczą cię!

Ruch maszyn idzie dalej,
Jak karuzela mknie,
Dziś norma (jest) zwiększona,
Więc pośpieszcie się!
Nagle przerwa, obiad już,
Gasną światła i zamiera ruch,
Wnet do kotła zbliżasz się,
Bierzesz zupę...

Dziś kapusta, niezbyt tłusta.
Jesz, rozmawiasz, śmiejesz się...
Czemu czas tak szybko mknie?
Znów trzeba siąść z powrotem,
Z hukiem i z łoskotem
Znów praca rozpoczyna się!

Oczy czarne, zmęczone, lecz ogromne
Na naboje – patrzą nieprzytomne!
I błagalne spojrzenie
Rzuca na otoczenie
Nieszczęśliwa ofiara pracy swej!

I tak siedzę 12 długich godzin,
Wykonuję tę żmudną pracę...
Zwracam się więc do majstrowej
Szepcąc tak:
Gdzie twoje serce?
Czemu męczysz nas codzień?
Gdzie twoje serce.
Już pozostał z nas cień!...

Wreszcie po dniu ciężkiej pracy
Zbliża się fajrantu czas!
Przecież już godzina 7-ma
Do baraków puszczą nas...
A teraz na nowo wykąpać się zdrowo.
W kąpieli bardzo gwarno jest,
Więc rozpychasz się na fest!
Ach jak przyjemnie
Pod ciepłym tuszem stać,
Myć się pachnącym RIFE-m
I pupę sobie grzać!

Potem w try migi –
Ty zechcesz ubrać się
Lecz ktoś ci ukradł figi –
Ze złości wściekasz się!...
Teraz na bóstwo ty zechcesz zrobić się,
Bo twój najnowszy kuzyn
Już dawno czeka cię!
Umówiłam się z nim dziś do "Cyrku",
Jaki tu jest straszny gwar!
W separatkach i w każdym kąciku
Pełno zakochanych par!

Myśmy także usiedli na pryczy,
On makówki i placki wziął,

Myśmy się tak cieszyli i śmiali,
Lecz czemu światło – się jeszcze pali??
Niech nawali na małą godzinkę,
Słodką godzinkę jak codzień!

Nagle – alarm, alarm, to mi raj!
Bajzel na kółkach, to mi w graj!
Ciemno, przyjemno, itd
Można robić co się chce!
Parki się całują, strażacy szwicują,
Co za nastrój, co za ruch!

Jeden romansuje, drugi "kombinuje",
Który z nich jest większy zuch?
Alarm trwa już godzin trzy,
Pozwól sobie mówić "ty"!
Wygodnie, swobodnie, istny raj!
Nie bój się panna, buzi daj!!

(Roma Nadelberg)

חלק רביעי

בציפייה לשחרור

פרק ארבעה עשר

מתן בסתר ומתן במחתרת

א. בשם המצווה "מתן בסתר"

לא יאומן, אך גם בתנאים הקשים של המחנה, כאשר העזרה הפכה לעניין של חיים ומוות, נמצאו כאלה, שהיסיסו לקבל אותה. כאשר אדון פיק, ידיד ותיק של המשפחה, הציע למרים זלצברג (סלסברג) לקבל 500 זלוטים כהלוואה, הבושה ממש אכלה אותה. מה?! היא, בת טובים — תיקח נדבה? "בכיתי, אך בסוף לקחתי, כי הרעב — זו הרגשה נוראה... כמה פעמים לא היה לי סבון, ואז אדון פיק קנה לי... הוא התייחס יפה מאוד אלי, אבל אותי זה השפיל..."

התלבטותה של מרים לא שינתה את המציאות העגומה. כפי שהוזכר, היו עוד בנות שנרתעו לקבל עזרה, שמרו על גאווה עצמית. אשר לגברים, היו שחששו מתדמית רעה, כשייוודע שהם זקוקים לעזרת אחרים. מוזר, אבל להיות עני לא נחשב לכבוד גדול גם במחנה. על כן צורת העזרה המקובלת מאוד הייתה מתן בסתר.

מספר יעקב שוורץ: "התמזל מזלנו, כי היינו משפחה גדולה: הורים, בן ובת, גם חבר שלי ועוד קרוב רחוק. כל ערב היינו מבשלים דלי מלא תפוחי אדמה, שקנינו תמורת תכשיטים שאימא הצליחה להגניב למחנה. כמה פעמים שמנו לב, כי מישהו גונב לנו את האוכל. ערכנו 'אמבוש' בלילה וראינו, שהשכן שלנו (איש מכובד מאוד), עורך דין, גונב לנו בכל לילה קצת אוכל... כאשר אימא שלנו הבחינה בדבר, היא הכינה כל ערב קצת יותר תפוחי אדמה וכך 'משפחתנו' גדלה ללא ידיעתו של האורח!"[1] והיו כאלה, כמו אלכסנדר גלסטר, שנעזר על ידי ידיד עשיר יותר: "אני מספר על זה בכל הזדמנות... אנחנו עד היום כמו אחים".[2] ומקרים כאלה לא היו נדירים.

כידוע, אצל יהודים דתיים נחשב "מתן בסתר" למצווה חשובה מאוד. בין אלה שעסקו בעניין היה יחיאל לנדאו, עליו כותבת שרה בן צבי: "אני זוכרת, שדודי, איש בעל תושיה ושכל, הצליח לממש סכומים קטנים מהכסף הרב שהיה

---

[1] עדותו של יעקב שחרון, איו"ש, 0.3/12272.

[2] עדותו של אלכסנדר (זיסקינד) גלסטר, איו"ש, 0.3/7965.

בבעלותו לפני המלחמה ואותו חילק שווה בשווה בין בני המשפחה ובין הנזקקים האחרים במחנה שלא מן המשפחה, כדי שיוכלו לקנות תוספת מזון." ובאותו עניין: במחנה נמצא גם ליפמן רייכר, יושב ראש של מפלגת פועלי אגודת ישראל לשעבר בצ'נסטוחובה. בעדותו הוא מוסר, כי מצבם של היהודים המקומיים היה טוב בהרבה מזה של אסירים חדשים, כי היו להם קשרים עם העיר. לפיכך (הוא לא מפרש ביוזמתו של מי) התארגן במחנה מעין "ועד לעזרה הדדית", הקשור למחתרת ששלחה כסף. הפעילים בוועד היו שני יהודים מצ'נסטוחובה, שדאגו לחלק את הכסף בין הנזקקים, בייחוד דתיים.[3] רייכר לא מסר על איזו מחתרת מדובר, אך ידוע כי שני המיטיבים היו נוח אדליסט ויחיאל לנדאו.

ב. הסיסמה היא "הישרדות"

בדצמבר 1942 הוקמה בוורשה על ידי המחתרת הפולנית "המועצה לעזרת יהודים – ז'גוטה" (Rada Pomocy Żydom — Żegota), עמה נמנו נציגי מפלגות השמאל הפולניות ושני יהודים: אדולף ברמן, חבר פועלי ציון, שייצג את הוועד היהודי הלאומי[4] — (ŻKN — Żydowski Komitet Narodowy) וליאון פיינר, נציג הבונד. המטרה העיקרית של "ז'גוטה" הייתה הגשת עזרה ליהודים החיים במחבוא או בחזות ארית, ויותר מאוחר — גם מתן סיוע כספי ליהודים במחנות עבודה. למשימה זו התנדבו קַשָּׁרִים וקַשריות, פולנים ויהודים. המועצה קיבלה מענקים כספיים מנציגות מחתרתית של ממשלת פולין בגולה, הדלגאטורה (Delegatura). במרוצת הזמן הוזרמו לקופת ז'גוטה גם כספים, שמקורם היו תרומות של ארגונים יהודיים בחו"ל. ברמן ופיינר פעלו במסגרת של ועד תיאום (Komisja Koordynacyjna), שתפקידה היה לקבוע את התוכנית לחלוקת המענקים.[5]

תקופת ההתארגנות של "ז'גוטה" חלה בזמן הקיום של הגטו הקטן (המחצית הראשונה של 1943) ועוד התקיימו הקשרים בין ה-ŻOB המקומי לבין ועד התיאום בוורשה. בין פעילי ה-ŻOB בגטו היה גם אדם שטיינברכר (Adam Sztajnbrecher), ממנהיגי הקבוצה הקומוניסטית. שטיינברכר, שעדותו היא אחד המקורות החשובים לתולדות המחתרת היהודית באפאראטבאו, היה יליד 1909, מסגר במקצועו, נשוי

---

[3] עדותו של ליפמן רייכר, איו"ש, 0.3/2856; השוה: אורבך, תולדות... עמ' 142.

[4] הוועד היהודי הלאומי היה הזרוע הפוליטית של ŻOB בגטו ורשה.

[5] האנציקלופדיה של השואה, הוצ' ספרית פועלים, תל-אביב, 1990, עמ' 485.

ואב לילדה. לפני המלחמה היו לו קשרים עם המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (PPS) ועם הקומוניסטים. עוד בגטו הקטן הוא המליץ לאשתו ללמוד מסגרות. באחת האקציות נתפסו הבת והסבתא וגורשו. עם חיסול הגטו שטיינברכר הועבר לאפאראטבאו, למחלקת המכבשים של מייסטר וירבאץ, שהעביר לשם גם את אשתו פליציה. פעם מצא אותה יושבת, תשושה ואומללה. "מדוע את כל כך עצובה?" — שאל. פליציה לא יכלה להתאפק: "ומדוע שאהיה שמחה? איבדתי את ילדתי היחידה, הרגו אותה!" — "את בטוחה?" — שאל וירבאץ — ומי עשה זאת?" — פליציה התפרצה: "מי? הפושעים רצחו אותה, החברים שלך!" וירבאץ החוויר ויצא ללא תשובה. "פחדתי מאוד — מודה פליציה — אבל רוח המרי ניצחה".[6]

מאז יחסו של וירבאץ לזוג שטיינברכר השתנה מאוד לטובה. הוא העביר את פליציה לעבודה קלה יותר. את אדם היה מזהיר, כאשר המהנדס פאסולד היה נראה באופק. וירבאץ ניהל עם בני הזוג שיחות "מן הלב" והיה לו על מה לדבר. פעם, בסתיו 1944, הוא חזר מן החופש כולו מזועזע: כאשר הוא הציע לבנו החייל לעבור למפעל אפאראטבאו, הבן סירב בתוקף, קרא להצעה "בגידה" ועוד איים על אביו במאסר... איזה משטר זה, שממריד בן נגד אביו? הזוג שמע את הווידוי ברגשות מעורבים: אם המייסטר מדבר אתנו בגילוי לב, אז הוא חושד בנו... הרי אדם הוא חבר בתנועת מחתרת...

לכל האקטיביסטים של תנועת המרי שנותרו באפאראטבאו היה ברור, שהקמת המחתרת הלוחמת בתנאי המחנה היא משימה בלתי אפשרית. על כן הם קיבלו את הגדרתו של פיינר, נציג הבונד, אשר בנובמבר 1943 הצהיר, כי **המטרה העיקרית כעת היא להחזיק את שרידי היהודים בחיים**.[7] ברוח זו הוקמה במחנה (כנראה בספטמבר 1943) **תנועת התנגדות**. הצטרפו אליה: בונד, פועלי ציון שמאל, השומר הצעיר והקומוניסטים. בהתאם למטרה הוגדרו המשימות העיקריות:

1. הסברה בקרב האסירים לשם חיזוקם הרוחני והמוסרי.
2. מאבק נגד מלשינים ונגד קאפו המתנהגים בצורה קשה כלפי אסירים.
3. הפצת מידע על המצב המדיני והצבאי בעולם ובחזית.
4. ארגון חבלות מכל הסוגים בכל המחלקות כדי להאט את קצב הייצור.
5. הגשת עזרה כלכלית לנזקקים, אספקת תרופות ומזון נוסף.[8]

---

6 עדותה של פליציה גליקה-שטיינברכר, איו"ש. 0.3/1352.

7 Charles Kotkowski, Remnants, p. 5 (אוסף פרטי).

8 אדם שטיינברכר, "ההתנגדות בהאסאג-פלצרי", ספר צ'נסטוחוב, עמ' 221-230.

במקביל הוקם **ועד תאום של תנועת ההתנגדות, "קומיטט" (Komitet)** שהיו בו: מטעם הקומוניסטים (PPR) – יעקב ויינריך ושטיינברכר; השומר הצעיר – אייזיק דיאמנט (לא בטוח, כי היה ידוע כקומוניסט – פ.ק.); בונד-ליבר ברנר; פועלי ציון שמאל – ישראל שמעונוביץ'. הפעילים היו מאורגנים ב"חמישיות". את הפעילות היום יומית ניהלו כמה אקטיביסטים, מהם אחד היה אחראי לפני ה"קומיטט"[9].

בהשפעת הסלקציה של יולי 1943 החליט ה"קומיטט" להכין למקרה של אקציה דומה תוכנית התגוננות לוחמת ובריחה המונית. הכוונה הייתה להכין מכשירים לפתיחת שערים, מיתקני הצתה, מפתחות למחסנים עם חומר נפץ וכו', על מנת לפוצץ אותם במקרה הצורך, לגרום לאנדרולומוסיה, לפרק מנשק את שומרי הוורקשוץ ולהקל בדרך זו על הבריחה[10]. חלק מסעיפי התוכנית בוצעו. ההסברה התרחבה, הפעילים ניהלו שיחות עם אנשים קרובים (ראה עדותה של דורה שטרנברג). נגד מלשינים מקומיים הופעל נשק האיום (דוגמת אסיפת המשגיחים ביוזמתו של שמעון גלבארד). בעניין החבלות שטיינברכר מדווח, כי במחלקתו היו יותר מכונות "מקולקלות" מן התקינות, הודות ל"עזרתו" של יעקב יוזפוביץ' (Jakub Józefowicz).

בתחום השגת מידע המצב היה טוב יותר: שטיינברכר חידש את הקשרים עם חברו הוותיק מריאן אימיולק (Marian Imiołek), איש AK, שהעביר לו עיתונות גרמנית ומחתרתית. את חדשות הרדיו הלועזי סיפק החשמלאי היהודי, שהועסק בתיקון מקלטי רדיו. לחברי ה"קומיטט" האחרים היו דרכי קשר אחרות. מסכם שטיינברכר: "הצלחותיו הצנועות של ארגון המחתרת שלנו באותה עת היו תוצאה של התאמת פעולות התנגדותנו נגד הנאצים לתנאים הספציפיים של המחנה"[11].

כאן המקום להזכיר, שבעקבות חיסול הגטו הקטן נותק הקשר בין "ז'גוטה" לבין קבוצת הלוחמים, שנמלטו ליערות קוניצפול (Koniecpol), שם מצאו מחבוא אצל האיכר הפולני רומן פינדלק (Roman Pindelak) ואצל משפחת היידאס (Hajdas)[12]. כל המאמציהם להתקבל לפלוגות הפרטיזנים הפולנים עלו בתוהו ובכיליון עיניים הם ציפו לחידוש הקשרים ולעזרה.

---

9 עדותו של אדם שטיינברכר, איו"ש, 0.3/1351.

10 ברנר, מרי והכחדה, עמ' 84.

11 שטיינברכר, ספר צ'נסטוחוב, עמ' 226.

12 ספר הפרטיזנים היהודים, ספרית פועלים, תל-אביב, 1959, כרך ב', עמ' 95.

ג. הדרכים העקלקלות של כספי העזרה

בדוח של מרכז הבונד בוורשה (מתקופה שבין יולי עד מחצית נובמבר 1943) שנשלח ללונדון, מדובר על יצירת קשר עם כמה מחנות במחוז ראדום, ביניהם בצ'נסטוחובה, "שם נמצאים אנשי בונד, מוטק קושניר, לייב ברנר ואחרים... כעת אנו מקבלים סכומים יותר גדולים מחו"ל ומעבירים יותר כסף לקופת המועצה (ז'גוטה)... אנו גם שולחים מענקים גדולים למחנות בראדום, קיילצה, **צ'נסטוחובה** ואחרים."[13]

כל ניסיון לחקור ולהסביר את דרכי העברת הכסף, שהגיע למחנה ושיטת חלוקתו – נתקל בקשיים רבים: המעורבים מגלים מעט מידע, אחרים לא מדברים בכלל. בצדק כותב שמעון גלבארד: "**המחתרת הייתה חמורה. בגלל זה קבוצה אחת לא ידעה על השניה ולכן היום כל כך קשה לקבל תמונה שלמה על הכוונות, ניסיונות הביצוע והקשרים בין האנשים. אבל לא הייתה ברירה, כי היו הרבה מנוולים, שהלשינו על חבריהם.**"

הקשרים הראשונים שחודשו היו עם אנשי קוניצפול, הודות לקשרית ולאדקה מיידזיז'צקה (Międzyrzecka Władka), חברת הבונד (הידועה יותר בשמה ולאדקה מיד ([Władka Meed]). המידע והעזרה שהביאה עבורם – הפיחו בהם מחדש רוח חיים ומהם נודע לה, איך ניתן ליצור קשר עם אפאראטבאו. בצ'נסטוחובה היא הצליחה לשלוח מכתב לצבי ויירניק ("יאצק" – "Jacek") שעבד בראקוב. ממנו קיבלה את כתובתו של מריאן ברוסט (Marian Brust), שכינויו המחתרתי היה "יאנק" (Janek) וכנראה מסיבה זו בכמה מקורות הוא נקרא "יאן" ("Jan").[14] מריאן עבד כמנהל עבודה בבית היציקה בראקוב והיה חבר פעיל של "צבא המולדת" (AK), יחד עם אשתו לוצינה הידועה במחתרת בשם "מילה" (Mila). לזוג ברוסט היה חשבון אישי עקוב מדם עם הגרמנים. בנם, יליד 1921 שגם הוא נקרא מריאן, היה חבר AK, והשתתף בפעולות רבות נגד הכובש. בספטמבר 1943 נאסר על ידי שופו, כאשר יחד עם חבריו מחק את הכתובות הגרמניות ברחובות העיר. בזמן החקירה עבר עינויים נוראים ונפטר בבית הכלא.[15] הוריו מעולם לא מצאו את גופתו ומאז הם השתלבו בפעילות

---

13 Bund – Pisma do Londynu, Sprawozdanie za czas od 1/7 do 15/11/1943, YVA, 0-25/97

14 Vladka Meed, On Both Sides of the Wall, Beit Lohamei Hagethaot, 1972, p.304

15 Pietrzykowski, Cień swastyki, p.100

אנטי נאצית. כאשר בראקוב הוקם מחנה יהודי, מריאן ברוסט הצטרף לתנועת "ז'גוטה" ויצר קשרים עם פועלים יהודים. בשיתוף פעולה עם צבי ויירניק וחבריו היה מארגן אספקה של מצרכי מזון, תרופות, בגדים, תעודות וכסף. הוא גם עזר בארגון הבריחות. עוזרו היה הבן הצעיר, לוציאן, שעסק בין היתר בהכנת תעודות גרמניות שונות, עם חותמות ותמונות.[16]

לפי גרסתם של ליבר ברנר והחוקרת וילה אורבך, ברוסט היה מוסר את המכתבים והכסף שקיבל מהקשרית "ולאדקה" לידיו של "יאצק". זה היה משאיר חלק מן הכסף עבור יהודי ראקוב ואת החלק השני היה מוסר לפולני וויצ'ך נביאלק (Wojciech Nabiałek) שגם עבד בראקוב. אחיינו אוגניוש (Eugeniusz), שעבד באפאראטבאו, העביר את הכסף והמכתבים לאשתו של ויירניק, נטקה, שעבדה במפעל.[17] ליבר ברנר כותב, שאת הכספים לחלוקה הייתה מעבירה הפולניה בשם דז'יובא (Dziuba) שמסרה אותם הכספים להלמן (Helman) "וזה העביר אותם לחברי המחתרת".[18]

ב-28 במרץ 1944 קרה האסון. מריאן ברוסט נורה בידי הוורקשוץ בניסיון להעביר את המכתבים ואת הכסף. לפני שנאסר הצליח לקרוע ולבלוע כמה תעודות. בחקירה שעבר בבית חולים לא גילה מאומה. אבל כל הניסיונות להציל את מריאן עלו בתוהו והוא נפטר. בשביל המחתרת היהודית הייתה זו אבידה קשה מאוד, של איש אציל שהקריב את חייו עבור חבריו היהודים. מריאן ברוסט ואשתו לוצינה (Lucyna), זכו שניהם לתואר "חסידי אומות העולם". אחריו נרתם למשימה מנהל עבודה פולני, מנדז'יץ (Mędrzec) ובתו.[19]

הקשרים עם ŻKN החזיקו מעמד ולא נראתה באופק שום סכנה מיידית. אבל באחד באוגוסט 1944 פרץ בוורשה המרד הפולני נגד הגרמנים והקשרים שוב נותקו. באותו זמן, כזכור, הגיעו לאפאראטבאו היהודים מסקרז'יסקו, ביניהם היו מאיר וייסבלום (בני עקיבא) והמהנדס דוד אפרת (פועלי ציון). בסקרז'יסקו שניהם היו חברי הוועד הציבורי, שעסק בחלוקת כספים שהגיעו מוורשה. בקשר לזה פרץ שם ויכוח נוקב, כי פיינר וברמן הכניסו באותה תקופה סכומים גדולים לקופת ŻKN, והם דרשו לחלק את הכסף במחנות לחברי מפלגתם בהתאם לשיעור

---

16 עדותו של לוציאן קמפינסקי-ברוסט, איו"ש, 0-33/7236.

17 אורבך, תולדות יהודי צ'נסטוחובה, עמ' 143.

18 ברנר, מרי והכחדה, עמ' 80.

19 שטיינברכר, איו"ש, 0.3/1351.

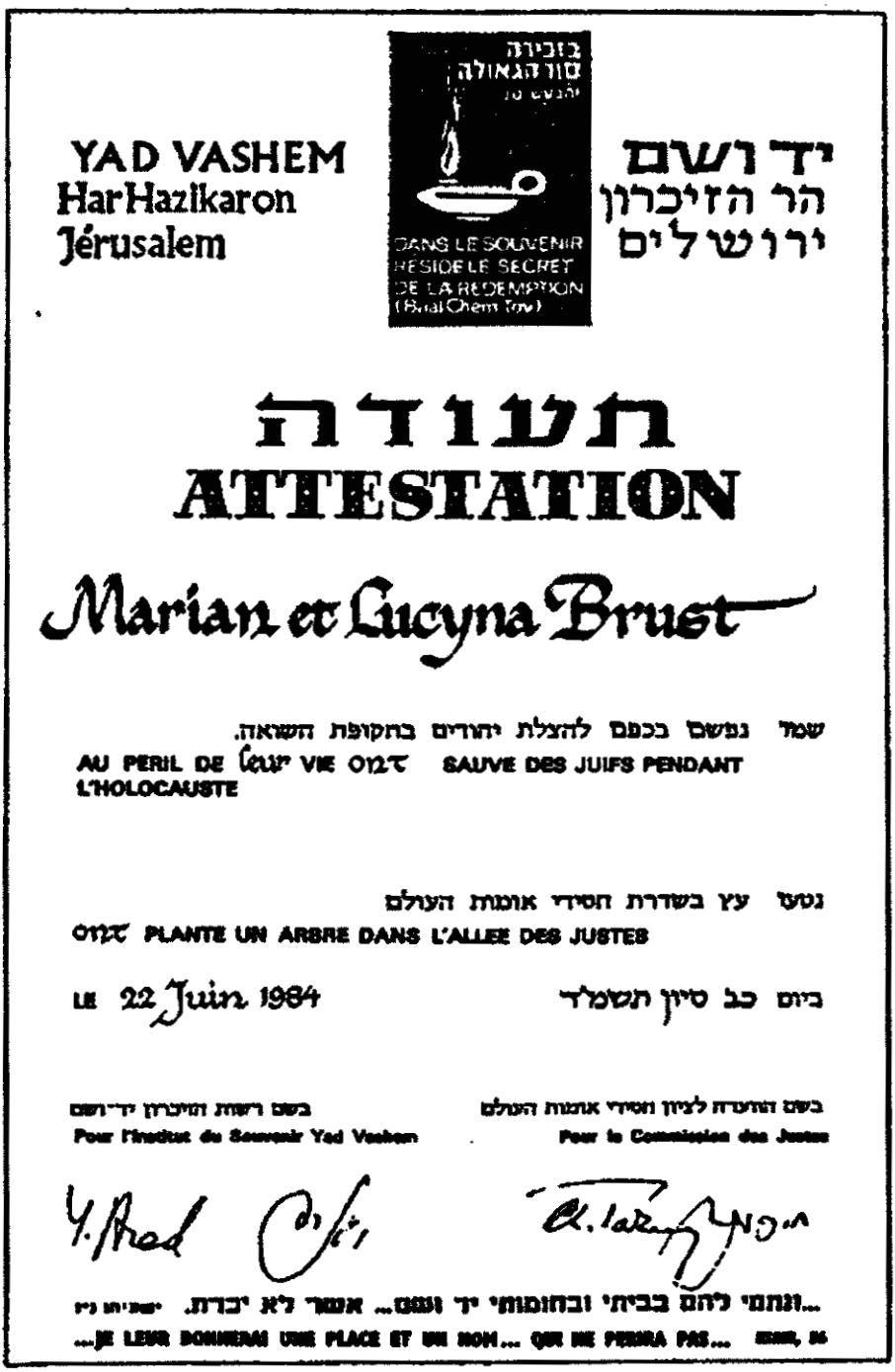

YAD VASHEM
Har Hazikaron
Jérusalem

בזכירה
סוד הגאולה
DANS LE SOUVENIR
RÉSIDE LE SECRET
DE LA REDEMPTION
(Brisl Chem Tov)

יד ושם
הר הזיכרון
ירושלים

תעודה
ATTESTATION

Marian et Lucyna Brust

שמו נפשם בכפם להצלת יהודים בתקופת השואה.
AU PERIL DE leur VIE ont SAUVE DES JUIFS PENDANT L'HOLOCAUSTE

נטע עץ בשדרת חסידי אומות העולם
ont PLANTE UN ARBRE DANS L'ALLEE DES JUSTES

LE 22 Juin 1984 ביום כב סיון תשמ"ד

בשם הוועדה לציון חסידי אומות העולם
Pour la Commission des Justes

בשם רשות הזיכרון יד ושם
Pour l'Institut du Souvenir Yad Vashem

...ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת. ישעיהו נו, ה
...JE LEUR DONNERAI UNE PLACE ET UN NOM... QUI NE PERIRA PAS... ISAIE, 56

תעודה על נטיעת עץ בשדרת חסידי אומות העולם על ידי מארין ולוצינה ברוסט

השתתפותם בקרנות הוועד הלאומי. גם אנשי סקרז'יסקו וגם הקשרים התנגדו לחלוקת כספים לפי מפתח מפלגתי ובסוף נקבעה חלוקה אינדיבידואלית.[20]

"הבעיה הייתה ידועה גם באפאראטבאו. כותב דוד אפרת: "מיד כשהגעתי לצ'נסטוחובה מצאתי קשר עם חוגים מחתרתיים, שעד עתה היו גם מקבלים כסף מוורשה. כאן מתבצעת החלוקה לפי המפתח המפלגתי... הוקם 'קומיטט' (ועד) משותף: מסקרז'יסקו המשיכו לכהן אלה שהיו (עם אפרת בראש — פ.ק.), מצ'נסטוחובה נבחרו לפי המפתח המפלגתי: מוטק קושניר (בונד), אברהם צ'ארני, ישראל שמעונוביץ' (פועלי ציון שמאל), ראייק (Rajek), בלתי מפלגתי, שנבחר על ידי ŻOB... את הכסף שלח ŻOB מוורשה לצ'נסטוחובה, כאן הוא נמסר לאיש אמונים שלנו והוא היה מוסר אותו לנו, לפי המפתח: 50% קיבלו אנשי סקרז'יסקו ו-50% אנשי צ'נסטוחובה".[21]

בסופו של דבר — לידי מי היו מגיעים כספי העזרה ולפי אלו קריטריונים היו מחלקים אותם? מה שנוגע לבונד — הממונה הפורמלי על החלוקה היה מוטק קושניר. הוא עזר גם לאחרים. בגטו הגדול הוא התגורר יחד עם אחיו לייבֶק אצל משפחת ציטר. היחסים בין המארחים והדיירים היו טובים מאוד והדבר לא נשכח. כאשר נודע להם, שרות ציטר (שטרן) הקטנה נותרה לבד, ללא הורים וללא תמיכה, הם דאגו להביא לה מענק עזרה. גם טולה שייאק קיבלה תמיכה הודות להיכרות עם חבר בונד.[22]. המקבלים העיקריים היו צעירי בונד, שהתארגנו בתור **קולקטיב**. בראשו עמדו האקטיביסטים אלי שטייניץ (Eli Sztainic), לייב לבר (Leib Leber), יוסל קראוזה (Josel Krauze) והאופה בצלאל אלטמן (Bezalel Altman).

על פעילותם של אקטיביסטים למיניהם כותב ברנר מעט מאוד. הפעילות כללה גם את אלה שלא היו חברי מחתרת ונעשתה בתיווך של "קאפו", שקנו לחם וחילקו אותו לאנשיהם. העזרה ניתנה גם בצורת הלוואות — וכל זה "כדי שהנזקקים לא יידעו מה מקור הכספים".[23] אין פלא, כי כל המעורבים פחדו ממלשינים. אבל מאידך — על כספי העזרה רווחו בין "המוני העם" שמועות שונות: "אינני זוכרת, שקיבלתי איזו עזרה במחנה. הייתי צריכה להסתדר בכוחות עצמי — מעידה הלינה אורדר — שמעתי, שבמחנה הייתה עזרה הדדית, שאנשים היו מקבלים כסף, אינני יודעת מנין ולמי היו נותנים אותו".[24]

---

20 קראי, המוות בצהוב, עמ' 203.

21 Relacja Dawida Efrata, AŻIH, sygn. 301/2816

22 עדותה של טולה שייאק, איו"ש, 0.3/5063.

23 ברנר, מרי והכחדה, עמ' 80, 84.

24 הלינה אורדר, איו"ש, 0-33/7152.

שמעון גלבארד מגלה יותר:

"אחרי חיסול הגטו פועלי ציון שמרו על הקשרים עם ורשה, עם אדולף ברמן. היינו מקבלים סכומים גדולים כל חודש לחלוקה... אינני יודע בדיוק מי היה מקבל אותם, כנראה שמעונוביץ'... מעולם לא שאלתי על זה, כי זה היה עניין של אמון ושל סודיות... מדי פעם היינו מקבלים עיתוני מחתרת, שקראנו בנגריה שלי. היו אתי שמעונוביץ, דוד יעקובוביץ ואהרון, אחי. היו מקבלים גם דולרים, אותם חילקו לפי מפתח מפלגתי. נדמה לי שהכי הרבה קיבל בונד. את הדולרים גם חילקו בין הנזקקים. אני כמעט לא ניצלתי את זה. פעם פנתה אלי פלה הופמנובה, המטפלת בענייני עזרה והציעה לי סכום יותר גדול. סירבתי, כי לדעתי היו יותר זקוקים לעזרה ממני. המלצתי לה אז להגיש סיוע לנגר אהרון רוטשילד... לא ניהלו בהאסאג פעילות מחתרתית מיוחדת, מטרת הקשרים עם ורשה הייתה אספקת סיוע חומרי ומסירת מידע".[25]

קבוצה אחרת, שהתארגנה בצורת קולקטיב היו חברי ŻOB לשעבר. כאן פיקחה על חלוקת הכסף קודם נטקה ויירניק, ואחריה אברהם צ'ארני. החלוקה נעשתה לפי השתייכות ל-ŻOB. שרה אדליסט הייתה מתחלקת עם חברה בכסף שקיבלה ובכלל הייתה עזרה הדדית. היא לא ידעה על קיום המחתרת היהודית במחנה, אבל שמעה על הקשרים עם המחתרת הפולנית. הדמות הפופולרית בקבוצה הייתה רוז'יקה דז'יאלובסקה (Różka Działowska), חברת PPR.[26]

הקומוניסטים היו מאורגנים בחמישה "תאים", יחד היו יותר מ-30 איש. גם הם היו מקבלים את חלקם מכספי הסיוע, אך שטיינברכר לא מוסר עליהם שום פרטים. לא מוסר אותם גם מאיר וייסבלום, מנהיג הקבוצה של בני עקיבא: "בקבוצה שלנו היו עשרה חברים וחברות שעזרו אחד לשני — כותב מאיר — גם בצ'נסטוחובה כמו בסקרז'יסקו נמשכו הקשרים של ורשה עם הוועד ושלחו מדי פעם עזרה. חייבים היינו להיות זהירים מאוד בקשר לידיעות על חלוקת כספים או עזרה הדדית, כי היו מוסרים יהודים." ובעניין זה — האם ההסכם על חלוקת חצי-חצי של כספי הסיוע בין דוד אפרת ומוטק קושניר יצא לפועל במלואו?

בין הבאים מסקרז'יסקו, יהודי קרקוב הרגישו עצמם מקופחים במיוחד. מעיד פליקס רוגובסקי: "הממונה על המרחץ הפומבי במחנה היה ברנר. אשתו הייתה 'קאפו' במחלקה בה עבדה אשתי... הם לא גרו בצריפים כלליים כמו אסירים

---

[25] גלבארד, איו"ש, 0.3/1574, עמ' 33.

[26] שרה אדליסט, איו"ש, 0-33/6848; PPR (מפלגת הפועלים הפולנית) כללה קומוניסטים, הוקמה בשנה 1944.

אחרים. כמה שבועות לפני פינוי המחנה, נערך אצל ברנר חיפוש על ידי הס"ס-מן מיכלסקי. בחיפוש מצאו אצל ברנר כמה מאות דולרים. כפי שסיפרו במחנה, כסף זה היה מיועד למתן עזרה לאסירים. אלה, בייחוד אסירי סקרז'ייסקו ולודז' התרעמו, שבמקום לחלק את הכסף בין האסירים, ברנר החביא אותו. כפי שסיפרתי, הכסף לא נמצא במחבוא, אלא היה סתם מונח בשקית במזוודה. לא אני, לא אשתי ואף אחד מן המכרים שלי במחנה מעולם לא קיבל שום עזרה מליבר ברנר. איש אפילו לא ידע, שעמד לרשותו איזה סכום המיועד למטרות עזרה. זה נודע רק אחרי החיפוש הנזכר".[27] בין העדויות המוכרות לי לא נמצאה שום אינפורמציה נוספת בקשר לנאמר בציטוט.

גם אלה שהיו מתלוננים הודו, שלפחות דבר אחד עשו לטובת הציבור והכוונה ל**מטבח המחתרתי,** אותו ניהלו בסודיות מוחלטת. כפי שהוזכר, טיפלו בו זושיה וקשטיין, ברק וולקוביץ מלודז' ואחרים. החזיקו אותו כעת יותר בסיוע כספי עזרה ופחות מתרומות. אלה שניצלו הודות לעזרת המטבח, מעלים על נס את האנשים, שהיו מוכנים לסייע לזולת תוך סיכון עצמי. במשך הזמן המטבח חילק מנות נוספות גם לנוער לא מאורגן. מספר אברהם וירשטל: "עברתי טיפוס קשה והייתי חסר כוח. פגשתי אז את מנחם בירנהולץ וזה נתן לי עשרה תלושים למטבח סודי ואני חי הודות לזה."[28]

הסתיו הגיע, הבשורות מן החזית ניבאו טובות, אבל לתנועת המחתרת היו כמה כישלונות: הגרמנים גילו והחרימו אוסף "מכשירי בריחה". נוסף לכך, בא גל מאסרים: נעצרו וויצ'ך ואוגניוש נביאלק (Wojciech i Eugeniusz Nabiałek). המכתבים שנמצאו אצלם הביאו למאסר של "יאצק" ויירניק ואשתו. תפקידה, כפי שהוזכר, הועבר לידיו של אברהם צ'ארני. עוד לפני מקרה זה, ב-11 באוקטובר תפסו אצל דוד אפרת מכתב חשוד וגם הוא נאסר. למזלו אחרי שלושה ימים שוחרר.

למרות כל הצרות, מצב הרוח הכללי השתפר. האסירים הביטו בשמחה על הגרמנים הרצים למקלטים. התחזקה הדעה, שאם הביאו יהודים מסקרז'ייסקו, פירוש הדבר שעוד צריכים אותם והתקווה להישרדות עלתה. אבל כאשר מנהיגי המחתרת פנו לחברי המרכז בוורשה בשאלה, מה הסיכויים לשרוד, קיבלו תשובה, שמדיניות ההשמדה לא השתנתה ואם אין אפשרות לארגן מרד, מומלץ לאנשי

---

[27] Feliks Rogowski, YVA, 0.3/614

[28] עדותו של אברהם וירשטל, איו"ש, 0.3/5855.

המחתרת לברוח ליערות. בסופו של דבר, בגלל העיקרון של אחריות קולקטיבית הוחלט, שפעילי המחתרת לא יברחו והמחתרת לא תצא בשום פעולה נגד הגרמנים.[29]

ד. הבריחות – הצלחות וכשלונות

רעיון הבריחה מעולם לא נעלם מהווייתם של האסירים. היו דרכי בריחה שונות: היו כאלה שנעזרו על ידי גרמנים או פולנים, היו שהסתכנו בגפם. לפעמים תוכנית הבריחה והמחבוא היו מוכנים מראש, לפעמים הנמלט היה מנצל את הרגע המתאים ובורח מבלי לחשוב, איפה יישן מחר. ברחו יותר גברים מנשים. בלילה היו מתגנבים לקרונות מלאים בארגזי תרמילים. למחרת נמשכה הטעינה, עד שהקרון היה מלא ארגזים ועם האסיר בפנים — היה זז קדימה. בהזדמנות הראשונה הבורח קפץ החוצה.

לפי הדוח של מפקד הס״ס והמשטרה של מחוז ראדום, ד״ר בטכר, מיום 1 באוגוסט 1944, ב-14 ביולי ברחו ממפעלי האסאג בצ׳נסטוחובה 14 יהודים.[30] לא צוין על איזה מפעל מדובר. לפי עדותו של שמעון גלבארד לאותו יום תוכננה בריחתם של שישה פעילים של פועלי ציון (והוא ביניהם): ״עוד קודם עשינו צילומים, שנשלחו לוורשה. היינו צריכים לעבור את הגדר מצד ה׳קולוניה׳ והיו צריכים לקחת אותנו ׳שוטרים׳ חמושים שיבואו עם אוטו מוורשה. אבל יום לפני זה נפצעתי קשה בזמן העבודה, עברתי ניתוח וכל התוכנית בוטלה״.[31]

בתכנון בריחה חשיבות עליונה הייתה לעזרה מצד הפולנים. הפולני Stefan Sikora עזר לזוג צעיר לברוח דרך הגינה שהייתה ממוקמת ליד גדר המחנה[32]. בעדותו של יאנוש צ׳אריסקי מוצאים פרטים על הפולני האציל, הנריק ורובלבסקי (Henryk Wróblewski), שבעזרתו של המייסטר הגרמני (שמו לא נזכר) ארגן בריחה של שמונה אסירים. תחילה כולם היו בבונקר ואחר כך הועברו לוורשה. ״נסענו לשם בשתי קבוצות — מדווח צ׳אריסקי — במשאית עם תחתית כפולה, מלאת פחם. זה היה בזמן המרד בגטו. הנריק העביר אותנו לכל מיני מקומות,

---

[29] ברנר, מרי והכחדה, עמ׳ 85.

[30] אוסף לודביגסבורג, איו״ש, 0-53 (חסרה הסיגנטורה).

[31] גלבארד, איו״ש, 0.3/1574.

[32] חנצ׳ינסקי, איו״ש, 0-33/6855.

תוך סיכון חיים. נכונותו להקריב קורבנות על מנת להצילנו לא ידעה גבול. את הכסף לכיסוי הוצאות מחייה לקח ממכירת סחורות שהועברו אליו על ידי האחים (כנראה מאירוביץ — פ.ק.) עזרתו של הנריק נתנה לנו כוח להחזיק מעמד באותה תקופה איומה והחזירה לנו אמונה בעולם ובבני אדם"[33]. ידוע, שלגרמני שעזר בארגון הבריחה (שמו לא מוזכר) שולם כסף רב ומה שמוזר ביותר — הבריחה עברה בשלום. השלטונות הגרמנים באפאראטבאו בכלל לא הגיבו![34]

הפרשה המפורסמת ביותר הייתה הבריחה בה היו מעורבים שני המייסטרים: וואלטר הורן וכמובן — וירבאך. זה קרה באביב 1944: באחד המיפקדים ביום שני נתברר, כי חסרים שני אסירים. הוורקשוץ שעמד בשער דיווח לממונים, כי המייסטרים הורן ווירבאך יצאו ביום ראשון בערב שלובי זרוע עם גבר ואישה, והוא לא מצא לנכון לדייק במיוחד בביקורת. ביום שני בבוקר הורן נאסר. וירבאך הצליח לברוח. סיפרו, כי בדירותיהם של השניים נמצא נשק מוסתר בקיר ובסוף שניהם נשלחו למחנה ריכוז. לפי השמועות, הם היו חברי תנועת התנגדות אנטי-נאצית.[35]. פרטים לפרשה מוסיפה פליציה שטיינברכר:"במחנה הייתה בחורה בשם שייגין, שהיה לה ארוס והמייסטר וירבאך הסכים לעזור להם בבריחה. הוא לקח את הזוג לדירתו, שם התחפשו בבגדים מתאימים. באותו זמן הגיע לצ'נסטוחובה מפריס אחיה של הבחורה, שהיה חבר של תנועת המחתרת הצרפתית. הוא הגיע מחופש לאיש גסטאפו ועזר לזוג הבורחים. שום מקור נוסף אינו מאשר גרסה זו.

עזרתם של מייסטרים ליהודים לא ניתנה חינם וכך חשבו גם חבריהם לעבודה. במהלך משפט צ'נסטוחוב אמר שפאלטהולץ בטינה גלויה, כי הורן היה חבר המפלגה הנאצית ואיש SA והוא בכל זאת עזר ליהודים לברוח תמורת 1000 זלוטים! וכאשר עצרו אותו, מצאו אצלו 120,000 מרקים![36] בתגובה מסר הורן הצהרה בנוסח זה:

"נעצרתי על ידי גסטאפו ב-30 באפריל 1944 באשמת הגשת עזרה לבריחת זוג יהודים ובגלל עבירות מטבע. אני עזרתי לברוח מן המחנה לעשרים ושניים יהודים, בסוף זה לא הצליח. את הכול ארגנתי בעצמי. הפעם היה אתי חברי

---

33 עדותו של יאנוש צ'אריסקי, איו"ש,M-49/E/5797

34 רוזה צ'אריסקי, איו"ש, 0.3/9356.

35 Churban Czenstochow, p.266

36 Tschenstochau Prozess, p.26

וירבאץ. הוא סידר הכול עם הפולנים, אבל תפסו אותו והוא סיפר הכול. למחרת עצרו אותי בבוקר... הביאו אותי לגסטאפו, שם קיבלתי מכות רצח והודיעו לי, שצפוי לי עונש מוות. אז כתבתי למושל האנס פראנק מכתב בקשה לחנינה והועברתי לחקירה בבית דין מיוחד. בינתיים נתפסו ונחקרו היהודי וייס וארוסתו וגם וירבאץ. בכול מה שנעלם במחנה — האשימו אותי... העבירו אותי בסוף למחנה יאואר (Jauer). שם ראיתי את וירבאץ בפעם האחרונה. בינואר 1945 בית הסוהר פונה ואני הסתלקתי. אשר לעבירות מטבע... היו לי סכומים גדולים (לא שלי — פ.ק.), שאותם החלפתי. לי היו 51,735 מרקים, זה היה הכסף שלי... היו ברשותי גם סכומים גדולים של יהודים, שנתנו לי לשמירה... לא היו לי תכשיטים ולא זהב... **כל גרמני (שעבד במפעל פ.ק.) התענין, האם על ידי חליפין (מטבע) ניתן משהו להרוויח. זה היה המצב, החל מן הדירקטור וכלה במסגר קטן. גם אני עשיתי זאת.**"[37] (הדגשה שלי — פ.ק.)

מן ההצהרה המצוטטת ניתן ללמוד, כי בריחת הזוג הצעיר לא הצליחה. גם עקבותיו של וירבאץ נעלמו. ואם הורן מתגלה כאן כאיש היודע לשמור על האינטרסים שלו, מאידך אמרו עליו היהודים: הורן היה המייסטר הטוב ביותר בכל המפעל, עזר ומעולם לא הכה לאיש.

מכל המסופר על בריחות אסירים מתבקשת המסקנה, כי עצתם של מנהיגי ŻKN בוורשה "תברחו ליערות!" — לא הייתה ריאלית. רק בודדים יכלו להינצל על ידי בריחה. לאחרים לא נשאר אלא להישמע לצו הישרדות: לשמור על הקשר עם המחתרת בוורשה, לאכול לחם חסד של ארגוני צדקה ולהמתין ולראות, מה יביא להם הגורל.

---

[37] שם, עמ' 54-58.

ה. מה אמרו השכנים

בקשר למעורבותם של הפולנים בפעילות המחתרת היהודית במחנה — טרם נדונה השאלה, כיצד הם התייחסו בכלל לגורל שכניהם לשעבר. באחד הימים של קיץ 1943 הגיע לצ'נסטוחובה מושל הדיסטריקט ארנסט קונדט (Ernst Kundt). בזמן הביקור בבנין העירייה, הוא התפנה בסוף לשיחה עם ראש העיר הפולני, סטניסלאב ריביצקי. בניגוד לתלונותיו של קונדט בענייני הביטחון, טען רביצקי, כי צ'נסטוחובה **הרבה יותר שקטה** מן הערים האחרות. פתאום קונדט זרק את השאלה:

"ותושבי צ'נסטוחובה מרוצים מזה, שלקחנו את היהודים?"

"סבורני, שלא כולם" — ענה ריביצקי.

"איך אתה מבין את זה?" — המשיך קונדט. לפי הבעת פניו ונימת דיבורו היה נראה שתשובתו של ריביצקי הפתיעה אותו וגרמה לחוסר שביעות רצון.

"כי בעירנו רוב בעלי מלאכה ותעשיינים זעירים היו יהודים וכעת מורגש חסרונם".

למשמע דבריו של ראש העיר הועיל המושל קונדט לחייך: "ובכן, לעומת זאת, מעתה ירוויחו הפולנים יותר".[38]

יש לשאר, כי על הצהרה זאת לא מצא ריביצקי תגובה מתאימה. וכי מה יכול היה לומר? כל ילד פולני בעיר ידע, כי סילוקם של היהודים מעמדות כלכליות והזרמת רכושם בעקבות הגירושים לידי האוכלוסייה המקומית הביאו בסוף לעליית רמת החיים של חלק ניכר מתושבי העיר. לעניין זה מתייחס בין היתר הדוח "צ'נסטוחובה" של קשרית פולניה (שמה אינו מופיע), שנשלח לממונים כנראה במחצית 1943. תחילה מתאר הדוח את תהליך הגרמניזציה של העיר: רואים המון גרמנים, בכל מקום כתובות בגרמנית... אשר לתנאי החיים של התושבים, הם קשים מאוד לאינטליגנציה ולעומת זאת הם נוחים בהחלט לפועלים... פועל שעובד, מקבל קצבה נוספת, יש לו קשרים עתיקי ימים עם הכפר, יש לו אפשרות לנהל מסחר עם הגרמנים... האינטיליגנט הפולני על פי רוב אינו עובד, כי המשרות תפוסות על ידי הגרמנים. נותר לו להתעסק במסחר, שאין לו בו ניסיון ולא הקשרים הדרושים עם הכפר."[39]

---

38 Rybicki, Pod znakiem lwa i kruka, p. 201.

39 (Sprawozdanie), Archiwum Akt Nowych (AAN), Zespół 20/III-28, t. I, p. 14 "Częstochowa"

על פריחתו של השוק השחור ועל השפעתו ההרסנית על הסטרוקטורה החברתית של תושבי העיר כותב החוקר יאן פייטשיקובסקי[40]. אבל גם הוא אינו מזכיר, כי הדבר קשור בגזל הרכוש היהודי ובעסקים שנעשו במשותף על ידי גרמנים, פולנים ויהודים. גם ב"דוח" הנזכר לעיל הכותבת אינה מעזה להודות, כפי שעשה המושל קונדט: סילקנו את היהודים, לכן הפולנים מרוויחים יותר. חגיגת הגזל כמעט השכיחה את הכיבוש, כפי שמשתמע מהמשך "הדוח": "הטרור, המעצרים והחטיפות הם יחסית מזעריים. מספר המעצרים זניח, לא בגלל מספרם הגדול יחסית של הגרמנים לעומת הפולנים, אלא בגלל **עמדתם הפחדנית ממש של הפולנים, אשר אינם מנהלים שום פעילות רחבה ועממית"...**[41]

ה"דוח" מוסר גם כמה עובדות על הגטו הקטן: נמצאים שם כ-6000 יהודים, שמצבם יותר טוב מגטאות אחרים, כי הם יוצאים לעבודה למפעלים ויש להם אפשרות להשיג דברי מזון. לאחרונה "הגרמנים החמירו את הטרור, הם הורו ליהודים לחפור בורות מאחורי הגטו בשדה. אומרים, ששם יוציאו אותם להורג ויקברו".

זו הלשון היבשה של ה"דוח": לא צער, לא חמלה, לא נכונות לעזור. כל כותבי הזיכרונות — אורנשטיין, איינהורן, קרומולובסקי, ישעיהו לנדאו ואחרים — מזכירים את התפרצות האנטישמיות בפולין העצמאית של שנות השלושים. אבל ראינו, שהיו מקרים של הושטת עזרה בארגון הבריחות ובמתן המידע והסיוע לאסירי אפאראטבאו. הקושי הגדול ביותר היה במציאת המחבוא. בכל זאת נמצאו אמיצים: גבי הורוביץ מספר על וצלאב מילובסקי (Wacław Milowski), פועל לשעבר במפעל משפחתי (ולימים חסיד אומות העולם). זה הסכים להחזיק אותו ואת הוריו בבונקר גם אחרי שנגמר להם הכסף. ישבו שם 22 חודשים...[42] קרומולובסקי מודה, שהכיר כעשרים יהודים שמצאו מקלט אצל הפולנים. במקרה אחד ישבו כמה יהודים בבונקר, שעל פתחו הקים בעל הבית מלונה עבור כלבו, המפורסם משיניו החדות בכל הסביבה. וזה עזר. ידועה גם פעילותו הברוכה של הכומר ורובלבסקי (Wróblewski), שהציל ילדים יהודים רבים במנזרים ובבתי יתומים.[43] אבל כללית — פולנים הגונים, שרצו לעזור ליהודים, פחדו משכניהם, שבגלל הקנאה היו מלשינים.

---

40 Pietrzykowski, Cień swastyki, pp. 72-73

41 "Częstochowa" (Sprawozdanie), ibid.

42 עדותו של גבריאל הורוביץ, איו"ש 0-3/2724.

43 Kromołowski, Wspomnienia, pp. 585-587

נראה אפוא, שבתחום יחסי אנוש בין יהודים ופולנים — המציאות במפעל אפאראטבאו שיקפה במידה רבה את התמונה הכללית: הרוב התייחס באדישות או בעוינות והמעטים — הצילו. בשלהי 1944 מחשבה אחת איחדה את כולם: הסובייטים התקרבו לצ'נסטוחובה...

פרק חמישה עשר

ימיו האחרונים של אפאראטבאו

Minął rok, rok jeden, potem drugi	שנה אחת עברה ושניה נשרכת,
Jak strasznie męcząco długi.	כעינוי — אין קץ לו — מתמשכת!
Dni moich mrok	אך הנה דבר-מה יופיע,
Przerwany czymś zostanie,	יבוא בהפתעה,
Czymś, co przyjdzie nagle	את חשכת ימי יפריע
Niespodziewanie!	ויפזר העלטה.
Dość juz łez,	די לנהי ולדמעה,
Nadszedł cierpień naszych kres!	הגיע קץ לייסורינו!
Dla nas świat cały,	העולם בכף ידינו,
Wolność i słońca blask	לנו חירות וחמה מפציעה,
Już wolność czeka nas!!	החירות כבר לנו מצפה![1]

(רומה נדלברג — תרגום: שרה אירמאי)

א. הניצחון האחרון של המנהל ליט

בסוף יולי 1944 פרסם מפקד הסיפו והס"ד בגנרל-גוברנמן, בירקאמפ (Bierkamp), פקודה בדבר נוהל הפינוי של אסירים יהודים: יש להעביר אותם למחנות ריכוז ואם המצב בחזית לא יאפשר זאת — יש לחסלם ביריה ולשרוף את גוויותיהם. באותם צעדים יש לנקוט לגבי **יהודים, שעדיין עובדים בתעשיית חימוש** ובשום מקרה אין להרשות שהם ישוחררו על ידי האויב. הפיקוח על מחנות העבודה בזמן פינויים יוטל על שירות הביטחון של הס"ס — הס"ד (Sicherheitsdienst — SD).[2]

הוראות אלו עמדו בניגוד לפקודותיו של גנרל שינדלר מיולי 1944: על מפעלי חימוש להמשיך בייצור כל עוד הדבר אפשרי — צריך להציל מכונות יקרות — אין להשאיר לאויב שום מפעל פעיל ויש להכין את המיתקנים לפיצוץ.[3] לא מופיעה שום פקודה על חיסול המחנות. אדרבא, בספטמבר 1944 אחרי פינוי האובייקטים הצבאיים ממחוז ראדום, מבין התשעה שנותרו, שישה היו מפעלים של האסאג, יחד עם

---

[1] רומה נדלברג, שירים, איו"ש, 0.76/155, עמ' 54.

[2] Documenta occupationis teutonicae, VI, p. 519.

[3] Kriegstagesbuch des Rue Kdo Radom, 23.7.1944, MA, RW 23/18

המחנות. במחצית 1944 הוקמו ליד מפעלי האסאג בגרמניה שבעה מחנות עבודה ובודין רצה לשמור על היהודים שלו בג״ג ולהפנותם למפעלי האסאג ברייך. אבל בכוח העבודה של האסירים היה מעונין גם המשרד לכלכלה של הס״ס (SS-WVHA). לכן רוב הטרנספורטים של גברים שיצאו מגנרל-גוברנמן הגיעו תחילה לבוכנוואלד ורק משם הפנו אותם למפעלים פרטיים שונים, תמורת תשלום לקופת הס״ס. המשלוחים של נשים הגיעו לראוונסבריק. במצב זה נאלץ בודין להתחלק ב״עבדים״ שלו עם הס״ס, שחיפש כל הזדמנות לשמור על שרידי שלטונו במחנות שעדיין נותרו בשטחי הגנרל-גוברנמן.

זה היה הרקע לשליחותו של פריץ בַרטנשלאגר (Fritz Bartenschlager), לשעבר מפקד הוורקשוץ בסקרז״יסקו, שיחד עם היהודים ועם הוורקשוצים שלו הועבר לצ״נסטוחובה. תחילה תפקידו היה לפקח על כל מחנות האסאג בעיר ולפי בנימין אורנשטיין שלטונו באפאראטבאו החל בנובמבר 1944.[4] מאידך, לפי ליבר ברנר, המחנה אפאראטבאו הועבר באופן רשמי לשלטון ס״ס והפך למחנה ריכוז ב-14 בדצמבר 1944.[5] ב-16 לדצמבר 1944 פרסמו השלטונות חוזר בזו הלשון:

״אל כל עובדי המינהל הגרמנים

הנדון: ריאורגניזציה של המחנה היהודי

לפי פקודת מר פירר הוטל על אחריותו של מר ברטנשלאגר ארגון מחדש של המחנה היהודי על כל המשימות הקשורות בכך. לצורך זה חייבות להיקבע הנחות יסוד שונות, שכל גרמני יהיה חייב להתחשב בהן. כל מי שיפר את ההנחות המפורטות להלן יועמד לדין.

במחנה היהודי יופעל מערך גיוס כוח אדם שידאג להצבה מסודרת של כוח עבודה ויהיה אחראי לכל הדרישות לכוח עבודה. לשום מנהל גרמני אין סמכות למשוך לעצמו כוח עבודה או להחליפו. כל שינוי הנדרש במצבת כוח העבודה היהודי חייב לקבל את אישורו של מר ברטנשלאגר. מעתה תיאסר ענישת היהודים על ידי המנהלים עצמם, אלא תועבר לסמכות הוורקשוץ.

להשגחה על העבודה ימונו קאפו, אשר יהיו כפופים בשעות העבודה למייסטרים ואילו אחרי שעות העבודה להנהלת המחנה. להחזקת הסדר והניקיון של כל המפעל, במידה שיועסקו בו יהודים, יגויסו שומרי סדר (Ordnungsdienstmaenner) הכפופים לקאפו, ונאסר על המנהלים

---

4 Churban Czenstochow, p. 571

5 Brener, O pracy przymusowej, p. 59

הגרמנים לאלץ אותם לעזוב את עבודתם. לשיקום המחנה ומערך הגיוס של כוח העבודה יידרשו אנשים שונים, אשר כמובן חייבים להיות מהימנים. אנשים אלה ייקבעו על ידי מר ברטנשלאגר ויועברו ממקום עבודתם הנוכחי. עובדים אלה ישוחררו בכל מקרה על ידי המנהלים הגרמנים. התפקיד שהם יועדו לו הרבה יותר חשוב מהעבודה שהם מבצעים כעת ליד המכונה. אם ייגרמו קשיים יש להודיע למכיני הפרויקט.

חל איסור חמור על הבאת יהודים שהם בעלי מקצוע, המבצעים עבודה מסוימת, למגורי הגרמנים או הפולנים. עקרונות אלה נקבעו בהסכמת מנהל המפעל. מעניינו של כל אחד לעזור שהיהודים יהיו מאורגנים היטב וכל היהודים הנוכחים באמת ינוצלו ככוח עבודה.[6]

הכנת הפרויקט — בוקלמן (Bockelmann)

מה היה החידוש ב"פרויקט" הזה? הנהלת המפעל נשארה בידי דירקטור ליט ונפוצה השמועה, שהוא אסר על אנשי ס"ס איסור מוחלט להרוג אסירים.[7] נשארה במקום גם לשכת העבודה עם זילברשץ. אבל נוסף לוורקשוץ המקומי נבחרו אנשי ביצוע מיוחדים (לפי אורנשטיין הכוונה למין משטרה, שהוקמה מחדש) הכפופים ישירות לברטנשלאגר. הם גויסו מבין מכבי האש ומפקדיהם היו איציק קדז'ידלו ומילק שפרלינג.[8]

כל "הרפורמות" שהנהיג ברטנשלאגר תכליתן הייתה להגביר את הטרור ולמנוע כל אפשרות של בריחה. הוגבל מאוד חופש התנועה של האסירים, ניתנה פקודה לצבוע פסי צבע אדום על בגדיהם העליונים, לאסירים אסור היה לטייל בחצר בין הצריפים, בוטלה הרשות לישון ב"Cyrk" ובמחסנים, חוסלו "תנורי בישול" שהוקמו בחצר. כל מיפקד היה מלווה בתרגילי "התעמלות", כולל דילוגי צפרדע, שכיבה בבוץ, וכו'.[9] באפאראטבאו הסתכלו על מעשיו של "הדיקטטור" בחשדנות גלויה. איש מבין העובדים הגרמנים הוותיקים לא היה מרוצה משיגעונותיו. ליט רתח מזעם, כל החידושים והמסדרים הפריעו לעבודה. הוא ראה בהשתלטותו של ברטנשלאגר פגיעה בסמכויותיו. הוורקשוץ, בייחוד מפקדו הרמן, לא סבלו את

---

6 Arbeitsvorbereitung, 16 Dez. 1944, Dokumenty i materiały, red. N. Blumental, Obozy, Łódź 1946, p. 36; פירר — הכוונה, כנראה, להאנס פירר, חבר ההנהלה של האסאג-לייפציג.

7 הרמן בונים, איו"ש, 0.3/8755.

8 על מכבי אש ר' פרק עשירי, קטע ג'.

9 Brener, O pracy..., p. 59

מתחריהם. המייסטרים התלוננו, שהפועלים לא מסוגלים לעבוד מרוב עייפות. אבל גם המייסטרים פחדו מס״ס ונאלצו להסתגל... המחנה קיבל מראה אחר: כעת כל הקאפומנים, מכבי האש או השוטרים נשאו על הזרוע סרט בצבע אדום או ירוק.[10]

לא ברור, מדוע אחרי זמן מה נעלם ברטנשלאגר מאפאראטבאו. אולי האפיזודה שמתאר בספרו יורק איינהורן מסבירה את הרקע: אחרי בואם של הוורקשוצים החדשים מסקרזייסקו, הגיעה רכבת עם הרהיטים והחפצים האישיים שלהם. ברטנשלאגר והוורקשוצים שלו העירו את עובדי משמרת הלילה ובצעקות ומכות הריצו אותם לתחנה לפרוק את הרהיטים. מספרים ששטיגליץ הזעיק את דירקטור ליט. זה הגיע לתחנה, ציווה להביא בפניו את ברטנשלאגר ואמר לו בשקט, אבל כך ששמעו אותו האחרים: ״כאן לא גן ילדים, מר ברטנשלאגר, כאן בית חרושת. האסירים חייבים הלילה לעבוד. מי הרשה לך להעיר אותם? אבקש להפסיק מיד את מעשה הילדות הזה!״ לפי עדי ראיה, ברטנשלאגר והוורקשוצים שלו לא הורשו למחרת להיכנס לשטח המפעל ונשארו במפעל ״וארטה״.[11] **היה זה ניצחונו האחרון של דירקטור ליט**, שעד עתה נלחם בהצלחה נגד דריסת רגל של הס״ס במפעלי האסאג בצ׳נסטוחובה.

כאמור, במחצית דצמבר השתלט הס״ס על אפאראטבאו. ממחנה פלאשוב (שהפך גם הוא למחנה ריכוז), הגיעה חבורת אנשי ס״ס וגם גולדשטיין, יהודי גרמני, שמונה כעת ל״זקן מחנה״. באו גם כמה פרומיננטים יהודים, ביניהם השוטר ליבהאבר (Liebhaber) שסיפר, כי הוטל עליהם להכין את מחנה אפאראטבאו לקראת העברתו לשלטונו של אמון גֶת (Amon Goeth), המפקד לשעבר של מחנה פלאשוב.[12]

כעת התחיל הגיהינום האמיתי. לעבודה יצאו לפי הצריפים וכך גם חזרו. לפי מתכונת זו הסתדרו גם למיפקדים. שינוי זה חיסל את הקשר בין האסירים ואת הפעילות המחתרתית. המיפקדים הפכו לסיוט. הם התחילו בשעה יותר מוקדם, ב-5.00 בבוקר. החלו התרגילים עם הכובעים: ״Mützen ab! Mützen auf!״ (להסיר כובעים! לחבוש כובעים!). אנשי הס״ס דרשו מסדרני הקאפו לסדר את האסירים בטורים צפופים, וכך היו צריכים לצעוד עד המפעל. כל קאפו היה צריך להתייצב לפני גולדשטיין, לצעוק את שמו ואת מספר האסירים שבקבוצתו. כל צעד היה מלווה במכות. איך החזיקו מעמד בגיהינום הזה?

---

10 Churban Czenstochow, p. 273

11 Einhorn, Wybrany aby żyć, p. 159

12 מרילה ליברמן, איו״ש, 0-33/7184.

ב. ההתפוררות נמשכת

"הצבא האדום התקדם. למרות החרפת הטרור וניתוק הקשר עם העולם החיצוני, בדרך לא דרך החדשות היו מגיעות אלינו... המטוסים מעל לראשינו הוסיפו לנו תקווה... ראינו, שהגרמנים נתקפו בפחד... אבל אנחנו לא ידענו מה לעשות".[13]

בינתיים העבודה במפעל עדיין נמשכה ונמשכו המשלוחים של האסירים. בכל מחלקה ומחלקה המייסטרים והמשגיחים עשו רשימות, מי יסע ומי ישאר. בבתי המלאכה עובדים בקדחתנות. המנהלים למיניהם רוצים לנצל עד הרגע האחרון את עבודת האומנים, שואלים מתי יהיו מוכנים החליפות, הנעליים, המעילים ויתר הדברים שהזמינו. המנהלים התחילו לארוז כבר מזמן. הם לוקחים את הכול, הצטבר אצלם — בייחוד אצל הוותיקים — רכוש לא קטן. למה להשאיר ל"פולנים הארורים האלה" את הרהיטים, התמונות, השטיחים, הווילונות, הכלים — כל זה ממוצא יהודי טהור. לכל מייסטר מכינים בנגריה ארגזים גדולים. מדי פעם לוקחים כמה אסירים, שיעזרו באריזה ובטעינה. זה פוגע בייצור? את מי עכשיו מעניין הייצור?...

"האסאג" — בית-חרושת לנשק ומחנה-העבודה בצ'נסטוחוב הידוע לשימצה.

---

[13] עדותו של מרדכי שלדזייק, איו"ש, 0.3/1135.

ואמנם הייצור עניין מאוד את האסירים, כי רק מי שעבד — קיבל אוכל. האחרים — לא קיבלו. מצב האספקה הורע מיום ליום. המסחר עם הפולנים צומצם מאוד, כי הם פחדו להביא מצרכים עקב החמרת הביקורת בשערי המפעל. כמובן שהמחירים עלו בהתאם. כיכר לחם עלתה 50-60 זלוטים, ולמי היה כסף? העזרה הכספית של המחתרת נפסקה ורק במקרי חירום היה הנזקק מקבל משהו מעודפי הכסף. המטבח המחתרתי הפסיק לפעול. כמעט נותק הקשר עם המחנות האחרים של האסאג. היו ימים, שמטבח המחנה לא פעל עקב האזעקות ואלפי אסירים נשארו בלי מנת מרק. ואם קיבלו אותו — אכלו בזמן עבודה, כי במפעל בוטלה הפסקת הצהריים. נמצאו כאלה שברחו מן המשלוח ומצאו לעצמם מחבוא בשטח המפעל, אבל לא קיבלו מנות אוכל. זה כמה ימים גם בלה סנדלר ורות שטרן נשארו ללא אוכל והצילה אותן שרה בסרגליק (Sara Beserglik), שנתנה להן כיכר לחם גדולה.

אם ליהודי צ'נסטוחובה היה קשה, קשה שבעתיים היה מצבם של יוצאי ערים אחרות, שחסרו להם "קשרים". גם בין יהודי קרקוב היו כאלה שרעבו ללחם. מספרת מרילה ליברמן: "שלושה שבועות לפני השחרור פיטרו אותי ואת אמי מעבודה ובתור אלמנט לא פרודוקטיבי לא קיבלנו מנות אוכל. הרעב היה נורא והאנשים התנפחו. הציל אותנו בעלי, שעבד עד הרגע האחרון והתחלק באוכל אתנו. אבינו כבר לא היה כאן. הוא נרשם על ידי המשגיחה שלנו רוזי קראנץ למשלוח לבוכנוואלד."

הרעב החריף, המרק נעשה דליל יותר, בוטלו התוספות. החורף פגע קשה, כי חסרו בגדים חמים ולא היה במה להסיק את התנורים. עלה מספר החולים, יותר ויותר נראו עובדים הדומים ל"מוזולמנים". עד שפקעה סבלנות האנשים. וממשיכה מרילה ליברמן: "היה כבר ינואר, עמדנו שעות במיפקד, רעבים וקפואים. פתאום קבוצת גברים יצאה מן השורה והתנפלה על ה-Verwaltung, מחסן המצרכים. אני יחד עם חברותיי אפילו לא ניסינו להתקרב למחסן. חברנו פולק צלנר (Fulek Zellner) חזר עם כיכר לחם. אז כולנו התיישבנו בפינה ופולק מסר את הלחם לאמי, בבקשה שתחלק אותו בין כולנו. היינו יחד שבעה אנשים. אבל אמי לא רצתה לחלק את הלחם, שהרי פולק נלחם עליו עבור משפחתו, אולם פולק עמד על דעתו: הלחם חולק לשבע פרוסות וכולם אכלו."

הידידות בין "הקרקובאים" עזרה להתגבר על הרעב והמצוקה והצעירים ניסו לשמור על המורל. על דרגשה של מרילה היו נפגשים מדי פעם בערב חברים וחברות. הייתה כאן אירנה ברונר, בושיק ואקסמן (Busiek Waksman) ואחרים. "שרו שלאגרים

אהובים על כולם, דקלמו שירים, ובושיק חיבר פזמונים סאטיריים כגון: 'שינשקו לנו בת... ולא נכנע גם ככה ("W dupie ich mamy i tak się nie damy"). השתדלנו גם לשמור על רמה אינטלקטואלית מסוימת וניהלנו ויכוחים על נושאים שונים".[14]

באחת הפגישות סיפרה אירנה ברונר, שהגיעו מפלאשוב כמה יהודים וביניהם בעלה של חברתה מרישיה וילנקו. הביא אותם איש ס"ס, שבתמורה ביקש מן היהודים הללו, שימסרו לו מכתב שיעיד על יחסו ההגון לאסירים ועל העזרה שהגיש להם.[15] בעיני השומעים הייתה זו הוכחה, שהגרמנים מודעים לקץ המתקרב ובא...

ג. ושוב נוסעים הקרונות

"ביום ב', 15 בינואר 1945, העירו אותנו כרגיל בתקיעת חצוצרה וכולם יצאו למיפקד. עדיין הופיעו אנשי ס"ס ואתם זקן המחנה, גולדשטיין. עדיין הרביצו ובעטו כאשר לא נמסר להם דוח מדויק על מספר האסירים... בערב, בחזרנו מעבודתנו בעיר, מצאנו מחנה אחר לגמרי — במשך העדרותנו הוציאו מן המחנה טרנספורטים של מאות אנשים. בעיקר השפיע הדבר על זוגות נשואים, אשר החזיקו מעמד למרות הצרות הרבות. היה להם ברור, כי הגיעה שעת הפרידה...".[16] אין ספק, שזה היה היום הטרגי ביותר בחייה של הניה לוסטיגר. עד עתה ניתן היה לסבול את הכול: את הרעב, את המיפקדים, את "פיטרוחה"... לכל זה לא הייתה חשיבות, כי היא ידעה, שבערב תראה את נורברט: "עוד ערב אחד, עוד לילה אחד יהיה לילה שלנו"... אבל גם גן עדן זה נגמר, כאשר בוטלה הרשות לישון במחסנים. זה עוד לא היה אסון לזוג המאוהב, הם עדיין האמינו שיחד יזכו לשחרור... אבל הגורל האכזר רצה אחרת...

בכול היו אשמות השמועות על פיצוץ המפעל, אותן הפיצו הגרמנים בכוונה, על מנת לדרבן אנשים להצטרף למשלוח. במחסן השרברבים לא היה סוף לוויכוחים. הרי הרוסים כבר מתקרבים, מה לעשות?... ומה יהיה, אם המפעל באמת ממוקש? עד שהגיע יום הדין של ה-15 בינואר. היום התחיל באופן רגיל כמו תמיד. אבל האסירים שמו לב להעדר כמה מייסטרים. פשטה השמועה, כי כל הצוות הטכני

---

[14] מרילה ליברמן, איו"ש, 0-33/7184.

[15] אירנה ברונר, איו"ש, 0-33/1656.

[16] דוד קוניצפולר, איו"ש, M-49/E/2075. לפי כמה עדויות אחרות הפינוי הגדול החל ב-14 בינואר.

יושב על המזוודות. האסירים עומדים ליד המכונות, לא יודעים מה לעשות. שוב שומעים רעש המטוסים והדי ההתפוצצויות.

בכיכר המיפקדים הופיעו שני אנשי ס"ס. גולדשטיין מקבל פקודה להעיר את כל הגברים ממשמרת לילה, רובם הם עובדי אינפנטריה. בזמן המיפקד הופיע דירקטור ליט ופתח בנאום: כל האסירים יועברו למחנה אחר בגרמניה, כדי לשמור עליהם בפני הרוצחים הרוסים המתקרבים. יהיו להם מקומות עבודה טובים ושום דבר רע לא יקרה להם. במקום החדש יזכו במקלחת ויקבלו בגדים חדשים. עליהם לציית להוראות ולהתכונן לדרך.[17]

מבוכה ופאניקה תוקפת את האנשים, שאינם יודעים מה לעשות ואיך להגיב. במחסן השרברבים התהפכו היוצרות: זה בטוח שהמפעל ממוקש! סטאשק, ראש הקבוצה, האמין, כי מחר ישלחו את הנשים לאותו מחנה חדש ושם ייפגשו כולם. כאשר מייסטר בראונשוויג שמע, שהם רוצים לנסוע הראשונים, התפלא מאוד. אומללים אלה אינם יודעים, מהי בוכנוואלד... נורברט בקושי הספיק להיפרד מהניה והפציר בה, שתשתדל יחד עם חברותיה לנסוע בטרנספורט הבא. שם, במחנה החדש — ייפגשו...[18]

במחנה נמשכה המהומה. מספר שמחה מונטה:

> "היינו כ-8 אנשים במחסן, ירדנו אל המרתף. שמענו שהכניסו למחנה רכבת קרונות ומעלים אנשים, מחלקות, מחלקות. היה שם בלגן לא קטן, אנשים באו, ברחו, התחבאו. לא ידענו מה לעשות, כי פשטה שמועה, שהגרמנים ישרפו את המפעל... בסוף החלטנו שגם אנחנו נלך לרכבת. אנחנו יוצאים רק מדלת המחסן, פוגש אותנו מייסטר Uhlig: לאן אתם הולכים? ואנחנו עונים: לרכבת... מה? — התרגז אוליג — תרדו מהר למרתף ותתחבאו, הרוסים כבר כאן! שמענו בקולו וירדנו. דרך האשנב רואים, איך הגרמנים והאוקראינים מצטופפים ליד המשאית".

אבל לרוב הגברים לא היה מקום להתחבא. הם מכינים בגדים וצידה לדרך, רצים לקרובים וידידים להיפרד. מי שנשוי, בא לצריף הנשים לזכות בחיבוק אחרון. את קבוצתו של אדם שטיינברכר כיוון הוורקשוץ כה מהר לרכבת, שלא הספיק אפילו להיפרד מאשתו. המשלוח העמיד אסירים רבים במצבים בלתי צפויים, כמו למשל המשגיח הנייק הופמן: המייסטרים שלו רצו שישאר יחד עם

---

17 Brener, O pracy przymusowej, p, 60

18 לוסטיגר, תהפוכות החיים, עמ' 408.

הפועלים, אבל האנשים במחלקתו שנבחרו למשלוח מבקשים, שיסע יחד אתם... והופמן נסע עם החברים...[19]

אומרים, שכעת אוספים למשלוח את אלה שנשארו ב"Cyrk" ובמחלקת בניין. דוד סנדלר עובד שם והוא מתלבט: הוא לא נמצא ברשימת היוצאים – אבל מה יהיה עם חברו גולדברג, שאיבד יד בתאונת עבודה והמשגיח בירנהולץ רשם אותו לטרנספורט!? אבל כאשר דוד פנה אליו בבקשה להוציא את גולדברג מן הרשימה, הוא מקבל תשובה, כי זו פקודתו של המייסטר ואין מה לעשות. מה עשה דוד? לקח את ה"פעקלעך" שלו ויחד עם גולדברג עלו לקרון.

הוורקשוצים סופרים את האנשים, מאה אחרי מאה דוחפים לכיוון השער, משם עליהם לצעוד ברגל עד הרכבת. גם שני האחים בנדר נסחבים כאן. הם עוברים בקרבת בית חולים, רואים את ד"ר שפרלינג עם אשתו היפה ג'ינה. בנימין נזכר, כי שפרלינג הוא קרוב משפחה, אבל שפרלינג אינו מגלה כל רצון לעזור להם. פתאום הופיעה ג'ינה, הביאה להם כמה מנות לחם לדרך. כעת מצפונה שקט... ברק (Berek) צועד הלאה שקוע במחשבות, אבל אחיו הצעיר יורק (Jurek) כולו נסער. מה זה, הרוסים כבר כאן, ואנו הולכים כמו כבשים! למה אנו לא בורחים? אבל אחיו מסרב להסתכן: "השתגעת?... אתה רואה, כולם הולכים".[20] האם הייתה אפשרות לברוח בדרך לרכבת? משיב יהודה ידלינסקי: "הלכתי יחד עם כולם. עמדה שם בדרך שיקסה, שעבדתי אתה, קראה לי: בוא תצא, בוא אלינו! אמרתי: אני מפחד, יהרגו אותנו. לא הייתה בעיה לברוח, היו שני וורקשוצים, וכמעט אלפיים איש, אף אחד לא ברח"... לא רצו להיפרד גם שלושה האחים אופאטובסקי (Opatowski) מלודז' שצורפו למשלוח.[21]

האסירים הבחינו במהרה, כי המשגיחים מצ'נסטוחובה השתדלו לא לרשום למשלוח את בני עירם. גם מנחם ליברמן ראה זאת, גם מרדכי גולדשטיין שבא מסקרז'יסקו. אבל הוא, בניגוד לאחרים, החליט לא לזוז. שיפוצצו אותו יחד עם המפעל: "דרך החלון ראינו מרחוק התפוצצויות ואש, שרפות ואנחנו כולנו בצריף התפללנו שזה יימשך, שזה לא ייפסק..." כשגירשו אותם החוצה, הוא הצליח בשעת הדוחק להתחמק יחד עם חברו לייביש רוזנבלום (Leibisz Rosenblum) והסתתרו בצריף.

---

19 Einhorn, Wybrany aby żyć, p.161

20 Bender, Glimpses, pp. 110-112

21 עדותו של מייצ'יסלב אופאטובסקי, איו"ש, 0-33/6807.

איפה הסתתרו האחרים? קלמן חנצ׳ינסקי מצא מחבוא במרתף ביתו של ידידו הפולני שיקורה. מיכאל לייזרוביץ׳ שעבד במטבח, החביא את אחיו במחסן ואת אחותו בשירותים של הגרמנים.[22] למסקנה מעניינת הגיע בונים הרמן, שלא ידע כלום ולא הצליח להתחבא. לדעתו "יכול להיות שהיו יהודים כאלה, שהיה להם קשר עם הגרמנים, שידעו (על המשלוחים) מקודם".[23] וחשוב היה לשמור על קור רוח כמו קרומולובסקי: כאשר הוא שמע על התייצבות מחלקתו של אחיו הניק (Heniek), הוא פרץ ל"משרד העבודה", מצא חגורת זרוע ששימשה את עובדי הלשכה, ענד אותה, תפס כמה ניירות מן השולחן, וכך בתחפושת של "סדרן עבודה" ניגש לאחד הוורקשוצים: "אנו זקוקים דחוף למסגר, כי ננעלה דלת מחסן הלחם. איננו יכולים למצוא את המפתח וחייבים לחלק לחם לנוסעים!" — טוב — ענה הוורקשוץ ונתן להנייק ללכת. יחד עם אלפרד שניהם הסתלקו לצריף הקרוב ביותר. אחרי הצהרים זזו הקרונות. תחילה הופנו למחנות "וארטה" ו"צ׳נסטוחוביאנקה", שם עמדו להצטרף אליהם יהודים נוספים.

באפאראטבאו בכמה מחלקות נשארו היהודים ממשמרת יום. הגרמנים זכרו, כי בקיץ 1944 הייתה מתקפה סובייטית, שנעצרה על נהר הוויסלה. עקב כך האסאג הצליח אמנם לפנות אז את כל הציוד ואת המחנה, אבל בזה נפגע הייצור, כי המתקפה הרוסית החדשה החלה רק בתחילת החורף. הנהלת האסאג פחדה ממצב דומה גם בצ׳נסטוחובה. הפינוי טרם הסתיים. נראה, כי גרסתם של אורנשטיין וברנר היא הנכונה: בגלל מחסור בקרונות החליטו הגרמנים לדחות את משלוח הנשים ליום המחרת. בלילה איש לא ישן, השמועות התרוצצו. נשארו עוד כמה אנשי ס"ס, כמה מייסטרים והוורקשוצים. הלילה היה קר מאוד ואפל — ושקט מסביב. שקט לפני הסערה.

---

[22] לייזרוביץ׳, איו"ש, 0.3/6744.

[23] בונים הרמן, איו"ש, 0.3/8755.

פרק שישה עשר

השחרור הקפוא

א. פצצות הגאולה

הגיע יום ג', 16 בינואר 1945. "השעה 5.00 בבוקר. אור הירח הולך ונעלם, וקרני אור מפציעים מהמזרח. היום החדש מתעורר, אך מי מאתנו שם לב ליפי הטבע, לזריחת השמש? אנחנו מרגישים בכפור הנורא... מה יביאו אתן קרני השמש החדשות? מה הכינו עבורנו הרוצחים? היום, היחידים שיצאו לעבודה בעיר הם האופים, מכינים את הלחם עבור המחנה"[1].

עוד באותו יום, אחרי שהרכבת עם הגברים נסעה, החליטו הניה ושלוש חברותיה לנסוע בעקבותיהם. כאשר למחרת התחילה הסלקציה במפעל, ניגשה הניה ל"פיטרוחה" והודיעה, כי הן ארבעתן מתנדבות למסע. בחצר הסתדר כבר התור לקרונות. "כשראיתי — כותבת הניה — מי עומד בתור נעשה לי רע, לא היה אף אחד מוותיקי האסאג, רק הנשים מסקרז'יסקו ואחרות עם מראה עלוב..." לפתע ניגשה אליה דודה מרים: "מה את עושה פה? הרוסים כבר נכנסים לצ'נסטוחובה! ביקשתי מנורברט לא לנסוע! עליך לברוח מכאן!"[2]

הבנות שמעו בקולה והצליחו להתחמק מן התור. וכאשר נדחפו בחזרה לקבוצת המגורשים — זה התחיל!! חזיז ורעם, נשמעים קולות נפץ חזקים!! מתחילה ההתקפה האווירית על העיר, רעם הפצצות מרעיד את האדמה. הוורקשוצים בורחים, האסירות מתפזרות גם כן. ביניהן נמצאת מרים חן יחד עם חברתה ואחותה. אבל באנדרולומוסיה השלטת מסביב היא איבדה אותן וכאשר אחרי ההפצצה נשמעה הפקודה לחזור לשורות — היא חזרה — ונסעה. "נסע אתנו מייסטר "אמריקני" (הכוונה לאלפרד שולצה). פעם אחת הרכבת עצרה והוא חילק לנו לחם ושתיה." לפלורה מרדר, בת 13, היה יותר מזל. היא שמעה שיש אנשי צ'נסטוחובה, אשר מחפשים ילדים מסכנים ומשלמים להם שיסעו במקומם. "אני כבר רציתי לנסוע עם חברה, אבל כאשר הצטרפנו למשלוח, איזה משגיח יהודי עצר אותנו ואמר: 'ילדים תמימים, תלכו בחזרה!'"[3]

---

[1] קוניצפולר, איו"ש M-49/E/2075

[2] לוסטיגר, תהפוכות החיים, עמ' 412.

[3] מרים חן, איו"ש, 0.3/9616; מרדר, 0-33/1874.

"פצצת הברכה" הצילה עוד כמה בנות, ביניהן את ברוריה בייסקי, אבל פליציה שטיינברכר נסעה וגם בלומה גולדברג. "נסענו שבוע ימים, קור כלבים, חצי לחם. התנאים בקרון — אין לתאר. יש כבר מתים." הוורקשוצים שוב מסדרים את השורות. הקבוצה הבאה כוללת גם את הפועלות של מייסטר וילי נספטאל. עוד קודם הוא הגיע למפעל שיכור, לקח את בנותיו למחסן הלחם ולכל אחת נתן כיכר שלמה.[4]

רכבת הנשים יצאה לדרך בבוקר ה-16 בינואר. לפי העדויות חלק הופנה לראוונסבריק וחלק לברגן-בלזן.[5] במחנה נמשכה המהומה. מספר אריה אדליסט:

"...כאשר הגיעו אלינו ידיעות, כי הצבא האדום נמצא כבר בפרברי העיר, ברחתי מיד יחד עם אחי משטח הצריפים אל שטח המפעל וזאת עקב השמועות, כי במחנות אחרים שרפו הגרמנים הבורחים את הצריפים על יושביהם... באולם טיפסתי על אדן החלון ומשם צפיתי על הבניין של מגורי ההנהלה. ראיתי איך הגרמנים נכנסים למכוניות ומסתלקים. היה לי ברור שזה הסוף ויש לחשוב איך לנהוג. חזרתי לאבא לצריף והסכמנו כי יש לחפש מקום מסתור. באותה עת העמידו הגרמנים רכבת ליד שטח הצריפים והחלו לדחוף אנשים לתוך הקרונות. אבא, אחי ואני היינו לא רחוק מהרכבת, אימא ואחותי עם בעלה לא היו אתנו. הבינונו שהם מסתתרים, אבל לא ידענו באיזה מקום... תוך ההליכה בצפיפות ובאיטיות לכיוון הרכבת ביחד עם ההמון, שמענו את שטיגליץ צורח: 'היכנסו לרכבת. הרוסים באים וירצחו את כולכם. מי שייכנס לרכבת יינצל!' אמרנו לעצמנו — יש לברוח מיד... נתקלנו בדודה שרה עם שני ילדיה וביקשנו שתברח אתנו. היא לא הסכימה. הגענו לידי פשרה: הדודה עם הבת הנקה הלכו לרכבת והבן דולק הלך אתנו... בינתיים נודע לנו כי אימא, אחותי ובעלה מסתתרים במטבח והם הודיעו לנו שנשתדל להגיע אליהם. יש לציין כי לא היה שום קושי להתחמק מהכניסה לרכבת ולמרות זאת נכנסו למעלה מאלף איש. אבא, אחי ואני הצלחנו להגיע בשעות הערב למטבח. וכך ישבנו כל המשפחה מוסתרים עד השעה 4 לפנות בוקר, ב-17 בינואר, עת יצאנו חופשיים."

במחנה כבר ידעו, כי הרוסים נמצאים במבואות העיר וכל אחד חיפש דרך הצלה, או במחבוא או בבריחה. גם מרילה הלפרין. "בזמן הסלקציה ניגשה אלי

---

[4] בלומה גולדברג, איו"ש, 0.3/9667.; איגלברג, 0.3/7704.

[5] לפי עדותה של מרים חן ושל הלינה ברקני חלק ממשלוח זה הופנה לברגן-בלזן. ראה: הלינה ברקני, דואוגרפיה, עמ' 142.

המשגיחה ואומרת: 'מכיוון שאת לבד, את הולכת למשלוח. צאי החוצה.' אני לא ידעתי שהרוסים כבר קרובים, אבל באותו רגע החלטתי – אני לא הולכת. גם לחברתי רוזיה בלוך המשגיחה אמרה שתלך, כי היא לבד. הסתתרנו בבית שימוש פרימיטיבי, הקור היה מתחת לאפס... בערב, כשיצאנו היה חושך מצרים". גם דורה שטרנברג לא התייצבה לסלקציה ובסוף הסתתרה בנגריה של המחנה. כאן כבר נמצאו חברותיה והחלה ההתייעצות: לברוח או לא? בין המתכננים בריחה היו גם ד"ר שרוטה ואשתו הנקה. שרוטה דאג בעוד מועד לזוג מספריים כירורגיים, בלילה חתכו את הגדר ויצאו החוצה.

לפי שמחה מונטה, עוד במשך היום הוורקשוצים גירשו את עובדי Rekalibrierung לכיכר. ביניהם היו גם מוניק דאומן וזיגמונד רוזנבלאט. פתאום ניגש לזיגמונד איש מינהל יהודי, טדק פיש: "הדוד שלך ליאון אמר לי למסור לך, שלא תסע לשום מקום, תמצא לך איזה מחבוא ותחכה לו"[6]. זיגמונד שמע בקולו והחל לסגת אחורה, בטוח שידידו בא אחריו. אבל הוורקשוצים הספיקו כבר לדחוף את מוניק לכיוון הקרון והפרידו ביניהם. בכיכר נמשכה המהומה. בהתחלה עזרו גם המשגיחים היהודים, אבל פתאום הפאניקה גברה. רבים ברחו בחזרה, גם איציק קדזיידלו קרא לאנשים לברוח ולהסתתר במפעל. בכל זאת חלק מן הנאספים נדחף לקרונות. כנראה היה זה המשלוח השלישי של גברים, שבאותו יום נשלח לגרוס-רוזן.[7]

עדיין נשארו במחנה מאות אסירים, שעבורם חסרו קרונות. ההפצצה עוד נמשכת. דוד קוניצפולר מתאר את מצב הרוח הירוד, שהשתלט על כולם:

> "רק אתמול היינו כה רבים ונשארנו אולי חצי. וכעת מחשבותינו מרוכזות בקבלת מנת לחם ומרק דלוח... הרי לא קיבלנו היום לחם בכלל! בינתיים נפוצה שמועה מעודדת: המטבח שולח דוודים עם מרק למחלקות המפעל, נוכל קצת להשיב את נפשנו..."

לאן ברחו ואיפה הסתתרו אלה שעוד נותרו במחנה? שרה אדליסט ברחה מיד אחרי ששמעה, כי הרוסים נכנסו לעיר. יחד אתה היו עוד שלוש בנות. תחילה הסתובבו בקרבת המחנה ואחר-כך מצאו מקום לינה אצל מכר פולני. גם דורקה שטרנברג עם חברותיה ברוניה ורומה החליטו לברוח עוד בלילה, אבל לא הייתה להן שום כתובת. אחרי שעברו את השער, ראו עגלה עם סוס שהסיעה כמה

---

[6] עדותו בעל פה של זיגמונד רולאט.

[7] Churban Czenstochow, p.274

יהודים ולקחה גם אותן. כעבור זמן מה הן ירדו:" עמדנו מבוהלות ולא מאמינות שאנו חופשיות. דפקנו בדלת של אחת הבקתות. איכר פולני פתח את הדלת והכניס אותנו פנימה... עד היום אני זוכרת את החום שהופץ מהתנור ומהמרק החם, שעטף אותנו במתיקות בל תתואר... כעבור יומיים האיכר בא והודיע: 'אתן יכולות לחזור לעיר, ה"מוסקלים"[8] כבשו את צ'נסטוחובה'".

היו עוד בחורות אמיצות שהחליטו לברוח: רוזה צ'אריסקי ועוד כמה בנות התחמקו דרך השער הפתוח והייתה להן כתובת של מכר פולני שם יכלו ללון — אבל למחרת הועמדה לפניהן האמת המרה: לא היה לאן ללכת. אותה שאלה עמדה גם לפני שרוטה ואשתו. אחרי שיצאו החוצה דרך חור הגדר, מצאו איזה מרתף חשוך, שם הסתתרו כמה פולנים... "כאשר הם ראו את בגדינו הצבועים באדום — מיד גירשו אותנו החוצה למרות הקור העז. בסוף הגענו לפרבר עני מאוד. כאן קיבל אותנו איזה זקן: 'אתם יכולים להישאר פה', ועוד הביא לנו תפוחי אדמה, שנבשל לעצמנו. כעבור כמה שעות הופיע בנו: 'הכל נגמר! אין גרמנים. בואו לשדוד!' הוא הביא את שרוטה למחסני המזון הענקיים של הגרמנים. שרוטה לקח לחם, נקניקים, סרדינים, יינות — אבל לא היה לו כוח לסחוב את השק המלא.

בינתיים במחנה התקרבה לסיומה המערכה האחרונה. עוברת שמועה שהמנהל ליט ויתר אנשי הצוות עוזבים את המפעל. מרחוק רואים לשונות אש עולות לשמים, אלו פצצות תבערה שפגעו בצריפים בקצה המפעל. לפנות ערב הגיע המפקד הרמן עם הוורקשוצים שלו. שוב פוקדים על כולם להתאסף ולצאת בכיוון השער. האסירים יוצאים לכיכר, אך לא זזים לכיוון השער. "כיצד האינסטינקט האנושי יכול להשפיע על ההמונים להתנגד בעת הסכנה. הגרמנים היכו, דחפו את ההמונים, אך ללא הועיל... האנשים נאחזו זה בזה ונסוגו אל תוך המחנה." הרמן קורא: "ילדים, בואו אתנו!" הוא מודיע שעוזבים את המפעל ומי שרוצה לחיות, שיבוא! אבל רק חלק שומעים בקולו ופונים לשער.[9] יש אומרים שעם הרמן הלכו רוב "הפרומיננטים" של המחנה.

בזיכרונותיו תוהה קוניצפולר על התופעה המוזרה בעיניו: מדוע, למרות הסתלקות הממונים היו אנשי הוורקשוץ כה להוטים להוציא מן המחנה את שארית האסירים ולהעבירם למחנות בגרמניה? נראה שהם פחדו להישאר בלי

---

[8] מוֹסקָלים — Moskale, כינוי פולני לרוסים.

[9] קוניצפולר, ראה הערה 1.

תעסוקה, פן יגויסו לחזית. כמו כן — הם היו רשמית פונקציונרים של האסאג וקיוו לקבל את שכרם אחרי שמילאו את חובתם. ולמה שיהודים יזכו לשחרור? ואם לא יעבירו את האסירים למקום אחר — מה יעשו אתם? כך קרה שמאות יהודים נעו ברגל בכיוון תחנת הרכבת "סטראדום". לפי ברנר היו 400 איש,[10] לפי אילנה חרוסט היו 1600. ראובן מונוביץ' העריך, כי היו בין 800 עד 1000 איש. "בדרך היו כאלה שברחו, נכנסו לבתים של הפולנים. השומרים חשבו רק איך להציל את עצמם. היו שם שני קאפו, שידעו כי הרוסים כבר פה — ולא אמרו לנו."[11] בקבוצה של הרמן היו גם אלפרד והניק קרומולובסקי, גם הניה עם חברותיה שנאספו בדרך, אבל כולם הצליחו לברוח ולחזור למחנה. איש לא ראה אותם, כי מסביב היה כבר חושך מוחלט. אף פנס חשמלי לא דלק בחצר.

עד מתי נמשכה המבוכה וההתרוצצות בחיפוש מחבוא? כבר היה אחרי חצות.

> "בליל ינואר מושלג של 1945 נשתררה איזו דממה מוזרה במחנה כולו. אלומות הפרוז'קטורים כבו. בחוץ היה שקט מוחלט. לאט לאט התעוררו האנשים, הציצו בחשד אל חלונות הצריף. איש מהזקיפים לא עמד שם. מעברו השני של הנהר שגבל עם המחנה נראו דמויות ממהרות, כמעט רצות, נושאות תיקים או צרורות. משהו התרחש ולא ידענו מהו. בזהירות ולאט העזה אחת הנשים לפתוח את דלת הצריף. באותו רגע נשמע קול רעם מחריש אוזניים ואלפי אורות האירו את השלג המלבין ואת חשכת הלילה. בחוצות המחנה לא נראה איש. האנשים יצאו החוצה, כמה הלכו לסייר, לראות מה הולך — שמעו כי הגרמנים ברחו והרוסים מתקרבים לעיר — ניצלנו![12]

היו עוד בנות שלא איבדו את התושיה. "כאשר המשגיחות הגרמניות עזבו סופית את אולם הייצור — מספרת בלה סנדלר — נותרנו כ-150 נשים. באו כמה אנשי ס"ס וגירשו אותנו החוצה בכיוון הקרונות. פתאום הופיע מטוס סובייטי והגרמנים ברחו. לא ידענו מה לעשות. אז הופיע הרמן והחל לשדל אותנו, שנלך אתו לגרמניה. היו שהלכו, אני ורותקה שטרן הלכנו לישון. כאשר התעוררתי, האוקראינים נעלמו. נעלמו השומרים מאחורי הגדר. פרצנו לתוך המטבח ונכנסנו לדוד גדול לבישול מרק. כאן ישבנו בשקט עד הבוקר. פתאום שמענו קולו של גבר הצועק: 'אתם חופשיים! הגרמנים ברחו!' הכרתי את הבחור ופתחתי את מכסה הדוד. כשהוא ראה אותנו בתוך הדוד, פרץ בצחוק אדיר ועזר לנו לצאת".

---

10 ברנר, מרי והכחדה, עמ' 88.

11 גלסטר, איו"ש 0.3/7965.

12 בן צבי, איו"ש, 0-33/6912.

האסירים פרצו את מחסני הלחם. "כולם קיבלו חצי כיכר, אבל חברתי מרישי"ה הביאה לחם שלם, לא פרוסה ולא רבע. ראינו כיכר לחם מלאה שזה היה חלום של שנים".[13] היה זה המלווה הטוב ביותר של השחרור שסוף סוף — הגיע.

ב. בין "קולוניה" ל"מצעד המוות"

השחר עלה — הגיע יום ה-17 בינואר 1945. יום השחרור... רבים מאלה שנותרו, טרם ידעו את הבשורה. מה יהיה עכשיו? האם עוד מעט תבוא ההתפוצצות הגדולה ותשמיד את כל המפעל על יושביו? מסביב שקט ושלווה... פתאום נשמעו צעדים וקבוצת יהודים נכנסה למחנה — מה הולך כאן?? מה? אתם לא יודעים? אנו חופשיים! הרוסים משתלטים על העיר! במחנה רעש, צחוק, המולה, קריאות שמחה והתרוצצות. כבר נפרצו המחסנים עם מצרכי מזון, אחרים פרצו למחסן הנשק של הוורקשוץ, הבחורים מסתובבים חמושים ברובים או אקדחים. ביניהם גם ישראל זילברגלייט — עם רובה ביד הוא מרגיש חזק — שהגרמנים הארורים יעזו לחזור! תהיה להם קבלת פנים לוהטת! יש שמחפשים מייסטרים או וורקשוצים, רוצים נקמה. אבל אין איש, ברחו... כמה גברים אינם שוכחים את ענייני הפרנסה: הם רצים למפעל להוריד מן המכונות חגורות עור, זה שווה הרבה כסף! וסימה דנציגר שאלה בכעס: "איך יכולים ברגע שבו אנחנו נולדים מחדש, לעשות דבר כזה?"[14]

מכל החורים והמחבואים, מבתי שימוש, חביות, ארגזים, מפינות חשוכות של המפעל, מתחת לדרגשים — יוצאים ומתגלים האנשים, מלוכלכים, עייפים, תשושים אחרי יממה של מתח, בלי אוכל, בלי שתיה. הם עדיין אינם מאמינים בהצלתם. "כל כך הרבה זמן חיכינו לרגע זה — נזכרת רנה שטול — מדוע אין אנחנו מרגישים אותו כפי שתיארנו לעצמנו... הסתכלתי על הפנים מסביב: אדישות, נפולות... לא נראו סימני שמחה אצל אותם אנשים בודדים, על פניהם ניתן היה לקרוא: עם מי ולמי?" ויש כאלה שבוכים, כי מה טעם ההצלה של אדם בודד, שכל משפחתו אבדה לנצח. "ואנחנו? — מהרהר אלפרד — האם באמת ניצלנו? הרי זה נס! אנו בני אדם חופשיים! זכינו לראות את תבוסתם של התליינים שלנו, של רוצחי משפחותינו!"

---

[13] חודין, איו"ש, 0.3/6628.

[14] סימה דנציגר, איו"ש, 0.3/8311.

בשער לשטח המפעל עומדים מכבי אש פולנים המביטים בהשתאות על האסירים המתרוצצים כה וכה, והם לא יודעים איך להגיב. האנשים פונים בהמונים לכיוון ה"קולוניה". נכנסים לקנטינה. על הקיר תלויה תמונתו הגדולה של היטלר. האסירים יושבים על יד השולחנות. בקנטינה אין כבר זכר ממנות אוכל, אבל יש כאלה, שהביאו מן המחסן, אוכלים ואוכלים. פתאום — טראאאך!! מישהו משליך כוס על תמונתו של היטלר. רסיסי זכוכית מתפזרים לכל עבר. מתחילה "ההפצצה". בקבוקים, צלחות וכוסות עפים על התמונה. איזה גבר מנסה לנגן בפסנתר, אחרים מתחילים לשבור אותו[15]. יצר ההרס משתלט על כולם, הורסים שולחנות וכסאות, קורעים מפות, מנפצים שמשות — על מי הם, עבדים משוחררים, יוציאו את כעסם, את הזעם על שנות ההשפלה, הרעב, המכות... הפסנתר הופך לערימת שברים.

האנשים פורצים לדירות הריקות, לוקחים מכל הבא ליד. ימח שמם של הגרמנים הארורים האלה, אלו מותרות היו להם, הם חיו טוב! וכל זה, הבגדים, הכלים, השטיחים — כל זה היה שלנו. שלנו!! משתדלים למצוא כמה בגדים מתאימים, הרי עדיין הם לובשים את הסמרטוטים המסומנים בפסים אדומים. מדי פעם בפעם נשמע צחוק, כאשר לפתע מופיע מישהו עם המגבעת החגיגית של המנהל ליט על ראשו, ואחר חובש את כובעו של וורקשוץ. לוקחים נעליים, פיג'מות, לבנים, סבון — דברים שכבר שכחו איך הם נראים. היהודים יושבים, צוחקים, אוכלים ושרים. סוף סוף אחרי כל התלאות, הניה נפגשה כאן עם הדודה מרים והדוד פביאן. אבל השמחה לא הייתה שלמה, כי נורברט וחבריו לא היו כאן. ל"קולוניה" הגיעו גם רות שטרן וחברתה בלה סנדלר. מצאו אפילו את דירתה של "פיטרוחה", אבל הארונות היו ריקים. רק שתי שמיכות ישנות נשארו על המיטה — הן לקחו אותן והתעטפו בהן. הגיע גם ראובן מונוביץ'. כאן הוא שמע, כי הבוס שלו, ד"ר שפרלינג, נעלם ובית מרקחת שלו — נשדד ונהרס.

באותו זמן קבוצת המגורשים מן המחנה התקדמה בכיוון המערב, ביניהם משפחת דזיובאס (Dziubas).

> "הוציאו אותנו דרך השער האחורי, לא דרך העיר, ראינו שדות עם שלושה מטרים שלג. היינו חמש אחיות ואחינו בן 11 חנוך. חשבנו לברוח, אבל לא היה לאן. מסביב שלג וכפור... ראינו, איך כל הזמן האנשים משתדלים לסגת, כדי להיות האחרונים ולברוח — אז כל הזמן היינו הראשונים... כשהגענו לעיירה

---

15 Kromołowski, Wspomnienia, p.806

הארבי (Harby), שמענו שאת צ'נסטוחובה כבשו הרוסים. חשבנו, אולי כל אחד ינסה לברוח לחוד. אבל אז בא אחד הוורקשוצים המלווים וצבע צלב לבן על המעילים שלנו — כבר לא יכולנו לברוח. בלי מעיל? היינו כל כך קפואים... כבר חלמנו להיות באיזה קרון, שיסע, לא חשוב לאן. בהארבי עשו הגרמנים סלקציה ואת חנוך שלחו לבוכנוואלד... את טרנספורט הנשים הכניסו סוף סוף לקרונות והביאו לראוונסבריק. נסעו לשם אולי שבועיים."[16]

אותו "מסע הכפור" הוא רק דוגמה מתוך מאות סיפורים על סבל בל יתואר, שנפל בחלקם של קורבנות מצעדי המוות. בין 24 בדצמבר 1944 ועד 20 בינואר 1945 הגיעו לבוכנוואלד סך הכל 3100 יהודים מצ'נסטוחוב.[17] הם נשלחו ברובם למחנה הריכוז דורה (Dora). יתכן שקבוצות קטנות נשלחו למחנות האסאג בלייפציג, שליבן (Schlieben) ומויזלוויץ (Meuselwitz). ידוע, כי לפני תחילת המשלוחים לגרמניה היו במפעלי האסאג בצ'נסטוחובה כ-11,000 יהודים ונשארו כ-5200.[18] נמצא אפוא, כי למחנות האחרים (ראוונסבריק, ברגן-בלזן) נשלחו קרוב ל-3,000 אסירים, ברובם נשים. ואלה שנותרו במחנה אפאראטבאו באותו ליל השחרור הקפוא, הועמדו כולם לפני השאלה האכזרית: לאן?

ג. ביתי – היכן הוא?

בלילה שבין 16 ל-17 בינואר הסתיים רשמית השלטון הגרמני בצ'נסטוחובה, אבל אמת זו טרם נקלטה על ידי אסירי המחנה. האמנם? לאט לאט נראו הטנקים הסובייטים הראשונים ברחובות העיר. איפה הרוסים? "התאספנו, עשרה גברים. ידענו שהרוסים פה, אולי כדאי ללכת לקראתם? החלטנו: יוצאים מהמחנה. זה היה לפנות בוקר. היו אתנו צ'נסטוחובאים, הם הכירו פה הכול. מתקדמים. דבר ראשון שרואים זה גרמני מת על הכביש והנה חייל רוסי הרוג. ממשיכים ללכת. בערפל רואים טנק. איזה? לא רואים עליו סימנים גרמניים. מתקרבים לטנק, והנה נפתח המכסה ויוצא חייל רוסי. שואל: איפה הגרמנים? סיפרנו לו שהגרמנים ברחו ואנו האסירים יצאנו עכשיו מן המחנה. מדברים אתו וכולנו כאחד — פרצנו בבכי. הדמעות זלגו. אלה היו הדמעות שנעצרו במשך חמש

---

16 עדותה של רות זיידמן, איו"ש, 0.3/6291.

17 Buchenwald (NMG), NS 4-Bu,109

18 Churban Czenstochow, p. 274

שנים."[19] החייל הביט בתדהמה — גברים מבוגרים, בוכים כמו תינוקות... איך הם נראים... הוא נפנף להם ביד ונכנס לטנק. קדימה! לברלין!!

אם הייתה משפחה שיכלה ברגעים אלה לבכות בדמעות אושר, הייתה זו משפחת אדליסט, ששרדה כולה: ההורים, שני בנים והבת עם בעלה. מסכם הבן, אריה: "נראה לי שלא היה מקרה נוסף בעיר צ'נסטוחוב ולא שמעתי על מקרה דומה בפולין. נכון, היו מקרים שמשפחות ניצלו, אבל אלה היו משפחות שהסתתרו בצד הארי, או הופיעו בזהות לא-יהודית, וכן משפחות של בעלי מקצועות מיוחדים ומעולים שעבדו בשביל הקצונה הגרמנית. אנו שרדנו כיהודים בגטאות ובמחנה ריכוז, בלי יחסים מיוחדים עם הגרמנים ובלי שיתוף פעולה כלשהו אתם."

והאחרים, הבודדים — מה יעשו? הלינה ברקני וחבריה החליטו לצאת מן המחנה עוד בלילה, יהיה מה שיהיה. צועדים לקראת מרכז העיר. מסביב אין נפש חיה. מחליטים להתחלק לקבוצות קטנות ולדפוק על שערי הבתים. אחרי דפיקות רבות נפתחה דלת והשוער המבוהל שלח אותם לישון במדרגות למרתף. "כשנרדמתי, הכפור חדר לעצמות. העיר אותנו הדייר מקומה שלישית. הוא הביא אותנו לדירתו, שם ישנו ואכלנו. כאשר שמע ממני שאני בתו של לאון שמולביץ — התרגש מאוד: 'הרי אני הכרתי את אביך! את יכולה פה לגור, עד שתסתדרי'... נפרדנו בלבביות. לצערי אינני זוכרת את שמו של האיש שעזר לי להישאר בחיים."[20]

אילו כולם היו כמוהו... ההתרשמות הראשונה של הניה מיחס הפולנים עמדה בניגוד מוחלט למעשה חסד של המארח האלמוני.

> "יצאנו מחוץ לשער... כבני חורין. הולכים בלי ליווי הזקיפים. צעדנו לאיטנו והסתכלנו באי-אמון ברחוב הארוך. לפני שערי הבתים עמדו פולנים והביטו בנו בסקרנות. 'הביטו וראו!' — אמרה אישה פולניה אחת לרעותה — כל כך הרבה מהם עדיין נותרו!' כן, אלה היו המלים הראשונות ששמעתי מפי בני ארצנו ביום הגאולה... לא קבלת פנים נלהבת, לא מילים חמות של השתתפות בצער, לא הצעת עזרה... בלענו את המלים האלה כשהן נחרטות עמוק בלבו של כל אחד מאתנו — הניצולים."[21]

האחים קרומולובסקי החליטו לחפש עזרה אצל סטפאן מאקסימק, (Stefan Maksymek) פועל לשעבר במפעל הוריהם. הרחובות היו ריקים מאדם, כאילו הפולנים הסתגרו בבתיהם מפחד מפני יהודים ורוסים.. אצל סטפאן זכו לקבלת

---

[19] עדותו של מרדכי גולדשטיין, איו"ש, 0.3/8952.

[20] "דואוגרפיה", עמ' 144.

[21] לוסטיגר, תהפוכות החיים, עמ' 419.

פנים קרה כקרח. "לא קיבלנו אפילו כוס תה. לא הזמינו אותנו לשבת ועצתם היחידה הייתה לעזוב את הדירה ואת העיר בהקדם האפשרי, כי הגרמנים עלולים לחזור!" משם הלכו השניים לכפר, לביתו של המכר קופצ'יק (Kupczyk), שאמנם לא התלהב מן הביקור, אבל נתן לאורחים מרק חם ומקום לינה על הרצפה במטבח. בדרך חזרה העירה ראו עגלות עם רהיטים, כלים וכו' שנשדדו מדירותיהם של גרמנים.[22] בעיר נפגשו עם אסירים אחרים, ובפי כולם אותו סיפור: כשבאו לדירותיהם, הדיירים הפולנים פשוט גירשו אותם.

פה ושם היו גלויי רחמים: הדסה ויזנברג זכתה באחד הבתים למרק חם ולמקום ישיבה על יד התנור. כאשר נתברר, שהיא לא יכולה ללכת בגלל רגליים קפואות, נשארה בבית הזה שבוע ימים. רות שטרן ציפתה לקבלת פנים חמה אצל סטאש'יה (Stasia), שעבדה אצל הוריה כמה שנים והייתה קשורה למשפחה. לפני הקמת הגטו היא לקחה מן המשפחה כמה דברים ל"אחסון", גם את טבעת הזהב הילדותית של רות. אבל בעלה של סטאש'יה אמר, שאשתו לא בבית ונתן לאורחות... כוסית וודקה. ובזה בא הקץ לתקווה לקבל את הטבעת.[23]

הרבה נאמר ונכתב על יחס הפולנים ליהודים החוזרים ממחנות. המבט מקרוב מגלה תמונה רבגונית, של מערכת יחסים שונה בנסיבות שונות. הרבה מאוד היה תלוי ברושם הראשון. הנה לידיה צווינאר (Lidia Cwynar) הקטנה, ב-1944 הייתה רק בת 9. ביום השחרור יצאה עם אימא העירה לחפש עזרה. מרגליה של לידיה נזל דם, כי היו קפואות. איזו אישה פולניה נתנה לאמה סמרטוטים, בהן עטפה את רגליה של לידיה והכינה לשתיהן מקום לישון. גם הנקה ריכטר נפגשה ביחס אנושי: "נכנסנו לאחד הפולנים מחוץ לעיר. הוא נתן לנו לישון, אבל ביקש שבבוקר נצא 'כי הגרמנים יכולים לחזור'". "האזהרה" הזאת רדפה אחרי היהודים בימים הראשונים של השחרור. אחר כך הפולנים כבר לא חיפשו תירוצים. פחדו שיקחו מהם את הדירה, את הרכוש שלא היה שייך להם. ליהודים, אומללים ונבוכים, לא היה למי לפנות. היה להם ברור שהעירייה או המשטרה לא יבואו לעזרתם.

בין יוצאי המחנה היו גם יהודי קרקוב, שהחליטו לחזור לעירם ברגל. "אנשי הקבוצה לנו במקומות שונים — רשמה אירנה ברונר — פעם הגענו לצריפים כלשהם, היו שם פולנים שקיבלו אותנו בתשואות. הגענו לקרקוב. ברחוב איזו

---

[22] Kromołowski, Wspomnienia, p. 809

[23] רות שטרן, איו"ש, 0-33/6847.

גברת מגונדרת אמרה: 'כביכול חיסלו אותם ושוב הם כה רבים!' בכל זאת שיכנו אותנו בבתים. אני הייתי אצל כובסת בעליית גג. היא ויתרה על מיטה יחידה שהייתה בבית, כיבסה את הסמרטוטים שלי וייבשה אותם כל הלילה במגהץ. העולם החופשי נפתח לפנינו שוב בחלוקה לבני אדם טובים ורעים".[24] חוויה מיוחדת במינה עברה על אדית צירר. אף היא החליטה לחזור לקרקוב: "הייתי מתה מקור. היה לי מעיל עם פסים צהובים ואדומים, ראש מגולח וקבקבי עץ. הצלחתי לטפס על קרון עם פחם, וכך נסעתי עד ינדז'יוב (Jędrzejów). הייתה זו תחנה קטנה. שם התיישבתי ללא כוח, רעבה וקפואה. כך ישבתי יומיים. פתאום ניגש אלי סמינריסט קתולי צעיר והביא לי כוס תה חם ושתי פרוסות לחם עם חמאה וגבינה. זה היה קרול וויטילה. (Karol Wojtyła) מי שנועד להיות בעתיד אפיפיור, הוא שהציל אותי ממוות בטוח והביא אותי לקרקוב..."[25]

משמע, מידות החסד והרחמנות עוד לא עברו מן העולם. ועוד נותרה הגינות. למשפחת איינהורן היה מזל, הדירה שלהם הייתה ריקה. איזה אושר! וגברת פלובצקה (Płowecka) החזירה את כל הדברים, שקיבלה לאחסון ממשפחת איינהורן: שטיחים, כלים, מפות והעיקר — בדי חליפות. הרי פינקוס רוצה לעבוד! ליורק איינהורן אין מנוחה, הוא רוצה לראות את הרוסים, רוצה להודות להם! הוא רואה כמה טנקים על יד הנהר וארטה, אבל לחיילים אסור לגשת:

> "מציף אותי רגש חם של הכרת טובה... החיילים הצעירים האלה הצילו אותי ועוד 5000 יהודים. לא עשו זאת האמריקנים ולא האנגלים, אלא הרוסים... הם לא הגיעו על סוסים לבנים, לא נתנו לנו יד, לא חילקו שוקולד, לא דיברו אתנו ולא שאלו שאלות, אבל דווקא הם עשו את הנס, הם הביאו לנו חירות... ראיתי לפחות את פניהם."[26]

ומוסיפה יוליה בביאצקי: הרוסים, אם נתקלנו בהם, נתנו לנו לחם, היה רעב נורא. לא אצל כולם הם השאירו זיכרונות נעימים. היו בנות שהיו מסתגרות בדירות מפחד של אונס,[27] או ביקשו מבחורים לגור אתן. אחרי כמה ימים הרוסים יצאו מן העיר — לפניהם עוד מלחמה!

האנשים התחילו להתפזר. הניה נסעה לגרמניה לחפש את נורברט — עד שמצאה אותו. בעקבות השחרור התגלה שהיו בעיר כמה צדיקים שהחזיקו יהודים

---

[24] ברונר, איו"ש, 0-33/1656.
[25] צירר, איו"ש, 0-33/7149.
[26] Einhorn, Wybrany aby żyć, p. 168
[27] Klein, Not Now, Not Ever, p. 72

וילדיהם במחבוא. כמה מהם הוזכרו קודם. כעת נתברר, כי בתו הקטנה של ליבר ברנר ניצלה על ידי מכרים פולנים. אבל לליאון זילברשטיין הייתה צפויה טרגדיה גדולה: אחרי שאיבד בגטו את בנו הגדול ניוטק, הוא לא מצא את בנו הקטן זיגמוש, שהיה במחבוא אצל מכר פולני. כאשר זילברשטיין בא וחיפש אותו, נתברר כי הילד נעלם. השכנים ריננו, כי ראו אותו בוכה כשהוא מובל אל הנהר...[28] אבל החיים זורמים הלאה. זילברשטיין ואשתו לקחו תחת חסותם את האחיין זיגמונד רוזנבלאט, שנשאר בלי אב ואם. לא עבר זמן רב וכולם נסעו לקאטוביצה (Katowice), שם זיגמונד התחיל ללמוד בגימנסיה. זמן מה למד זיגמונד בצרפת. בינתיים לזוג זילברשטיין נולד בן וכל המשפחה היגרה לארצות הברית.

בצ'נסטוחובה נפתחו בתי ספר. יורק איינהורן, שהצליח להבריח למחנה כמה ספרי לימוד, גילה, כי ללימודיו ב"אוניברסיטת הדרגש" היה ערך: הוא עמד בבחינות הכניסה לגימנסיה, היהודי היחיד בכיתה. גם בלה סנדלר, רות שטרן, מרישי"ה שיקייביץ וחבריהם הלכו לבית ספר. הוקם ועד הקהילה שעזר לניצולים. יש כבר דירות. מגיעה עזרה מארגונים יהודיים בחו"ל. מגיעים יהודים מרוסיה, ביניהם פעילים של התנועות הציוניות. מתארגן "הקיבוץ" הראשון, רבים מבני הנוער שנותרו לבד, מצטרפים ל"קיבוץ", חושבים על עלייה.

בין הניצולים נותרו 1,518 תושבים מלפני המלחמה, בתוכם 1,240 ילידי צ'נסטוחובה.[29] בעיר גרים יותר מאלפיים יהודים, רוצים להמשיך לחיות כאן. היחסים עם השכנים מסתדרים. הפוגרום בקיילצה משנה את הכול. אמנם הבישוף תאודור קובינה (Teodor Kubina) פרסם הודעה לאוכלוסייה הנוצרית, ודרש שהנוצרים לא יעזו לפגוע ביהודים,[30] אבל היה מאוחר מדי — התחיל האקסודוס של יהודים בשלושה כיוונים: הנוער ברובו הצטרף לשורות "הבריחה", מנסים להגיע לארץ ישראל. מי שיכול, נוסע לארצות הברית. מעטים פונים לשבדיה. בצ'נסטוחובה נשארו אולי עשר משפחות יהודיות. מפעל אפאראטבאו מפחיד את העוברים והשבים בקירותיו הריקים. האם נשדדו גם הצריפים יחד עם הפשפשים והכינים? עבר, נעלם קטע מתולדות העיר, שנקרא "מחנה האסאג". אין יותר יהודים, ואולי הם יקומו לתחיה על דפי הספר הזה?

---

28 זילברשטיין, איו"ש, 0.3/4380.

29 ברנר, מרד והכחדה, עמ' 88.

30 Jan Związek, Orędzie biskupa Teodora Kubiny po pogromie kieleckim, Konferencja naukowa, WSP, Częstochowa, kwiecień, 2004

סיכום ומסקנות

מתוך הפרספקטיבה של עשרות שנים מצטייר המחנה אפאראטבאו כמקום חדגוני למדי, חסר העומק הטרגי של אושוויץ או דממת מוות הזועקת מאבני טרבלינקה. רבים מבעלי העדויות לא ידעו מה לענות, כאשר נשאלו, מה היו האירועים הדרמטיים שקרו במחנה. אבל אפילו בתוך הקבוצה המצומצמת של מחנות האסאג בגנרל-גוברנמן, מגלה המחקר את ההבדלים: לכל אחד מהם הייתה היסטוריה משלו ואופי משלו. כלל זה חל גם על מחנה האסאג-אפאראטבאו.

התכונה המאפיינת ביותר את המחנה הנדון — הוא השימוש במקביל בשני השמות: "פלצרי" ו"אפאראטבאו". זה קרה עקב תופעה הלא מוכרת מתולדותיהם של מחנות האסאג האחרים: **במסלול הראשון** ראינו את גלגוליו של צוות פועלים יהודים של המפעל אפאראטבאו, שנמשכו מספטמבר 1942 (גרעין הצוות היה קיים עוד בתקופת הגטו הגדול) ועד הקמתו של מחנה הקבוע. גלגול זה כלל שני שלבים: "אחסון" של מאות פועלים באופן ארעי באולמות המפעל ומגורים בגטו הקטן, שהפך ל"מחנה לעבודת כפיה ליהודים בצ'נסטוחובה". **במסלול השני**, עקבנו אחרי עבודת אסירים וחייהם במפעל. רק ביוני 1943, כאשר הוקם מחנה קבע בשטח המפעל והתקבצו בו כל הפועלים של אפאראטבאו — התאחדו שני המסלולים ומדובר על מחנה אחד, הוא מחנה האסאג-אפאראטבאו, שהתקיים עד השחרור בינואר 1945.

כזכור, היה אפאראטבאו הגדול ביותר בין ארבעה המחנות של"ממלכת האסאג" בצ'נסטוחובה, על כן הן מבחינת ההרכב האנושי כמו בהווי הפנימי — ניתן לראות בו מעין המשך של הגטו הקטן. נכון, שמבחינת **תנאי חיים**, הכינוי "מקום מרפא" (קוראורט) היה יחסי ביותר: האסירים, שהגיעו ממחנה בסקרז'יסקו, הידוע לשמצה, ראו במקום החדש גן-עדן. אבל יהודי המקום, שבאו ישר מן הבתים — אפילו של הגטו — הרגישו, שנפלו לגיהינום, כי סבלו מפשפשים וכינים, מצפיפות הנוראה בצריפים, ממנות רעב ומחסור בבגדים. אבל, כמו בגטו — האסירים לא ויתרו וגם בתנאים אלה הם גילו כושר הסתגלות יוצא מן הכלל והמציאו מקורות פרנסה נוספים במלאכה ובמסחר הבלתי לגליים.

השפעת העבר הלא רחוק הורגשה גם בדפוסי החיים החברתיים במחנה. יצוין, כי עד בואם של המשלוחים הגדולים מלודז' ומסקרז'יסקו — שהגיעו רק בשנה 1944 — היה צבור אסירים המקומי הומוגני באופיו. המקומיים הם, ש"נתנו את הטון", על הטוב ועל הרע ומהם יצאו רוב הפרומיננטים. במחנה בינוני בגודלו,

בו כולם הכירו את כולם, היה לפרט קל יותר למצוא חברים מאותה שכונה או מאותו בית ספר או חוג מפלגתי. הדבר הקל על הקמת צורות שונות של חיי שתוף, תופעה שהקלה על מלחמת קיום. לכן, למרות ההבדלים במצב כלכלי ולמרות הפער בין בעלי ממון למיניהם לבין דלת העם — כמו קודם בגטו, גם כאן הייתה קיימת עזרה הדדית על צורותיה השונות. אין ספק שהיה קיים בסיס ראלי לביטוים המעידים על רגשות הסולידריות והלוקאל-פטריוטיזם: "יש בינינו, בין אנשי צ'נסטוחוב, אוירה מיוחדת, אנשים דואגים זה לזה".

אם בגטו ניסו היהודים עוד לקיים את מנהגי דת ומסורת — כך גם לא ויתרו על משימה זו בתנאים פי אלף יותר קשים במחנה. אורגנו מניני תפילה, מנהגי החגים הוזכרו לפחות באופן סמלי, התקיימו בסתר שיעורי תורה. אבל זה לא סיפק את הצבור הרחב: לפי המקורות המעטים שנותרו ראינו, שלמרות עבודת פרך, למרות הרעב והטרור — ניסו האסירים לטעום ולו במקצת את טעמם של חיים "נורמליים". היו אהבות והיו פגישות, הייתה קריאה בסתר של עיתון שהוגנב למחנה, היו ויכוחים פוליטיים ושיחות רעים. כתבו שירים ומערכונים, היו קונצרטים והופעות, דקלומים ושירה. אותם רגעי אשר והתרגשות הם שהחזירו לאסירים את כבוד האדם, הם העדות לכך, שלא היו רובוטים בלבד, עבדי מכונות הצייתנים.

ובקשר להמשכיות — האם רוח הלחימה, שפעמה בלבם של בני הנוער בגטו הקטן, הועברה עם שרידי הלוחמים גם למחנה? כאן יש להזכיר, כי **בצ'נסטוחובה – גודלה וגורלה של תנועת המחתרת השתלבו עם קיום מפעלי האסאג**: מצד אחד הם הפכו לקרש הצלה לאלפי יהודים, אבל מאידך — הם היוו בלם שצמצם הצטרפותם הפעילה של צעירים לשורות הלוחמים ומנעו את קליטת רעיון המרי בקרב המונים. לכן — מנהיגי המחתרת שנותרו במחנה — העדיפו לוותר על רעיון ההתנגדות בפועל ונהגו לפי הכלל "יש להציל מה שנתן", כי סוף המלחמה מתקרב.

עד עתה נגעו המסקנות לצבור אסירים בלבד. אבל, כפי שהוזכר, מסיבות שונות הפך עבורם המפעל למחנה שני. לא הייתה כאן קיימת שכבת המשגיחים הפולנים ולא שוטרים יהודים. מסיבות אלו — למרות כל האסורים ואזהרות — המגע בין האסירים לבין המנהלים הגרמנים — (בייחוד בדרגות נמוכות) היה הרבה יותר ישיר ובלתי אמצעי, על הצד הטוב והרע שבדבר. לאותה מערכת יחסים, הרבגונית והסבוכה, שבין הגרמנים והיהודים — היה קשר הדוק עם השאלה העיקרית — **מדוע הוקם המפעל אפאראטבאו?** לכאורה השאלה היא מגוחכת: כמובן, כדי ליצר תחמושת. אבל מה היו מטרותיו הנסתרות?

נקודת המוצא הוא חורף 1941/42, כאשר נעצרה המתקפה הגרמנית בחזית המזרח. היו אז אנשים בגרמניה, שהבינו, כי כישלונו של "מבצע ברברוסה" מנבא את תבוסתו של הוורמאכט. בין אלה שראו תמיד צעד אחד קדימה היה פאול בודין ולדעתי כבר אז התחילה להעסיק אותו המחשבה — מה יהיה ביום שלמחרת. משמע, שגם במלחמה הזאת — שאיש לא יודע כיצד תיגמר — יש לשמור על משאבי כוח של קונצרן האסאג, על מנת שיוכל אחרי המלחמה להתאושש במהרה ולעבור ליצור אחר. פרוש הדבר: יש לשמור על שני מרכיבי הייצור העיקריים, על בעלי מקצוע ועל ההון המושקע. לשם כך יש להקים מקומות עבודה חיוניים, שיוכלו להגן על העובדים מפני סכנת הגיוס ומאידך — נחוץ לנהוג בחיסכון, במיוחד בשכר עבודה, על מנת להגדיל את יתרות ההון. את שתי המשאלות יכלו למלא מפעלים לייצור נשק ותחמושת עם צוות עובדים יהודי.

זה מסביר את החידה: עד קיץ 1942 הייתה כבר בידי האסאג ההנהלה הקומיסרית של מפעלי סקרזיסקו, קיילצה ובית היציקה בראקוב. בסקרזיסקו בלבד עבדו קרוב ל-10,000 פולנים ויצרו 17 סוגי תחמושת. לשם מה היה צורך במפעל נוסף בצ'נסטוחובה? וכשכבר הוקם — **מדוע הוא נתקל כל הזמן בקשיי ייצור שונים?** תחילה בנו גנרטורים, שהיו מחלידים ולא היה למי למכור אותם. במקביל פתחו ענף רקאליברירונג, אשר אמור היה לחדש תרמילים משומשים. מהם חלק גדול היה חוזר למפעל, כי החלידו בדרך. בדוח מאפריל 1943 על ייצור פטרונים 2 ס"מ אנו קוראים לתימהוננו, שמתוך כ-730,000 תרמילי כדורים היו מתאימים לתחמושת קרב 4,000 בלבד!! מה הפלא, שהקצין המדווח שואל, **האם לאור תוצאות כאלה כל התהליך של חידוש התרמילים הוא בכלל משתלם??**[1] הוא לא העיז לכתוב, אבל בודאי עברה במוחו המחשבה, איך בשביל ייצור כזה מחזיקים 3,500 יהודים?

שאלה באמת תמימה. זה היה מאד משתלם הודות ל"**שיטת הכופר**". כל גרמני שהכה יהודי ידע, שהדבר פוגע ברמת הייצור, כי מכותיו הורידו את כושרו הפיזי של הקורבן וגזלת הכופר מנעה ממנו לקנות מנת לחם נוספת. אבל הכסף עניין את המייסטר יותר מתחמושת עבור חזית המזרח. כל מייסטר חדש עבר במהרה את "**קורס השתלמות לסחיטת כספים מן היהודים**", על מנת להתחיל ליישם את עקרונותיו בהקדם האפשרי. דרכי סחיטה היו שונות: קבלת פנסיה קבועה, קבלת כופר בתווך משגיח יהודי בתמורה על הפסקת מכות, מחיקה מרשימת

---

[1] ראה פרק תשיעי, הערה 11.

מועמדים למשלוח תמורת תשלום, מתן התר לבצוע עסקאות עם הפולנים תמורת השתתפות ברווחים, תשלום בעד העברה למקום עבודה אחר, ועוד. ומה עם התשלום השמן בעד עזרה בארגון בריחה? ומה עם המרת מטבע? איך צבר מייסטר הורן 120,000 מרקים תוך כמה שנים?! **הוא הודה בפה מלא, שכל הגרמנים במפעל, מפועל פשוט ועד לדירקטור ניסו להרוויח בעסקי המרת מטבע ליהודים**. כך הפך המחנה היהודי לגורם של דמורליזציה עבור הצוות הגרמני.

"מכאן המסקנה, שהצלה זמנית של יהודים על ידי ליט והדומים לו לא נבעה מתוך נימוקים הומניטריים, אלא אנוכיים בלבד. עבור הפרומיננטים הנאצים האלה ואלפי עוזריהם הפכו העבדים היהודים למפלט מצוין מפני סכנת הגיוס לחזית המזרח ולמקור רווחים קלים וכל זה במסווה של עבודה מועילה ומליאת הקרבה לטובת ה-Vaterland הגרמני".[2]

אמת פשוטה זו הייתה ידועה ומובנת לכל אסיר אפאראטבאו. ומה שנוגע לדירקטור ליט, גם הוא ידע, שגרמניה צועדת לקראת האבדון ולדעתי, רצה להכין לעצמו אליבי לשעת האפס. לזכותו יש לאומר, שהצליח עד הרגע האחרון למנוע התערבות הס"ס בענייני המחנה והשתדל לשפר תנאי תזונה של האסירים. למען הצדק יש לציין, שביחס הגרמנים לאסירים היו מקרים של גילוי רחמים, מתן עזרה ואפילו — הצלת חיים.

"שיטת הכופר" נקלטה מהר מאד על ידי הוורקשוצים וראינו, שגרמה סבל בל יתואר. לעומת זה בשום עדות לא הופיעה תלונה על מכות מצד הפולנים. דווקא בולט מספר רב יחסית של מקרי עזרה ליהודים, ללא כל תמורה, לפי האמרה הידועה בפולין: "לכל גוי היה יהודי משלו." וזה מסביר את דבריו של אחד האסירים: "בצ'נסטוחובה הנוצרים היו מחומר אחר... בסקרז'יסקו היו אנטישמים גדולים."[3] למען האמת — תוקף היחס הטוב פג ביום השחרור. לפי רוב העדויות הפולנים קיבלו את היהודים במילים "עוד כל כך רבים נשארו בחיים?" וגירשו אותם מן הבית. אשר ליהודים, "השיטה" אמנם מדי פעם הצילה נפשות, אבל כללית, הייתה לה השפעה הרסנית על המצב החברתי: כאמור, גדל הפער בין עשירים לעניים והעמיקו יחסי עוינות. כמו כן — נמצאו משגיחים שקפצו על העגלה ורצו אף הם להתעשר בצורה קלה על חשבון האסירים.

---

[2] Kromołowski, Wspomnienia, p. 566

[3] עדותו של שמואל בורנשטיין, איו"ש, 0.3/6784.

האם מסקנות אילו הן רלוונטיות גם לגבי מחנות האסאג האחרים? התשובה דורשת מחקר השוואתי מקיף. **בינתיים תם ונשלם ספור קורותיו של מחנה האסאג אפאראטבאו.** אלה שנותרו — החלו לשאול: מי אשם? מי אשם בכך, שנשארו בודדים? שמשפחותיהם נרצחו! שנותרו ללא בית? **מי עולל לנו את זה?**

באוקטובר 1965 התקיימה בתל-אביב אזכרה של יוצאי צ'נסטוחוב ליום השנה של הגרושים לטרבלינקה. אחד הנואמים היה ישעיהו לנדאו, אותו לנדאו, שמזרועותיו נקרעו האישה והילדה כבר ביום הראשון של האקציה. והוא שענה:

"התשובה היא ברורה: העם הגרמני כולו כעם! מדינת גרמניה, כמדינה! וכל גרמני באופן אישי, שחי בדור השואה!... לא מדובר פה על פוגרומים, אלא בהפעלת שיטה מתוכננת לפרטיה ושלביה, שביצועה דרש הפעלת מיליונים בני שכבות שונות, כולל אנשי האינטליגנציה, אנשי מדע, טכניקה, אמנות — עם שלם!... שאיפות העם הגרמני המושרשות בו עמוק והרגשת עליונותו של הגזע העליון הם שהקנו לו כביכול את הזכות לשלוט באחרים... ומדוע נלחמים דווקא ביהודים?... כי זה עם הנאמן לתורת קדושת החיים וערכי רוח הומניים... הגרמנים ידעו, שבלי השתלטות על ערכי רוח של האנושות, המופצות — לפי דעתם — על ידי יהודים, יהי זה קשה לשעבד עולם כלו לשלטונו של הרייך".[4] ומשמעות הדברים: המלחמה של היטלר נגד יהודים זה מאבק בין שתי תפיסות אידיאולוגיות.

גם אם מסכימים לתפיסה זו, אין ספק, שמייסטר שפאלטהולץ לא קרא את "מיין קאמפף". לחג המולד הוא שלח לאשתו מעיל פרווה, ש"מצא" באחת הדירות העזובות בגטו. גם קרל אופל, "מארש" המפורסם, בודאי לא קרא את כתבי אלפרד רוזנברג. לחג הפסחא הוא שלח הביתה חבילה עם נקניק, גבינות ושני זוגות נעליים. לכל דאג המשגיח שלו, בירנהולץ... ביום ראשון האחרון שוב הייתה במפעל ישיבת המנהלים, ברטשניידר כמו תמיד בלבל את הראש עם החזית, עלית נורמה, שהפירר בעצמו התעניין במפעל שלנו.. סתם דבורים... עם יהודים אלה אפשר לעבוד! בקשר ליהודים... יש לי בכיס שתי טבעות יפות, אותן קיבלתי — ממש צחוק — כי לימדתי אותם לקח... אחת לאשתי, השניה בשביל הבת, עוד מעט היא מתחתנת... הישיבה כבר נגמרה?...

---

[4] דברי י. לנדאו ביום אזכרה לקהילה צ'נסטוחוב, תל-אביב, 31 באוקטובר 1965, יד ושם, 878-65.

עברו 40 שנה. בשנת 2005 פורסם ספרו של אלי גוץ "מדינת העם של היטלר".[5] גוץ אינו מתעכב על עניני העימות האידיאולוגי. לדעתו, הכוח המניע מאחורי השואה היה ענינה של המנהיגות הנאצית להרוויח כמה שיותר מהעושר והרכוש של יהודי אירופה שנרצחו. כך יכלו שליטי הרייך להמטיר על המוני העם הטבות סוציאליות שונות, כדי לקנות את תמיכתם. באחת ההרצאות הצהיר גוץ: "כל מי שאינו רוצה לדבר על היתרונות הרבים למיליוני גרמנים רגילים, עדיף שישתוק על הנאציונל סוציאליזם ועל השואה". במילים אחרות, לפי גוץ, האשמה על השואה נופלת על תשעים אחוז של הגרמנים שהפיקו ממנה תועלת אישית ישירה.

תיאוריה זו אינה מקובלת על חוקרים רבים. בצדק, היא פשטנית מדי. אבל מה לעשות, שפלטהולץ ואופל, שני המייסטרים ממפעל אפאראטבאו, הם וחבריהם הרבים, אנשי ז'נדרמריה, שופו, גסטאפו, פקידי המנהל, קריפו ואחרים — שגזלו, הכו והרגו — הם הוכחה חותכת לצדקתה. כדי לשדוד את רכושם של 40.000 יהודים, שגרו ב-28 רחובותיו של הגטו הגדול — הם היו צריכים קודם כל להיפטר מן התושבים. האם בשביל זה **הם** היו זקוקים לאידיאולוגיה? בודאי שכן. כי התיאוריה על מלחמת קודש נגד אויבי האנושות הצדיקה את מעשיהם, טיהרה את מצפונם.

אבל לא רק פשעים אלה חייבים להציק למצפונו של העם הגרמני. "מה שלא ניתן לסלוח לגרמנים — כותב בעדותו דוד קרקאאור — הוא לא רק הרצח וההשמדה, אלא אותה מדיניות של הורדת אדם לדרגת חיה, תולעת, שכל רצונה לחיות! לא לסלוח את ההשפלה, שבירת רוח האדם. **זה לא ניתן לסליחה. איש לא הרים קול נגד זה.**"[6]

ובסוף, אולי נשמע, מה חושבים "אדוני אירופה" לשעבר על תוכניתם לגבי העתיד?

---

5 Goetz Aly, Hitlers Volksstaat, Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus, S.Fischer Verlag, 2005.

6 עדותו של דוד קרקאואר, איו"ש, 0-33/6940.

שיר המעלות של המפלגה

משולהבים משוד וגזל, מתאוות בצע שיכורים,
אנו — בני בלייעל, התחזינו גיבורים.
הרוס הרסנו חצי עולם,
כדי לרשת את כולם.
אדמת אויב וזהב אויבינו
הוא שלל שלנו וגם שכרינו.
למנוצח — האבדון,
חלום יפה... נגוז חלום.
סיסמה "שלטון מעל החוק"
לא תובילנו הפעם רחוק,
גם ס"ס לא יעזור!
מה נשאר? רק לחזור,
להתחנן לרחמים,
כה מלאיי רגשי אשם...
שלא ישפטונו האויבים,
יפלו בפח! הם כה טיפשים!
ואם תצליח התוכנית,
מחדש נתחיל הכל,
כי נחלתו של כל טויטון,
רק בתעתועי הניצחון![7]

תרגום: חיים קראי

---

[7] מקור: ראה פרק 14, הערה 39.

Das Hohe Lied der Partei

Raubbegeistert, habgiertrunken,
Mimten Helden wir, Halunken,
Schlugen halbe Welt in Scherben,
Um die ganze zu beerben.
    Feindes Land und Feindes Gold –
    Unsere Beute, unser Sold.
    Den Besiegten der Garaus.
    Schoener Traum. Der Traum ist aus.
Unser Wahlspruch: "Macht vor Recht",
Der bekam uns diesmal schlecht.
Selbst SS kann nichts erreichen.
Was bleibt uebrig? Nur noch weichen,
Fleh'n die Feinde um Erbarmen,
Dass sie uns, den reuh'gen Armen
Alle Untat neh'm nicht krumm,
Fall'n drauf rein. Sie sind so dumm.
    Und gelingt uns dieser Plan,
    Fangen wir von vorne an.
    Denn anders als im Siegeswahne
    Kann gedeihen kein Germane.

מקורות וביבליוגרפיה

מקורות ארכיוניים

ארכיון יד ושם (איו"ש), ירושלים

"ספריית וינר" – אוסף עדויות ותעודות לונדון, 0-2
המדור לגביית עדויות ותעודות של יד ושם, 0-3
הועדה ההיסטורית היהודית בפולין, אוסף עדויות 0-16.
אוסף עדויות שונות, 0-33.
אוסף עדויות של הועדה ההיסטורית המרכזית במינכן, M-1/E.
אוסף ויזנטל, מרכז לתיעוד, לינץ, M-9 .
המדור לפושעי המלחמה על-יד הועדה המרכזית של היהודים המשוחררים, מינכן, M-21.
כתבי אישום ופסקי דין נגד פשעים נאציים, TR-10.
אוסף מיקרופילמים JM.

Historische Fragebojgen of Centralen Historischen Komisje beim Centralen Komitet fun di befrajte Jiden in der Amerikanischer Zone, M-l/9
Tschenstochau-Prozess, Leipzig 1949, TR-10/8.
Hans Frank, Tagebuch, JM/21, Nr. 1-12.

הארכיון הממלכתי בצ'נסטוחובה –
Archiwum Państwowe w Częstochowie (APCZ)

"Inwentarz zespołu akt: Hasag, Hugo Schneider A.G., Eisenhütte. Tschenstochau (Modrzejów – Hantke Zjednoczone Zakłady Górniczo-Hutnicze Sp. Akc. Huta Częstochowa) 1898-1944" zespół nr. 138.
Towarzystwo Akcyjne Przemysłu Włókienniczego w Częstochowie//
Zarządzenia władz okupacyjnych, zespół nr. 145.
Wojskowy Punkt odbioru Firmy Hasag, Zakłady Metalowe, Sp. z oo.
Budowa urządzeń Częstochowa, zespół nr. 192/2.
Obóz w Częstochowie, nr. 134/19.

ארכיון הועדה המרכזית לחקר פשעי הנאצים בפולין – ורשה
Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Warszawa (AGKBZH), Instytut Pamięci Narodowej (AIPN)

Akta sądowe w sprawie:
Marian Mielczarek, sygn. SAK, 51-52
Roman Kmicikiewicz, sygn. SAK, 28,29,30
Michał Tkalenko, sygn. SO Cz 340
Karl Ernest Häussner, sygn. SO Cz, 274
Alfred Wilhelm Franzke, sygn. SO Cz, 175
Janusz Dorożyński, sygn. SO Cz, 27

Zespół Akt Badawczo-Dochodzeniowych (BD):

Korespondencja GKBZNwP z OKBZN w Częstochowie, z Żydowskim Komitetem w Częstochowie i z inn. instytucjami, 1948-1950, sygn. 316.

Akta Polskiej Misji Wojskowej do Badania Zbrodni Wojennych (PMW BZW):
Akta dochodzenia p-ko Christian Westermaier, sygn. PMW BZW, 414
Ankieta Sądów Grodzkich, (ASG), kwestionariusze o obozach, sygn.47

Bundesarchiv Koblenz (BA) – ארכיון הפדרלי קובלנץ
Reichsministerium für Rüstungs und Kriegsproduktion – R 3 – Ministerbüro Speer.
Regierung des Generalgouvernements – R 52.

Militärarchiv Freiburg (MA) – הארכיון הצבאי פרייבורג

Militärgeschichtliche Forschungsamt, Dokumentzentrale (Wehrkreiskommandos General gouvernement), RH 53-23.
Rüstungsdienststellen im Generalgouvernement, RW 23 (WiID.1).

1. Die Lageberichte der Rüstungsinspektion in GG und ihr Kriegstagebuch (1942-1944).
2. Die Kriegstagebücher der Rüstungskommandos Krakau, Radom und Warschau aus den Jahren 1942-1944.

הארכיון הממלכתי של סכסן – ליפציג
Sächsisches Staatsarchiv – Leipzig (StAL)

Die Großunternehmen im Deutschen Reich, "Handbuch der deutschen Aktiengesellschaften", 1943, Band 5, Seiten 5259-5262 (HASAG)
Sammlung Allgemeine Deutsche Credit Anstalt (ADCA), 1044.

ארכיון המכון היהודי ההיסטורי, ורשה –
Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (ZIH), Warszawa

Żydowska Samopomoc Społeczna (ŻSS), Prezydium, Kraków:
Korespondencja z Żydowskim Komitetem Opiekuńczym Miejskim w Częstochowie, 1941-1942.
Korespondencja z Radą Żydowską w Częstochowie.
Sprawozdanie z pracy Żydów w barakach i obozach pracy i przy pracach na zewnątrz", Częstochowa, 21. 3.1942,

קובצי תעודות ופרסומים גרמניים רשמיים

ארד י', גוטמן י', מרגליות א', (עורכים), השואה בתיעוד, ירושלים תשל"ח.
Anatomie des Krieges, hrsg. von D. Eichholtz u.W. Schumann (VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin,1969).
Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen, 1939-1945, Quellen und Darstellungen żur Zeitgeschichte (Stuttgart: DVA, 1975).
Dokumenty i materiały, vol. I, Obozy, edited by N. Blumental, (Żydowska Centralna Komisja Historyczna, Łódź 1946).
Documenta occupationis teutonicae, vol. VI, Hitlerowskie prawo okupacyjne w Polsce, Generalna Gubernia, (Poznań: Instytut Zachodni, 1958).
Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej, Zbiór dokumentów, edited by T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski (Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 1957).

יומנים וספרי זיכרונות

אשר זכרנו לספר, כ"ד חברי קיבוץ מגידו מעידים, רשמה: רות שטרן, מורשת, תל-אביב, 1988.
בליץ זאב, זכרונותי, תל-אביב, ז. בליץ, 2002, תדפיס מחשב.
הרשליקוביץ פרידה, פנים רבות למוות, הוצ' ירון גולן, תל-אביב, 1998.
זיידמן רות, כוכב בעלטה, קורותיה של בת צ'נסטוחובה במלחמת העולם השניה, הוצאת מנחת ישראל.
Bender Beniamin, Glimpses – through Holocaust and Liberation, (Berkeley: North Atlantic Books, 1995).
Einhorn Jerzy, Wybrany ,aby żyć, (Gdańsk: Marpress,2002).

Klein Jean, Not now, not ever, (Pittsburgh: Seven Seas Books, 1967).
Kromołowski Alfred Adam, Wspomnienia, YVA, 0-33/1911.
Meed V., On Both Sides of the Wall, Beit Lohamei Hagettaot 1972.
Salsberg (Zalcberg) Miriam, Moje przezycia lagrowe,YVA, 0-33/1646.
Szmulewicz (Lustiger) Herta (Henia), Pamiętnik Częstochowianki, YVA, 0-3/772.
Zylberberg Perec, This I remember, (Montreal: Concordia. University — Chair in Canadian Jewish Studies ,2000).

ספרים וקונטרסים

אורבך וילה, תולדות יהודי צ'נסטוחובה, ארגון יוצאי צ'נסטוחובה והסביבה בישראל, תל-אביב 2000.
ברנר ליבר, מרי והכחדה של גטו צ'נסטוחובה, המרכז הפדגוגי הטכנולוגי — עמל, תל-אביב 1998.
גליקסמן ו., יומן המשטרה היהודית (מקוף 1) בגטו צ'נסטוחוב בשנים 1941-1942, יד ושם, ירושלים, 1966.
זילברשטין אדם, בגטאות ורשה, צ'נסטוחוב, ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי, מרחביה 1945.
טרונק י', יורנראט, ירושלים תשל"ט.
לוסטיגר הניה, תהפוכות החיים, הוצאת "אחיאסף", תל-אביב 1975.
לנדאו ישעיהו, דברי י. לנדאו ביום אזכרה לקהילת צ'נסטוחוב, שקוים על ידי ארגון יוצאי צ'נסטוחוב, ה' בחשון תשכ"ו — 31 אוקטובר 1965, ארגון יוצאי צ'נסטוחוב, תל אביב 1965.
מעין שמואל, מויטק, מעליזות נעורים בקן שומרי למחתרת לוחמת בצורר הנאצי, קורותיו של לוחם מויטק (משה) זילברברג מפקד הארגון היהודי הלוחם בצ'נסטוחוב, המכון לחקר הציונות והתפוצות ע"ש צבי לוריא, גבעת חביבה 1981.
עמיאל עירית, מבחן בשואה, "סער", תל-אביב, 1994.
עק נתן, התועים בדרכי המוות, הווי והגות בימי הכיליון, יד ושם, ירושלים 1960.
צ'נסטוחובה — ספר צ'נסטוחוב, א-ב, ירושלים 1967.
קראי פליציה, המוות בצהוב, מחנה נעבודה סקרז'יסקו-קמיינה, יד ושם — אוניברסיטת תל-אביב, 1994.
קראי פליציה, פגזים וחרוזים, מחנה נשים האסאג-לייפציג, יד ושם-מורשת, תל-אביב 1997.
קראי פ', פנים רבות לגבורה, תולדות קהילת קרקוב בתקופת השואה, יד ושם-משרד החינוך, 2002.
Bagel-Bohlan A., Hitlers industrielle Kriegsvorbereitung 1936 bis 1939 Beitraege zur Wehrforschung, Band XXIV, (Koblenz: Wehr und Wissen Vlg, 1975).

Kaczanowski Longin., Hitlerowskie fabryki śmierci na Kielecczyźnie, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1984).
Madajczyk Czesław, Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970), t. I.
Marszałek Józef; Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1945. (Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku, 1998).
Meducki Stanisław, Przemysł i klasa robotnicza w dystrykcie radomskim w okresie okupacji hitlerowskiej (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981).
Orenstein Benjamin, Churban Czenstochow, (Yiddish), (München: Central Farwaltung fun der Czenstochower Landsmanszaft in der Amerikaner Zone Dajczland, 1948).
Pietrzykowski Jan, Cień swastyki nad Jasną Górą, Częstochowa w okresie hitlerowskiej okupacji 1939-1945, (Katowice: Śląski Instytut Naukowy, 1985).
Pietrzykowski Jan, Hitlerowcy przed sądem w Częstochowie, (Katowice: "Śląsk" 1964).
Pietrzykowski Jan, Hitlerowcy w Częstochowie w latach 1939-1945, (Poznań: Instytut Zachodni, 1959).
Pietrzykowski Jan, Hitlerowcy w powiecie częstochowskim, 1939-1945, (Katowice: Śląski Instytut Naukowy, 1972).
Pietrzykowski Jan, W obliczu śmierci, Przyczynki do historii Częstochowy w okresie hitlerowskiej okupacji, (Katowice: Śląsk, 1966).
Leipzig Permoserstraße, Zur Geschichte eines Industrie und Wissenschaftsstandorts, (Leipzig-Halle: UFZ-Umweltforschungszentrum, 2001).
Rybicki Stanisław, Pod znakiem lwa i kruka, Fragmenty wspomnień z lat okupacji, (Warszawa: Pax, 1965).
Sobalski Franciszek, Dzieje Częstochowy i województwa częstochowskiego, Informator o materiałach w archiwach państwowych, (Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna ,1992).
Tim Uwe, Am Beispiel meines Bruders, (Koeln: Kiepenhauer u.Witsch, 2000).
Żydzi Częstochowianie, Współistnienie – Holocaust – Pamięć, wyd. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, APCZ, ŻIH, 2004.

מאמרים

קראי פליציה, "גן עדן או גיהינום? שתי פנים של מחנה האסאג-קיילצה", יד ושם, קובץ מחקרים, כרך ל"ב, ירושלים תשס"ד.
קאניעצפאלער דוד, דער ווארשטאט אויף אלעע 14, ספר צ'נסטוחוב, הוצאת "אנציקלופדיה של גלויות", ירושלים 1968.
Brener Liber,"O pracy przymusowej ludności żydowskiej w Częstochowie w okresie okupacji hitlerowskiej", Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego (BŻIH),Nr.21, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Marzec 1957).
Brener Liber, "Ruch podziemny w częstochowskim getcie", (BŻIH), Nr. 45-46, (Warszawa: PWN, Styczeń 1963).
Brones Mieczysław: „Niektóre problemy grabieży ekonomicznej w Polsce, dokonywanej przez Wehrmacht w okresie 1.9.-25.10.1939", Biuletyn Polskiej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (BGKBZHwP), t. XVIII, (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1968).
Haikal Mustafa, „Einige Bemerkungen zur Auseinandersetzung mit der Geschichte der Hugo Schneider Aktiengesellschaft (Hasag), Fremd- und Zwangsarbeit in Sachsen 1939-1945", Halle/Saale 2002.
Haikal Mustafa, „Von der Petroleumlampe zur Panzerfaust, in: Leipzig- Permoserstraße", Zur Geschichte eines Industrie- und Wissenschaftsstandorts, (Leipzig-Halle: UFZ-Umwelt-forschungszentrum, 2001).
Haikal Mustafa: "Exkurse und Dokumente zur Geschichte der Hasag, in Leipzig Permoserstraße", Zur Geschichte eines Industrie und Wissenschaftsstandorts (Leipzig-Halle: UFZ-Umweltforschungszentrum, 2001).

רשימת העדויות

מס׳	שם	מספר העדות
.1	אדליסט (גוטגולד) שרה	0.3/3514
.2	אדליסט (גוטגולד) שרה	0-33/6848
.3	אדליסט אריה	0-33/7237
.4	אופיר ברוניה	0-33/6859
.5	אורדר (ברלינר) האלה	0-33/7152
.6	אורנשטיין בנימין	M-1/E/756
.7	איגלברג הלה	0.3/7704
.8	איצקוביץ מלכה	0.3/7941
.9	אלטמן שרה	M-1/E/2347
.10	באראן (קלין) מלכה	0-33/6859
.11	בביאצקי חיים	0.3/8968
.12	בביאצקי יוליה	0.3/9459
.13	בייסקי (ארליך) ברודיה	0.3/8452
.14	בלוך (גלובינסקה) רוזה	0-33/6860
.15	בן צבי שרה	0-33/6912
.16	בסר צבי	0.3/8802
.17	ברומברג זלמן (זיגמונט)	0-33/7150
.18	ברונר (רוטברג) אירנה	0-33/1656
.19	ברוסט (קמפינסקי) לוציאן	0-33/7326
.20	ברייטר הינדה	0.3/8385
.21	ברקני הלינה	0-33/4111
.22	ברקנשטאט אייזיק	בעל פה
.23	גוטמן מלכה	0.3/10701
.24	גוטנשטיין חיים	0.3/7876
.25	גולדברג בלומה	0.3/9667
.26	גולדברג מייטק	M/49/E/4878
.27	גולדשטיין מרדכי	0.3/8952
.28	גיל (גלבארד) ראובן	0-33/6846
.29	גלאסטר (זיסקינד) אלכסנדר	0.3/7965
.30	גלבארד שמעון	0.3/1574
.31	גלזר נטקה	0.3/9479
.32	גרשווין לוצי	0-33/6841
.33	דאומן שמואל	0-33/6858
.34	דובז׳ינסקה שושנה	0-33/6853
.35	דיאמאנט (רוזנצווייג) איטה	0.3/3153

מס'	שם	מספר העדות
.36	דילבסקי (פראגינצ'בסקה) פר.	0.3/6614
.37	דנציגר סימה	0.3/8311
.38	האברמן מרדכי	M-1/E/915
.39	הורוביץ גבריאל	0.3/2724
.40	הורוביץ ישעיהו	0.3/8690
.41	הירש יהודה	M-1/E/2635
.42	הלפרין אסתר	0.3/9609
.43	הלפרין (פוגל) מרילה	0.3/9886
.44	הרמן בונים	0.3/8755
.45	הרשליקוביץ פרידה	0.3/6791
.46	ויזנברג הדסה	0-33/7147
.47	וייכסלפיש דינה	0.3/8810
.48	וינגרטן אברהם	0.3/6715
.49	וינגרטן ראובן	M-49/E/1557
.50	ויינריט סוניה וחנה	M-21/1.54
.51	וייסבלום מאיר	0-33/71480
.52	וייסמן יוסף	M-49/E/956
.53	וירשטאל אברהם	0.3/5855
.54	זאיונץ יענקל	M-49/E/291
.55	זאלצברג (סלסברג) מרים	0.3/6152
.56	זוהר נעמי	0.3/7659
.57	זיגל (הורוביץ) פולה	0-33/6838
.58	זיו משה	0.3/8225
.59	זיידל אסתר	0.3/5258
.60	זיידל ד"ר אירמגרד	
.61	זיידמן רות	0.3/6291
.62	זילברברג יוליאן	M-49/E/1532
.63	זילברגלייט ישראל	0.3/6564
.64	זילברשטיין ליאון	0.3/4380
.65	זילברשטיין מנהם	0.3/9565
.66	זלבר ליאון	0.3/1160
.67	חודין טולה	0.3/6628
.68	חן מרים	0.3/9616
.69	חנציינסקי קלמן	0-33/6855
.70	חרוסט אילנה	0.3/8258
.71	חרוסט (צימבליסט) אילנה	0-33/6857
.72	טופולסקי (שילדקראוט) חנה	0.3/9295

מס'	שם	מספר העדות
.73	טורובסקי (גונצבה) גוסטבה	0-33/6836
.74	טל (רוזנטל) נוח	0.3/9484
.75	ידלינסקי יהודה	0.3/10350
.76	לאקסברגר יאנינה	M-49/E/251
.77	לבקוביץ (שייקוביץ) מריס	0-33/6856
.78	לוסטיגר הרטה	0.3/772
.79	ליברמן (מונדרר) מרילה	0-33/7184
.80	לידרמן גניה	0.33/1489
.81	לייזרוביץ מיכאל	0.3/6744
.82	לנדאו ישעיהו	0.3/5868
.83	לץ (טויכמן) סוניה	0.3/4343
.84	מאירוביץ אוה	0.3/6413
.85	מאירוביץ אוה	M-49/E/5991
.86	מאירוביץ אפרים	M-49/E/32
.87	מאירוביץ אפרים	0.3/6413
.88	מוטולינסקי (הכט) בלה	0-33/6842
.89	מונוביץ' ראובן	0.3/10366
.90	מונטה שמחה	0-33/6845
.91	מורל-אקשטיין	0-2/402
.92	מנחה (ארדברג) שרה	0.3/2228
.93	מרדר (קווינטר) פלורה	0-33/1874
.94	ניימן מרים	0.3/2156
.95	ניסקר (מיינטקיביץ) לוצינה	0-33/6839
.96	סלדזייק מרדכי	0.3/1135
.97	סנדלר (בלאוצבירן) בלה	0-33/6882
.98	סנדלר דוד	0.3/9740
.99	ספלאבינסקה (וזיסינסקה)	M-49/E/1191
.100	פומרנצבלום פראניה	M-49/E/2182
.101	פייבלס דונקה	M-1/E/2614
.102	פלטה שמואל	M-1/E/862
.103	פנטופל משה	M-49/E/2090
.104	פרוסקורובסקה בולסלבה	0-33/6837
.105	פרייס (פאליבודה) בלה	0.3/1395
.106	צ'אריסקי יאנוש	M-49/E/5797
.107	צ'אריסקי רוז'ה	0.3/9356
.108	צבינאר לידיה	0-33/6945
.109	צווייג בנימין	0-33/2826

מס'	שם	מספר העדות
.110	צימבר משה	0.3/8730
.111	צירר אדית	0-33/7149
.112	קוגוטק שעיה	M-1/E/896
.113	קוטקובסקי שרגא	0.3/7324
.114	קוניצפולר דוד	M-49/E/2074
.115	קוניצפולר דוד	M-49/E/2075
.116	קוניצפולר דוד	M-49/E/319/2
.117	קורמן לאון	M-49/E/4245
.118	קורן שולמית	M-49/E/1112
.119	קורנפלד קלמן	0.3/6138
.120	קיהאן קילה	0.3/4767
.121	קראקאור דוד	0.33/6940
.122	קרומולובסקי אלפרד (אדם)	0-33/1911
.123	רוגובסקי פליקס	0.3/614
.124	רוטפלד (שניצר) מרים	0-33/6844
.125	רולאט (רוזנבלט) זיגמונד	0-33/6775
.126	ריגר סנדל	M-1/E/2620
.127	ריטרמן חנה	M-49/E/4597
.128	רייכר ליפמן	0.3/2856
.129	ריכטר האנקה	M-49/E/3494
.130	שאייק טולה	0.3/5063
.131	שוורצבארד אהרון	0-33/1984
.132	שחרון יעקב	0.3/12272
.133	שטול רנה	M-49/E/1126
.134	שטיינברכר (גליקה) פליציה	0.3/1352
.135	שטיינברכר אדם	0.3/1351
.136	שטרן (ציטר) רות	0-33/6847
.137	שטרנברג (בראס) דורה	0-33/6840
.138	שיין יצחק	0-33/6939
.139	שמולביץ (לוסטיגר) הרטה	0.3/772
.140	שמולביץ, קלמן	0 3/5801
.141	שניצר (ורמוס) לילי	0-33/3103
.142	שפיגל רבקה	0-33/1835
.143	שפירא (קראקובסקה) פלה	0-33/6843
.144	שרוטה סטאניסלב	0.3/2821

קיצורים ומונחים

AAN — Archiwum Akt Nowych	ארכיון תעודות חדשות, וורשה
AK — Armia Krajowa	צבא המולדת (המחתרת הפולנית הלאומנית)
AL — Armia Ludowa	צבא העם (המחתרת הפולנית הקומוניסטית)
ASG — Ankieta Sądów Grodzkich	שאלון של בתי משפט השלום (בפולין)
BA — Bundesarchiv Koblenz	הארכיון הפדרלי בקובלץ
BGKBZHwP — Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce	ביולטין של הוועדה המרכזית לחקר פשעי הנאצים בפולין
Bl., Blatt	עמוד
BZIH — Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego	ביולטין של המכון ההיסטורי היהודי בפולין
GESTAPO — Geheime Staatspolizei	**גסטאפו** — המשטרה החשאית של המדינה
GG — General Gouvernement	גנרל-גוברנמן
GL — Gwardia Ludowa	משמר העם (המחתרת הפולנית הקומוניסטית)
HWaA — Heereswaffenamt	משרד החימוש של חיל היבשה
JDC — American Jewish Joint Distribution Committee	**ג'וינט** –
JUS - Jüdische Unterstützungsstelle	**יוס** — המשרד היהודי לסעד (בקראקוב)
KK — Komisja Koordynacyjna	ועד התיאום (בווארשה)
MA — Militaerarchiv Freiburg	הארכיון הצבאי בפרייבורג
Munitionsstopp	הפסקה בייצור תחמושת
OKW — Oberkommando der Wehrmacht	הפיקוד העליון של הוורמאכט
PPS — Polska Partia Socjalistyczna	המפלגה הסוציאליסטית הפולנית
RPŻ — Rada Pomocy Żydom (Żegota)	המועצה לעזרת היהודים (ז'גוטה)
Rue In — Rüstungsinspektion	פיקוח על החימוש
Rue Kdo — Rüstungskommando	כאן: יחידה מחוזית של הפיקוח על החימוש
Rue Wi Lgb — Rüstungswirtschaftlicher Lagebericht	דוח על מצב משק החימוש
Rue-Betrieb — Rüstungsbetrieb	מפעל חימוש
SA — Sturmabteilungen	ס"א — פלוגות סער (של המפלגה הנאצית)
SCHUPO — Schutzpolizei	שופו — משטרה מחוזית (עירונית)
SAK — Sąd Apelacyjny Kielce	בית משפט לערעורים, קיילצה
SO — Sąd Okręgowy	בית משפט מחוזי
SD — Sicherheitsdienst	**ס"ד – שירות הביטחון (של הס"ס)**
SIPO — Sicherheitspolizei	**סיפו – משטרת הביטחון (גסטאפו, קריפו, משטרת הגבול)**
SS — Schutzstaffeln	ס"ס — יחידות המגן (של המפלגה הנאצית)
SSuPF — SS und Polizeifuehrer	מפקד הס"ס והמשטרה
SS-WVHA — Wirtschafts und Verwaltungshauptamt	**המשרד הראשי של הס"ס לכלכלה וניהול**
Sygn. (sygnatura)	סימון
TOZ — Towarzystwo Ochrony Zdrowia	**טוז – התאגדות להגנת הבריאות**
Wehrmacht	**וורמאכט – הצבא הגרמני**
YVA — Yad Vashem Archives	**איו"ש – ארכיון יד ושם הוועד היהודי הלאומי (במחתרת)**
ŻKN — Żydowski Komitet Narodowy	הוועד היהודי הלאומי (במחתרת)

מפתח

אברמזון, איז'ו
90, 98, 111, 139

אברמזון (קליין), ידז'יה
79, 90, 98, 110, 111, 139

אדליסט, אריה
173, 250, 257

אדליסט, נוח
192, 224, 257

אדליסט (גוטגולד), שרה
142, 146, 152, 231, 251, 257

אוברמן, ליאון
147, 194

אוליג, ארתור, מייסטר
72, 246

אופאטובסקי (אחים)
247

אופיר, ברוניה
198

אופל, קרל, "מורש", מייסטר
72, 111, 117, 118, 166, 266

אורדר (ברלינר), האלה
230

אורנשטיין, בנימין
18, 43, 45, 47, 70, 80, 90, 93, 129,
142, 143, 145, 147, 154, 181, 199,
200. 237. 240. 241. 248

איברשר
67

איגלברג, הלה
136, 198, 250

איינהורן, יורק
42, 46, 58, 92, 110, 120,
142. 191. 237. 242. 259. 260

איינהורן, פנקוס (פנחס)
45, 46, 56, 58, 92, 237, 259

אימיולק, מריאן
226

אימרגליק, שוטר
204

איצקוביץ, מלכה
136

אלטמן, בצלאל
230

אלטמן, שרה
137, 207

אָסיג, משגיח
98

אֶסְפֶנְהיים, אריך, מייסטר
203

אפרת, דוד
228, 230, 231, 232

ארנדט, יוהאן
116

אֶרֶנְפריד, חנה
202

באראן (קלין), מלכה
129

בארטש, קלרה, מייסטרין
180, 198

בביאצקי, חיים
69, 72, 73, 142, 179, 189

בביאצקי, יוליה
90, 98, 259

בודזחובסקי משגיח
163, 181, 197

בודין פאול
17, 23, 24, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33,
34, 113, 116, 167, 169, 170, 240, 263

בונים, הרמן
248

בוקלמן
241

בורובסקה, מרישיה
146

בורנשטיין שעיה
147, 192, 193

בטכר ד״ר, הרברט
33, 52, 56, 67, 71, 175, 233

בייסקי (ארליך), ברוריה
133, 212, 250

בירנהולץ, מנחם, משגיח
117, 173, 191, 232, 265

בירנצווייג, מייכל
88, 89

בלוך (גלובינסקה), רוזה
185, 206, 251

בן צבי (אלטמן), שרה
146, 184, 223

בסרגליק, שרה
244

בראונשוויג, מוריץ, מייסטר
72, 174, 246

ברומברג, זלמן (זיגמונט)
189

ברונר (רוטברג), אירנה
196, 197, 244, 245, 258

ברוסט (קמפינסקי), לוציאן
228

ברוסט, מריאן (״ייאן״)
227, 228, 229

בַּרְטֶנְשְׁלַאגֶר, פריץ
240, 241, 242

ברטשניידר ד״ר, הרברט
106, 111, 114, 117, 170, 174, 265

ברייטר, הינדה
198

בריל
76

ברמן, אדולף
224, 228, 231

ברנד, אדק
72

ברנר, ליבר
18, 80, 81, 83, 135, 143, 189, 205, 207, 226, 228, 230, 231, 232, 244, 248, 253, 260, 272

ברסלר, ד״ר
137, 138, 148

ברקני, הלינה
18, 121, 133, 135, 171, 173, 195, 208, 209, 257

ברקנשטאט, אייזיק
141

גוטמן, מלכה
156. 157. 164

גוטנשטן, חיים
210

גולדברג, בלומה
250

גולדברג, מייטק
123

גולדשטיין, זקן המחנה בסוף 1944
242, 245, 246

גולדשטיין, לוניה
169

גולדשטיין, מרדכי
247, 257

גוסטינסקי, שמעון, משגיח
143

גורט, גבריאל
207

גיידה, משגיח
141

גיל (גלבארד), ראובן
178, 179, 203

גינתר, היינץ, מייסטר
118, 171, 174, 179, 199

גלאנץ, רבקה
80, 81, 91

גלאסטר (זיסקינד), אלכסנדר
189, 223

גלאסמן, סטאשק
73

גלבארד, שמעון
69, 70, 75, 85, 117, 203, 226, 227, 231, 233

גלזר (גולד), נטקה
121, 139, 169, 206, 210

גליקסמן, אברמק, משגיח
188

דאומן, שמואל (מוניק)
84, 103, 105, 107, 147, 203, 251
דאנקובסקה ידזיה
169
דֶגֶנהארדט, פאול
52, 55, 56, 57, 58, 59,
65, 66, 68, 69, 71, 78, 79,
81, 87, 89, 91, 92, 93, 110, 111
דובזיינסקה (שטראוס), שושנה
59

דווידוביץ׳ יוזק (״משוגענער יוזק״)
124

דורוזיינסקי, יאנוש, וורקשוץ
124

דוֹרפגַנג
163

דזיובאס
189, 206, 255

דזיובאס
189, 206, 255

דֶזיימאלה, יאן
161

דיאמאנט (רוזנצווייג), איטה
88, 89

דילבסקי (פראגינצ׳בסקה), פרידה
179

דנציגר (טורנר), סימה
198, 254

הברמן, מרדכי
70, 75
האוב, מייסטר
163

הויסנר, קרל ארנסט, מייסטר
180, 181, 201, 202, 203

הולצמן, ב.
203

הופמן, הנייק, משגיח יהודי
146, 189, 246, 247

הורוביץ, ברוך
135, 210

הורוביץ, גבריאל
237

הורוביץ, ישעיהו
178, 179

הורן, וואלטר, מייסטר
94, 118, 136, 234, 235, 264

הֵיידאס
226

היידנבלוט, ארתור, מייסטר
161

הלפרין, אסתר
204

הלפרין, (פוגל) מרילה
250

הֶר, מייסטר
160, 171

הרמן, בונים
186, 241, 248

הרמן, ריכארד, מפקד הוורקשוץ
138, 252, 253

הרשליקוביץ, פרידה
18, 41, 51, 92, 137, 142, 158, 271

ואלטר, גוסטב, מייסטר
169
ואנוֶזיניאק אדם
189

וידיסלאבסקי, אחים
72, 88

ויינריך סוניה
171

ויֶרניק, הניק
85

וינדמן, צשיה
211

ויס, משה
202, 235, 165

וולברג, אדם, ד"ר
43, 80, 81, 85, 89, 91

ונדרליך, אלברט, מייסטר
161, 188

וסטמייר, כריסטיאן
88

ורובלבסקי, הנריק
233

ורובלבסקי, כומר
237

ורנר, קרל
57, 77

ויזנברג (קארו), הדסה
139, 146, 169, 180, 187,
188, 200, 258
וייכסלפיש, דינה
179

וינגרטן, ראובן
207

וייסבלום, מאיר
171, 199, 204, 228, 231

וינטר, ד"ר
137, 139

וינטר, יוזק, משגיח
72, 88

וייסברג ד"ר
137

וירבאץ, מייסטר
170, 190, 225, 234, 235

וירשטל, אברהם
232

וקשטיין, זוסיה
207, 232

זאיונץ, יענקל
123

זלצברג (סלסברג), מרים
18, 161, 223

זוהר, נעמי
181, 192, 206, 210

זיולטובסקי, זלמן
192

זיגל (הורוביץ), פולה
141, 205

זיידל ד"ר, אירמגרד
63

זיידל, אסתר
197, 198

זיידמן, רות
18, 170, 192, 256, 271

זילברברג, משה ("מויטק")
80, 81, 88, 90, 91, 272

זילברברג, יוליאן
86

זילברגלייט, ישראל
122, 159, 162, 164, 183, 184, 206, 254

זילברשץ, דוד
140, 141, 143, 184, 203, 241

זילברשטיין, אברהם
80

זילברשטיין, ליאון
57, 84, 189, 260

זילברשטיין, מנחם
181

זיסמן, דוד
192, 193

חודין, טולה
204, 254

חן, מרים
123ף 153, 249, 250

חֶנצ'יינסקי, קלמן
136, 233, 248

חֶסקילוביץ׳, משגיח
72

חרוסט (צימבלר), אילנה
151, 156, 160, 162, 163, 205, 253

טוֹרְבָּצִיקוֹ, אירנה
137
טורובסקי (גונצבה), גוסטבה
72, 146, 179

טיגֶר
192

טיטגֶה, מריאננה, מייסטרין
203

טל (רוזנטל), נוח
197

טנדלר, יוסל
73

טננבאום, אסתושיה, משגיחה
153

טננבאום, הלנקה
78, 111

טננבאום, לייב
88

טקאלנקו, מיכאל, וורקשוץ
123

טראמבקובסקי, נחמיה
147

ידלינסקי, יהודה
70, 117, 247
יוזפוביץ, יעקב
226

יקובוביץ
88

״לאנגֶביץ״
88, 90
לאקסברגר, יגינה
197
לבקוביץ (שייקוביץ), מרישיה
159

לבקוביץ, יעקב (יאנק)
136, 151, 172, 173

לבקוביץ, מניה
211

לֶבֶר, לייב
230

לונסקי ד״ר
137

ליברמן (מונדרר), מרילה
198, 204, 242, 244, 245

ליברמן, מנחם
247
ליט, ארנסט, מנהל אפאראטבאו
69, 70, 71, 92, 93, 94, 97, 102, 106, 107, 110, 111, 114, 136, 148, 160, 163, 173, 192, 203, 206, 239, 241, 242, 246, 252, 255, 264
לייזרוביץ, מיכאל
248

לינדנמן, קרל
58

ליסֶק, יוזק, משגיח
156

לנדאו, יחיאל
192, 223, 224

לנדאו, ישעיהו
49, 51, 53, 56

לֶנצ׳ֶר, דודק
93

מַאדאי, מייסטר
189
מאירוביץ׳, אפרים
40

״מארְחבה״, מייסטרין
147, 156

מוטולינסקי (הכט), בלה
139, 205

מוטקה, טדאוש
87

מוּמֶה ד״ר, גיאורג
176, 177

מונהייט, גניה, משגיחה
157

מונוביץ׳, ראובן
41, 42, 69, 70, 76, 77,
135, 137, 192, 253, 255

מונטה, שמחה
69, 72, 75, 160, 187, 246, 251

מורדקוביץ, קארולה
146

מורל-אקשטיין
180

מוסייביץ
58, 92

מִיד, וולאדקה
227

מילהוף
95

מילובסקי, וצלאב
237

מיילצ׳ארק מריאן, וורקשוץ
124, 125

מינטקיביץ, מייטק
73

מֶנְדֶזִ׳ץ
228

מנדלבאום, משגיח
118

מַרדר (קווינטנר), פלורה
198, 249

נביאלֶק, אוגניוש
232

נַדֶלְבֶּרג, רומה
148, 212, 216, 239

נובק, יאן
126

נוימילר
192

ניזיולק, וילי, מייסטר
152

ניימן, מרים
180

ניסקר, (מיינטקיביץ) לוצינה
137

ניקֶה, יוהאנס, מייסטר
171, 179

נָסֶפתאל וילי, מייסטר
198, 250

סטֶמפיינֶן, ולדיסלאב
172

סנדלר (בלאוצבירן), בלה
97, 130, 153, 154, 157,
244, 253, 255, 260

סנדלר, דוד
39, 44, 75, 117, 247

פאניר הלגה, "פיטרוחה", מייסטרין
156, 158

פאסולד, ואלטר, מייסטר
70, 116, 117, 140, 225

פאראסול, הנריק, שוטר
40, 45, 110

פוטאשביץ
88

פוטֶרקוֹ, משגיח
90

פויגטלנדר, מייסטר
152

פומרנצבלום, פראניה
207

פייבלוביץ, משגיח
69

פיילשר, גוסטאב, מייסטר
118

פיינר, ליאון
83, 85, 224, 225, 228

פינדלק, רומן
226

פינקלשטיין, משגיח
208

פייפֶש, משגיח
141

פיש, טדק, משגיח
141, 143, 251

פישלביץ, מנדל
80, 81, 83, 84, 85

פלאמהולץ, פייגלה
202

פלובצקה
259

פלטה, שמואל
111

פערלגער, מייטק
81

פראנְצֶקה, ווילהלם פרידריך, מייסטר
152

פראנצֶה, אברהארד, ד״ר
50, 66, 90

פראסה, ואלטר
174

פרוֹסקורובסקה, בולסלבה
184

פשירובסקה, מרישיה
146

פשירובסקי ד״ר, יוליאן
137, 174

צ׳אריסקי, יאנוש
233, 234

צ׳אריסקי, רוזה
252, 234

צ׳ארני, אברהם
154, 230, 231, 232

צווינאר, לידיה
258

צוויג, בנימין
171

צירר, אדית
208, 259

קאדזיידלו, איצק, משגיח
154

קאופמן, משגיח
143

קציאנובסקי, לונגין
13

קובינה, תאודור
260

קוזלובסקיה, פראנקה
211

קוטקובסקי, שרגא
255

קוניצפולר, דוד
45, 46, 251, 252

קונרסקה ד״ר
137, 207

קופינסקי, ליאון, יודנראט
39, 44

קוקון, מייסטרין
153

קורלנד, ברנרד
43, 44, 55, 56, 67, 85, 87, 93, 97, 98, 101, 110, 141

קורמן, לאון
198, 199

קורנפלד, קלמן
199

קורנפלד, רוזיקה
211

קורנפלד, רוזיקה
227, 230, 231

קיהאן, קיילה
179

קֶלָארסקי, וויצֶך
165

קלוג
46

קלם הרמן, וורקשוץ
71, 75, 106, 109, 122, 203

קמיציקייביץ, רומן, וורקשוץ
124, 126, 127

קראוזה, יאנק
85

קראוזה, יוסל
230

קראוזה, מאזיי
85, 141

קראמר, ברנרד, מייסטר
230

קראנץ, רוזי
244

קראקאור, דוד
205

קרומולובסקי, אלפרד
90, 101, 110, 138, 142, 143, 190, 191,
206, 237, 248, 253, 257

קרומולובסקי, סטלה
67, 90, 101, 110

ראייק
230

ראקוויץ, מייסטר
170

רביצקי, סטאניסלב
236

רוגובסקי, פליקס
231

רודניצקי, מריאן
165

רוזנבלאט זיגמוש
13, 15, 42, 56, 57, 83, 86,
93, 101, 189, 251, 260

רוזנבלאט, הנריק
56, 57

רוזנבלאט, יֶזייק
56, 57, 85, 86

רוזנבלום, לייביש
247

רוזנצווייג, משה
202

רוטפלד (שניצר), מרים
45, 190

רוטשטיין, (חייט)
73

ריגר, סנדל
169

ריטרמן, חנה
198

רייכר, ליפמן
224

ריכטר, האנקה
195, 205, 258

ריפשטיין, סאבה
80

שייאק, טולה
230

שולצֶה, אלפרד, מייסטר
158, 159, 160, 249

שחרון, יעקב
233

שטאוביצר, גוטפריד, מייסטר
118, 120, 157

שטול, רנה
142, 203, 254

שטיגליץ ואלטר, וורקשוץ
105, 106, 107, 122, 123, 125, 184,
188, 192, 198, 207, 242, 250

שטיינברכר (גליקה), פליציה
225, 234, 250

שטיינברכר, אדם
224, 225, 226, 231

שטיינינגר, ורקשוץ
123

שטייניץ, אלי
230

שטרן (ציטר), רות
13, 42, 97, 144, 152, 153, 154, 162,
182, 185, 207, 230, 244, 255, 258,
260, 271

שטרנברג (בראם), דורה
200, 211, 226, 251

שיין, יצחק
86

שיין, שלמק
86

שיינווכסלר, פליציה
202

שינדלר, מקסימילין, גנרל
27, 32, 33, 113, 114, 239

שלדזיק, מרדכי
243

שמולביץ (לוסטיגר), הרטה (הניה)
257

שמולביץ, קלמן
70, 153

שמעונוביץ, ישראל
226, 230, 231

שניאטובסקי, יעקב
203

שניצר (ורמוס), לילי
197

שפאלטהולץ, הורסט, מייסטר
170, 171, 234, 265

שפירא, הנקה
161, 210

שפרלינג ד"ר, איגנאץ
70, 120, 137, 138, 139, 140, 247, 255

שפרלינג, מילק, משגיח
152, 241

"ישצ'יפיורק", מייסטר
197

שרוטה, סטאניסלב והאנקה
251, 252

הערה:
לצורך הקיצור סומנו באינדקס:
- *מנהל/ת עבודה גרמני — מייסטר (מייסטרין)*
- *משגיח יהודי — משגיח*
- *שוטר יהודי — שוטר*
- *חבר היודנראט — יודנראט*